

ilk peşə-ixtisas təhsili

QƏHRƏMAN HACIYEV

TƏSƏRRÜFAT FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
28.12.2012-ci il tarixli, 2396 nömrəli əmri ilə
təsdiq olunmuşdur.

Sarq East
QAB West
1986-ci ildən since 1986

**BAKI
2012**

İlk peşə-ixtisas təhsili

QƏHRƏMAN HACIYEV

TƏSƏRRÜFAT FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

Bakı, "Şərq-Qərb" Nəşriyyat Evi, 2012, 128 səh.

"Şərq-Qərb" Nəşriyyat Evinə nəşr olunan "Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili" dərsliyi ilk peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinin şagird və müəllimləri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Dərslikdə təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin növləri, predmeti, obyektləri, prinsipləri, vəzifələri, metodları və digər iqtisad elmləri ilə əlaqəsindən danışılır, əsas vəsaitlər, kapital qoyuluşları, pul vəsaitlərinin, işçi qüvvəsinin, iş vaxtının, əmək məhsuldarlığının və əmək haqqının təhlili haqqında məlumat verilir. Kitabdan məhsul istehsalı, xərclər, mənfəət, onun bölüşdürülməsi, müəssisə kapitalının və mühasibat balansının təhlili haqqında da məlumat əldə etmək olar.

ISBN 978-9952-34-941-2

© "Şərq-Qərb" Nəşriyyat Evi, 2012

Şərq East
Qərb West
1986-cı ildən since 1986

www.eastwest.az
www.fb.com/eastwest.az

GİRİŞ

İdarəetmənin ən mühüm mərhələlərindən biri təsərrüfat fəaliyyətini hərtərəfli öyrənməkdən, tətbiq və təhlil etməkdən ibarətdir. İqtisadi təhlil (xidmətlər) istehsalı və satış bazasının tələblərini mövcud istehsal gücünü və istehsal resursları ilə təchiz olunmasını hesaba almaqla müəssisə tərəfindən qəbul edilmiş planların yerinə yetirilməsinin mümkünlüyünü, iqtisadi cəhətdən faydalılığını düzgün qiymətləndirmək, təsərrüfat fəaliyyətinin yönlərini və təmayüllərini, habelə yaxın gələcəkdə onun inkişaf istiqamətlərini təyin etmək məqsədilə aparılır.

İdarəetmə elmləri şurasında xüsusi yeri olan iqtisadi təhlil cəmiyyətin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə əlaqədar olaraq tarixi bir zərurətdən meydana gəlmiş və uzun bir dövr ərzində inkişaf edərək hazırkı mərhələyə gəlib çatmışdır.

Təhlil ərəb sözüdür. Əşyanı, cismi, proses və ya hadisəni, habelə bunları xarakterizə edən göstəriciləri tərkib hissələrinə ayıraraq tətbiq etmək mənasını verir. Son illərdə ölkə miqyasında, dünya elmlərinin diferensiasiyasını, elmlərin inteqrasiyasını bütöv sistemdə qovuşmasını təmin etmişdir. Lakin buna baxmayaraq, texniki, tibbi, riyazi, ictimai və digər elmlərdə analiz termini, iqtisad elmlərində isə təhlil terminindən istifadə olunur.

Analiz yunanca “analizis” sözündən götürülmüş, uzun bir dövr ərzində istinad etdiyimiz, Rusiyada nəşr olunan bütün elmlərə aid nəşriyyatlarda “analiz” termini kimi ifadə olunmuşdur. Bu səbəbdən də ölkəmizdə tibbi, texniki, riyazi və s. elmlərə aid ədəbiyyatlarda hələ də analiz terminindən istifadə olunur.

Təhlil termininin ərəb dilinə, analiz” terminin yunan dilinə məxsus olmasına baxmayaraq, hər iki dildə bu terminlərin lüğəvi mənası eynidir. Belə ki, bu terminlərin lüğəti mənası əşyanı, prosesi, hadisəni, yaxud bunları xarakterizə edən, yəni natural, yaxud “dəyər” ifadəsində xarakterizə edən göstəricisini daha kiçik hissələrə ayırmaq, parçalamaq, bölməklə onu ətraflı tədqiq etmək (öyrənmək) mənasını ifadə edir. Bu cür parçalama, hissələrə ayırma tədqiq olunan obyektin, prosesin, hadisənin, yaxud da bunları xarakterizə edən göstəricinin daxili mahiyyətini, onun hər bir hissəsinin rolunu ətraflı dərk etməyə, öyrənməyə imkan verir. Deməli, təhlil dar mənada prosesi, hadisəni əşyanı daha xırda tərkib hissələrinə ayırmaqla öyrənmək mənasını daşıyır. Bu cür parçalama, tərkib hissələrinə ayırma tədqiq olunan obyektin daxili mahiyyətini öyrənməyə, onun hər bir tərkib hissəsinin elementinin tədqiq olunan obyektə rolunu təyin etməyə imkan verir.

Lakin bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, bütün proses və hadisələri, faktları ayrı-ayrı tərkib hissələrinə ayıraraq təhlil etməklə tədqiq olunan obyektə tam öyrənmək mümkün olmur. Bunun üçün insan idrakına uyğun tədqiq olunan obyektin ayrı-ayrı tərkib hissələri arasında qarşılıqlı əlaqələri və asılılığı öyrənməyə imkan verən digər üsullardan da istifadə etmək tələb olunur. Bu baxımdan təhlilə ən yaxın olanı sintezdir. Təhlil və sintezin düzgün əlaqələndirilməsi iqtisadi göstəricilərin öyrənilən məcmusunu elmi cəhətdən düzgün qiymətləndirməyə, uğurları, nöqsanları və istifadə edilməmiş təsərrüfatdaxili ehtiyat mənbələrini aşkarı çıxarmağa imkan verir.

Deməli, proses və hadisələri öyrənərkən təhlil və sintezdən istifadə edilməsi ümumi məntiqi tədqiq metodlarına – induktiv və deduktiv tədqiqat üsullarına müvafiq gəlir.

Təhlil və sintezin vəhdəti proses və hadisələrin çoxtərəfli dialektik əlaqədə, elmi cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə öyrənilməsinə təmin edir.

Beləliklə, təhlil geniş mənada hadisələri bütövlükdə və tərkib hissələrinə bölməklə çoxsaylı əlaqələrdə və asılılıqlarda dərk etmək üsulu kimi başa düşülür.

I MÖVZU

TƏSƏRRÜFAT FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ HAQQINDA

§1. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili haqqında ümumi məlumat

Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili – müəssisə və təşkilatların işinin hərtərəfli öyrənilməsində, onların təsərrüfat-maliyyə nəticələrinin obyektiv qiymətləndirilməsində və gələcəkdə istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin daha da yüksəldilməsi imkanlarının aşkar edilməsində istifadə edilən mühüm vasitələrdən biri hesab olunur. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili müəssisənin təsərrüfat-maliyyə nəticələrinin cəmiyyətin inkişafının obyektiv iqtisadi qanunlarının tələbləri və eyni zamanda fəaliyyəti öyrənilən müəssisənin qarşısında qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsi nöqeyi-nəzərindən qiymətləndirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadi təhlili, idarəetmədə əsas vasitələrdən biri kimi, onun bütün tələblərinə cavab verməklə istehsal, bölgü, tədavül və istehsal proseslərini idarəetmənin bütün mərhələlərində – müəssisə və onun sexlərinin, sahələrinin, briqadaların və digər təsərrüfat vahidlərinin fəaliyyətindən başlamış baş idarə və nazirliklərə kimi geniş bir miqyası əhatə edir və əldə edilən nəticələrin qiymətləndirilməsində mühüm rol oynayır. Lakin iqtisadi təhlil baş idarə və ya nazirlik çərçivəsindən (dairəsindən) kənara çıxmır. Ona görə ki, müəssisə və birliklərin təsərrüfat fəaliyyətinə rəhbərlik baş idarə və nazirlik səviyyəsində başa çatır. Bununla yanaşı, təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili işində istifadə olunan əsas informasiya mənbələri – mühasibat uçotu və hesabatları – baş idarələr və nazirliklərdə icmal hesabat və balanslar tərtib edilməklə başa çatmış olur.

Makro səviyyədə aparılan təhlil isə bütövlüklə ölkənin, iqtisadi rayonun, respublikanın iqtisadiyyatını, planların yerinə yetirilməsi səviyyəsinin inkişaf templəri və qanunauyğunluqların öyrənilməsində və qiymətləndirilməsində istifadə olunur. Belə təhlilin köməyi ilə bütövlükdə cəmiyyət miqyasında ictimai istehsalın iqtisadi səmərəliliyi, onun potensial imkanlarından istifadə edilməsi səviyyəsi öyrənilir və qiymətləndirilir. Burada müvafiq surətdə ayrıca götürülmüş müəssisə, birlik və ya nazirliyin uçot və hesabat məlumatlarından yox, bütövlükdə ölkə, iqtisadi rayon, respublika üzrə statistika idarələrinin icmal hesabatında verilən məlumatlardan istifadə olunur.

Beləliklə, müəssisə, idarə və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili öyrənmə obyektinə, informasiya mənbələrinə, tədqiqat üsullarına və başqa əlamətlərinə görə makroiqtisadi təhlildən əsaslı surətdə fərqlənir.

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili birinci növbədə hesabat ili üçün təsdiq edilmiş plan tapşırıqlarının əsaslı olub-olmamasını və planda nəzərdə

tutulmamış ehtiyat mənbələrini öyrənir. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili planlaşdırma səviyyəsinin yüksəldilməsinə və onun elmi cəhətdən əsaslı olub-olmamasının öyrənilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Plan tapşırıqlarının əsas iqtisadi göstəricilər üzrə yerinə yetirilməsi, plandan mütləq və nisbi kənarlaşmaların, əmək, əmək vəsaiti və əmək cisimlərindən istifadə edilməsi səviyyəsinin təyin edilməsində təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilindən istifadə edilir. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili müəssisənin plan tapşırıqlarının ayrı-ayrı iqtisadi göstəricilər üzrə yerinə yetirilməsi səviyyəsini öyrənməklə kifayətlənməyib, eyni zamanda plan tapşırıqlarının icrasına müsbət və ya mənfi təsir edən amilləri və onların təsir dərəcəsini təyin etməyə, qabaqcıl müəssisə kollektivinin iş təcrübəsini öyrənməklə onların yayılmasına şərait yaratmalıdır. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili müəssisədə hesabat dövründə istifadə edilməmiş daxili ehtiyat mənbələrini aşkar edib, onların istehsal-təsərrüfat prosesinə cəlb edilməsi və ya gələcək ilin planında nəzərdə tutulması üçün tədbirlər proqramının hazırlanmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Deməli, planlaşdırma ilə təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi təhlili arasında qarşılıqlı əlaqə vardır. Başqa sözlə desək, planlaşdırma iqtisadi təhlil ilə başlanır və onun yerinə yetirilməsi səviyyəsinin öyrənilməsi prosesi təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili ilə tamamlanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili mühasibat uçotunun məlumatlarından istifadə etməklə həyata keçirildiyi kimi, o, mühasibat uçotu və hesabatlarının təkmilləşdirilməsinə, idarəetmə, planlaşdırma, təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin müasir tələblərinə uyğun təşkilinə və aparılmasına da təsir edir. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin tələblərə uyğun olaraq ilk uçot sənədlərinin, hesablar planının, balans və başqa mühasibat formalarında göstəricilər sisteminin təkmilləşdirilməsi, informasiyanın işlənilməsinin mexanikləşdirilməsi, avtomatik idarəetmə sisteminin yaradılması problemləri həll edilir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili prosesində yalnız ilk uçot məlumatlarına əsasən, müəssisədəki işlərlə tanış olmaq hələ azdır. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin operativ idarə edilməsində istehsal prosesini, onun inkişaf meylini hərtərəfli öyrənmək və qiymətləndirmək tələb olunur. Uçot informasiyanı dərk etmək, geniş mənada aydınlaşdırmaq və qiymətləndirmək yalnız təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili prosesində əldə edilən məlumatlar əsasında mümkün olur. Təhlil zamanı ilk informasiya ikinci (hesablanmış) informasiyaya çevrilir və təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilər əlavə hesablamalar yolu ilə müəyyən edilir. Bu kimi göstəricilər müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətini obyektiv xarakterizə etməklə bərabər, onun inkişafı və ya geri qalması səbəblərini və bunlara təsir edən amilləri öyrənməyə imkan verir.

Beləliklə, iqtisadi məlumatların işlənməsi əsasında təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin öyrənilib qiymətləndirilməsi təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin məzmunu

təşkil edir. Bir qayda olaraq, təhlilin nəticələrinə əsasən, qəbul ediləcək qərarla əmr, sərəncam və göstərişlər müəyyən dərəcədə əsaslandırılır. İdarəedici sistem idarəetmə obyektini nizama salır. Buna görə də təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili nəticələrinə əsaslanaraq hazırlanan qərar, göstəriş və sərəncamlar idarəetmə prosesinin əsası hesab olunur.

Təsərrüfat mexanizminin təkmilləşdirilməsi və idarəetmənin iqtisadi metodlarla həyata keçirilməsinin ön plana çəkildiyi, təsərrüfat hesabının müəssisə və onun ayrı-ayrı sexlərinin, bölmələrinin işinin əsas prinsipinə çevrildiyi indiki şəraitdə iqtisadi təhlil böyük xalq təsərrüfatı əhəmiyyəti kəsb edir. Müəssisə kollektivinin ümumi fəaliyyətindən əldə edilən son nəticələrin obyektiv qiymətləndirilməsi, ümumi nəticələrin tərkibində ayrı-ayrı sexlərin, sahələrin, briqadaların payı barədə daha düzgün məlumatların əldə edilməsi, bir qayda olaraq, təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili vasitəsi ilə həyata keçirilir. Müasir şəraitdə iqtisadi təhlil xalq təsərrüfatının idarə edilməsi sistemində ən səmərəli vasitəyə çevrilməkdədir. Xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrində iqtisadi təhlil aparılmadan təsərrüfat mexanizmini nizama salmaq, ardıcıl olaraq təkmilləşdirmək və onun təsirliliyini artırmaq mümkün deyildir.

§2. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin növləri

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili təcrübəsinə əsasən demək olar ki, iqtisadi təhlil iki yerə bölünür: idarəetmə təhlili və maliyyə təhlili. Bu, mühasibat uçotunun idarəetmə uçotuna və maliyyə uçotuna bölünməsi ilə əlaqədardır. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilində istifadə olunan təhlil növləri özünün istifadə edilmə xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müəyyən əlamətlərə görə fərqlənir:

1. Sahə əlamətinə görə: a) sahəvi; b) sahələrarası
2. Obyektinə görə: a) texniki-iqtisadi; b) maliyyə-iqtisadi; c) sosial-iqtisadi; d) marketinq təhlili; e) auditor təhlili; f) funksional dəyər təhlili.
3. Vaxt əlamətinə görə: a) qabaqcadan (perspektiv); b) sonradan (retrospektiv); c) operativ.
4. Subyektinə görə: a) daxili; b) xarici.
5. Məzmununa görə: a) tam; b) qismən.
6. Aparılma metodikasına görə: a) amillli və ya çoxamilli; b) statistik; c) diaqnostik (ekspres); d) marjinal.

Müəssisə və istehsal birliklərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti iqtisadi təhlilin obyektini hesab olunur. Lakin müəssisənin və ya birliyin təsərrüfat fəaliyyəti onların tərkibinə daxil olan ayrı-ayrı bölmələrin, sexlərin və briqadaların işi ilə bilavasitə əlaqədar olduğuna görə təhlilin sonrakı mərhələlərində bu bölmələrin fəaliyyəti də onun obyektinə çevrilir.

Təsərrüfat mexanizminin təkmilləşdirildiyi müasir şəraitdə sənaye-istehsal və təsərrüfat birliklərində idarəetmənin elmi səviyyəsinin durmadan yüksəldilməsi planlaşdırma orqanlarında, maddi-texniki təchizat-istehsal-satış proseslərində, təsərrüfat-maliyyə nəticələrinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi, eləcə də ayrı-ayrı sahələr üzərində nəzarətin təmin olunması hər şeydən analitik işlərin genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsini tələb edir. Təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin özünəməxsus metod və metodologiyasının işlənilib hazırlanması və onun ardıcıl olaraq təkmilləşdirilməsi müasir dövrdə idarəetmənin qarşısına qoyulan tələblərə uyğun olaraq iqtisadi təhlilin növlərinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış təsnifatı olmasını tələb edir. Buradan, iqtisadi təhlilin növlərinin təsnifatı idarəetmənin əsas funksiyaları üzrə təsnifatına əsaslanaraq onun, hər şeydən əvvəl, bütün məzmununu və obyektlərinin xarakterini öyrənir və özündə əks etdirir.

İqtisadi təhlilin bu ayrı-ayrı növləri özlərinin tədqiqat üsullarına, məzmununa və vəzifələrinə görə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaqla bərabər, eyni zamanda bir-birindən köklü surətdə fərqlənir.

Maliyyə-iqtisadi təhlil müəssisədə maliyyə vəziyyətini əhatə edən göstəricilərin məzmununu və əhəmiyyətini açıb göstərən, onun istehsal, satış, iqtisadi əlaqələrini, hesablaşmaları digər iqtisadi göstəricilərlə qarşılıqlı əlaqədə öyrənir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, hazırda istifadə olunan informasiya mənbələrinin xarakteri və məzmununu maliyyə-iqtisadi təhlil yolu ilə maliyyə göstəricilərinə təsir edən amillərin və bu amillərin təsir dərəcəsini (texnika, texnologiya, istehsalın təşkili, məhsulun keyfiyyəti, maliyyə göstəricilərinin dinamikası, plandan kənarlaşmaları və digər bu kimi başqa göstəriciləri) əlaqəli surətdə hərtərəfli öyrənib qiymətləndirməyə imkan vermir. Ona görə də təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin növbəti mərhələsində daha dərindən təhlil olunur ki, bu da təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin digər növləri vasitəsilə həyata keçirilir.

Müəssisə və təşkilatların hesabat məlumatlarına əsasən, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini və plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə təsir edən ayrı-ayrı amilləri (texnika, texnologiya, istehsalın təşkili, ixtisaslaşma, təmərküzləşmə, intensivləşdirmə, mexanikləşdirmə, avtomatlaşdırma və s.), bu amillərin təsir dərəcəsi hesablanmadan ümumi göstəricilər üzrə öyrənilməsi prosesi iqtisadi təhlil yolu ilə həyata keçirilir.

Müqayisəli iqtisadi təhlil. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili təcrübəsində ən çox istifadə olunan və təhlilin qalan başqa növləri üçün başlanğıc mərhələsi sayılan müqayisəli təhlil növü hesab olunur. Təhlilin bu növünün əsas mahiyyəti dərindən və ardıcıl olaraq öyrənilən göstəricilərin həm müəssisənin fəaliyyətinin plan göstəriciləri ilə, keçmiş illərin göstəriciləri ilə və həm də eyni iş şəraitində işləyən, istehsal texnologiyası və şəraiti, eləcə də istehsal edilən məhsulun xarakteri eyni olan müəssisələrin göstəriciləri ilə, qabaqcıl müəssisələrin müvafiq göstəriciləri ilə müqayisə edilməklə öyrənilməsi və əldə edilən nəticələrin

qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Müqayisəli iqtisadi təhlilin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də müəssisənin ayrı-ayrı sexlərinin işinə dair göstəricilər sistem daxili orta göstəricilərlə, elm və texniki cəhətdən əsaslandırılmış normalarla və başqa normativ göstəricilərlə müqayisə edilməklə onların fəaliyyətinin öyrənilməsidir. Müqayisəli iqtisadi təhlil təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin başqa növlərindən bu əlamətə görə fərqlənir.

Operativ və ya cari iqtisadi təhlil. İqtisadi təhlilin bu növündən, bir qayda olaraq, istehsal prosesi başa çatdıqda və ya bilavasitə istehsal prosesinin gedişatı zamanı geniş istifadə olunur. Təsərrüfat hesabının inkişafı, onun miqyaslarının sex, briqada, ayrı-ayrı iş yerlərinə qədər genişlənməsi, müəssisədə iqtisadi işlərin təkmilləşdirilməsi və istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi operativ iqtisadi təhlilin rolu və əhəmiyyətini daha da artırır. Operativ iqtisadi təhlilin əsas vəzifəsi istehsal prosesində gün ərzində və növbə ərzində məhsul buraxılışı və onun yola salınması üzrə plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi, vaxtında daxili ehtiyat mənbələrinin aşkara çıxarılması üzərində operativ nəzarəti təmin etməkdən ibarətdir.

Cari iqtisadi təhlil operativ iqtisadi təhlilin bir tərkib hissəsi olmaqla gündəlik, on günlük və kvartallıq plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə nəzarət və bu sahədə daxili ehtiyat mənbələrini müəyyən etməyə obyektiv şərait yaradır. Cari iqtisadi təhlil proses və hadisələrin yerinə yetirildiyi vaxtda həyata keçirilir.

Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilində istehsal və satış proseslərinə, eləcə də bunların ümumiləşdirici nəticələri üzrə göstəricilərinə bu və ya digər səviyyədə təsir göstərən amillərin (istehsalın təşkili, əmək, əmək vəsaiti və materiallar, məhsulun keyfiyyəti, kompleksliyi) çeşidləri üzrə istifadə edilməyən ehtiyat mənbələrinin təsir dərəcəsinin müəyyən edilib öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi texniki-iqtisadi təhlilin tətbiqini tələb edir.

Texniki-iqtisadi təhlil, təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin bir növü kimi, ayrı-ayrı sex, bölmə və sahələr üzrə qabaqcıl təcrübənin, elmin nailiyyətlərinin, yeni texnika və konstruksiyaların istehsala tətbiqinin iqtisadi səmərəliliyini hərtərəfli öyrənməklə bütövlükdə müəssisə üzrə ümumiləşdirilməsinə və qiymətləndirilməsinə real şərait yaradır. Texniki-iqtisadi təhlil müəssisə və onun sexlərində texnika, texnologiya və istehsalın təşkili xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməklə onun aşkar etdiyi istifadə olunmamış ehtiyat mənbələri vahid təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili sistemi üzrə aşkar edilmiş ehtiyat mənbələri tərkibinə daxil edir.

Tam iqtisadi təhlil. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili məzmununa və öyrənilən məsələlərin əhatə dairəsinə görə tam və tematik təhlilə bölünür.

Təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin tam iqtisadi təhlil növü öyrənilən obyektə hərtərəfli və tamamilə öyrənməklə onun həm xarici, həm də daxili əlaqələrini müəyyən edir. Yəni obyektiv tam iqtisadi təhlil zamanı müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən bütün göstəricilər öyrənilib qiymətləndirilməklə

son maliyyə nəticələrinə təsir edən müxtəlif amillər və bunların təsir dərəcəsi müəyyən edilir. Tam iqtisadi təhlil zamanı müəssisənin plan və hesabat məlumatları ilə yanaşı, illik və kvartallıq mühasibat hesabatlarına aid yazılmış təhriri izahat məlumatlarından da geniş istifadə olunur.

Tematik (qismən) iqtisadi təhlil. Tematik (qismən) iqtisadi təhlil, tam iqtisadi təhlildən fərqli olaraq, nisbətən dar sahənin və ya müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin konkret olaraq bir hissəni, yaxud ayrıca bir əsas göstəricini (məsələn, rentabellik göstəriciləri) öyrənib onun yaxşılaşdırılması üçün ehtiyat mənbələrinin müəyyən edilməsində istifadə olunur. Məsələn, istehsalın bir sahəsinin inkişafı və ya geriliyin, yaxud avadanlıqların boş dayanmasının, müəssisənin anbarlarında normativdən artıq material ehtiyatlarının əmələ gəlməsinin, satış planının yerinə yetirilməsinin, məhsulun maya dəyərinin yüksəlməsinin və s. səbəblərin ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi tematik iqtisadi təhlil vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili planda nəzərdə tutulan vaxta və əhatə dairəsinə görə seçmə yolla aparılan təhlilə, qabaqcadan təhlilə, operativ və ya cari təhlilə və sonradan təhlilə bölünür.

Seçmə üsulla iqtisadi təhlil. Məlum olduğu kimi, tam və ya hərtərəfli iqtisadi təhlil müəssisədə təsərrüfat fəaliyyətinə yekun vurulduqdan sonra illik hesabat məlumatlarına əsasən aparılır. Bundan fərqli olaraq, seçmə yolla (üsulla) aparılan iqtisadi təhlil lazım gəldikcə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin yalnız bir sahəsinin (seçmə yolla) öyrənilməsinə nəzərdə tutur. Məsələn, ayrı-ayrı material çeşidlərindən birinin və ya daha vacib sayılan çeşidinin istehsalda istifadə edilməsi vəziyyəti, gündəlik və ya növbəlik iş normalarının işçilər tərəfindən necə yerinə yetirmələri və s. Bu kimi məsələlərin öyrənilməsində seçmə iqtisadi təhlil növündən geniş istifadə olunur.

Qabaqcadan iqtisadi təhlil. Adından məlum olduğu kimi, qabaqcadan iqtisadi təhlildən istehsal prosesi və ya təsərrüfat əməliyyatlarına başlamazdan əvvəl istifadə olunur. Qabaqcadan iqtisadi təhlilin aparılmasında əsas məqsəd istehsalın ayrı-ayrı sahələrinin gələcək inkişafı planı tapşırıqlarının əsaslandırılması, optimallaşdırılması, istehsal prosesi üçün tələb olunan texnika və texnologiyanın, başqa maddi-texniki ehtiyatların seçilib planlaşdırılması və tətbiqi üçün onların layihələşdirilməsi və s. bu kimi qarşıdakı məsələlərin öyrənilməsi və həllindən ibarətdir.

Sonradan iqtisadi təhlil. Sonradan təhlil proses və hadisələr, təsərrüfat əməliyyatları başa çatdırıldıqdan sonra, bir qayda olaraq, kvartalın, təqvim ilinin axırında, yaxud beşilliyin sonunda müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə yekun vurmaq, istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün ehtiyat mənbələrini aşkar etmək, plan və öhdəliklərin yerinə yetirilməsini təyin etmək və qiymətləndirmək, maliyyə nəticələrini və ondan istifadə edilməsi və-

ziyyətini öyrənmək məqsədi ilə təşkil edir. Belə təhlil üçün əsas informasiya mənbəyi illik istehsal-texniki-maliyyə planı, müvafiq uçot və hesabat məlumatları, müəssisənin texniki pasportunda verilən məlumatlar hesab olunur. Müəssisə və birliklərin iqtisadi göstəricilərinin keçmiş və gələcək dövrlər üzrə eyni vaxtda öyrənilib müqayisə edilməsi onun inkişaf perspektivi və gözlənilən nəticələri barədə əsaslı fikir söyləməyə imkan verir. Beləliklə, demək olar ki, perspektiv iqtisadi təhlilin əsas vəzifəsi proqnozlaşdırma hesab olunur. Məlum olduğu kimi, müasir iqtisadi proqnozlaşdırma öz arsenalında dinamik cərgələr əsasında proqnozlaşdırmanın çoxlu miqdarda müxtəlif metod və üsullarına malikdir. Bu da perspektiv iqtisadi təhlilin obyektləri və iqtisadi göstəricilərin və məlumatların daha inandırıcı və obyektiv olmasını təmin edir.

Amilli (çoxamilli) iqtisadi təhlil. İstehsal, satış və təchizat proseslərinə və yaxud əsas fondlardan, əmək ehtiyatlarından, əmək cismindən istifadə edilməsinə, maliyyə nəticələrinə, eləcə də maliyyə vəziyyətinə təsir edən amillərin çoxluğu və müxtəlifliyi və daha dərinədən ayrı-ayrı amillərə görə öyrənilməsində istifadə olunan təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili sisteminin əsas növlərindən biri də amilli iqtisadi təhlil hesab olunur. Amilli iqtisadi təhlil riyazi statistika metodlarına əsaslanır. Təhlilin bu növü eyni zamanda reqressiyalı təhlil adlanır. Amilli və yaxud çoxamilli iqtisadi təhlil istər böyük və istərsə də kiçik müşahidələr nəticəsində kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə və istehsalın iqtisadi səmərəliliyinə ayrı-ayrı amillərin təsir dərəcəsini təyin etməkdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əsaslı dəlillər üzrə öyrənilən təsərrüfat fəaliyyətinə ayrı-ayrı amillərin təsiri hesabına əldə edilən nəticənin və bunların məcmusunun müfəssəl qiymətləndirilməsi müəssisənin iqtisadi göstəriciləri barədə obyektiv vəziyyəti müəyyən etməyə şərait yaradır.

Funksional dəyər təhlili. Hazırda müəssisə və təşkilatların istehsal prosesləri və onun nəticələrinin öyrənilməsində təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin əsas növlərindən biri kimi funksional dəyər iqtisadi təhlilindən geniş miqyasda istifadə olunur. Təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin bu yeni növü öyrənilən obyektlərin layihələşdirilməsi, istifadə olan obyektlərin istehsal gücünün artırılması, təkmilləşdirilməsi, modernləşdirilməsi və genişləndirilməsinin layihələşdirilməsi və planlaşdırılması üçün ehtiyat mənbələrinin aşkar edilməsini nəzərdə tutur.

Təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin funksional dəyər növü istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi imkanını müəyyən etmək məqsədi ilə ayrı-ayrı obyektlərin və onların tərkib hissələrinin (məsələn, yük avtomobillərinin, cihazın və ya avadanlığın ayrı-ayrı hissə və aqreqlərinin) öz funksiyalarının yerinə yetirmə səviyyəsini ən optimal variant seçmə yolu ilə öyrənir və düzgün qiymətləndirməyə şərait yaradır.

§3. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin predmeti

Müəssisə və təşkilatlarda plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi prosesində həyata keçirilən bütün təsərrüfat əməliyyatları istehsal-təsərrüfat fəaliyyətləri adlanır.

İqtisadiyyatın ahəngdar inkişafının qanunauyğunluqlarının öyrənilməsində istifadə edilən iqtisad elmlərindən biri də təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili elmi hesab olunur. İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin – sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti, nəqliyyat, maddi-texniki təchizat, ticarət və başqa sahələrin iqtisadiyyatının öyrənilməsində istifadə olunan elmlər (sənayenin, kənd təsərrüfatının, maddi-texniki təchizatın, ticarətin, tikintinin, nəqliyyatın iqtisadiyyatı, təşkili, planlaşdırılması, statistika, mühasibat uçotu, maliyyə, pul tədavi və kredit, təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili, təftiş və nəzarət) və ictimai elmlər bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə öyrənilir. Hər bir elmin özünün predmeti olur. O cümlədən iqtisadi təhlil elminin də özünəməxsus predmeti vardır.

Təhlilin nəticələrinə əsasən müəssisə və təşkilatlarda plan göstəricilərinin reallığı təyin edilir, əmək resursları və əmək haqqı fondundan, əsas istehsal fondlarından, o cümlədən istehsal avadanlıqlarından, yeni texnika və istehsal texnologiyasından, materiallardan, yanacaq və elektrik enerjisindən və başqa istehsal ehtiyatlarından düzgün və səmərəli istifadə edilməsinə obyektiv qiymət verilir. Deməli, iqtisadi təhlil maddi-texniki təchizat, məhsul istehsalı və satışı və digər plan göstəricilərinin yerinə yetirilməsinə, norma və normativlərin gözlənilməsinə və istehsalın texniki inkişaf səviyyəsinə operativ rəhbərlik və operativ idarə vasitələrindən biridir.

Obyektiv və subyektiv amillərin təsiri altında formalaşan, iqtisadi informasiya sistemində öz əksini tapan müəssisənin, şirkətin və i.a. iqtisadi sosial inkişafı və fəaliyyətinin son maliyyə nəticələri iqtisadi təhlilin predmetini təşkil edir. Bu, müəssisə və birliklərin təchizat, istehsal və satış proseslərinin cəmiyyətin xeyrinə səmərəli təşkili və inkişafı səviyyəsini, onların sərəncamında olan əmək ehtiyatları, əmək vəsaiti və əmək əşyalarından istifadə edilməsi səviyyəsini öyrənmək, istifadə olunmamış daxili ehtiyat mənbələrini aşkar etmək, məhsul istehsalı və satışı, əmək məhsuldarlığı, məhsulun maya dəyəri, əmək və material tutumu, mənfəət və rentabellik göstəriciləri üzrə planların maliyyə və hesablaşma vəziyyətini, dövrüyyə vəsaitindən, dövlət vəsaiti banklarının kreditlərindən nə dərəcədə məqsədəuyğun və səmərəli istifadə edilməsi səviyyəsini öyrənmək deməkdir.

§4. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin obyektləri

Təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərinin səbəb-nəticə əlaqələrini açıqlamaqla bu və ya digər amilin təsiri hesabına təsərrüfat fəaliyyətinin əsas nəticələrinin necə dəyişdiyini asanlıqla hesablamaq, əsaslandırılmış idarəetmə qərarını hazırlamaq, mənfəət məbləğinin necə dəyişdiyini, satışın zərərsiz həcmi, maliyyə sabitliyi ehtiyatını, istənilən istehsal situasiyası dəyişən şəraitdə məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərini hesablamaq mümkündür. Deməli, təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif səbəb-nəticə əlaqələri təhlilin predmetinin təyin edilməsi üçün əsas sayılır.

Beləliklə, müasir dövrdə iqtisadi təhlil elmində daha məhsuldar alim sayılan prof. Q.V.Savitskayanın fikrincə, iqtisadi hadisə və proseslərin səbəb-nəticə əlaqələri iqtisadi təhlilin predmetini təşkil edir. Bizim fikrimizcə, müəllifin bu fikri mübahisəli olsa da, bəzi alimlər tərəfindən tənqid edilsə də, onunla razılaşmaq olar.

Bununla belə, qeyd olunanları ümumiləşdirərək, bizim fikrimizcə, iqtisadi təhlilin predmetinə aşağıdakı kimi tərif vermək olar:

İqtisadi və digər informasiya sistemində öz əksini tapan, obyektiv və subyektiv amillərin təsiri nəticəsində əmələ gələn iqtisadi proses və hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrinin tədqiqi iqtisadi təhlilin predmetini təşkil edir.

İqtisadi təhlilin predmetini bilməklə yanaşı, bu predmetin obyektlərini də, yəni nəyi tədqiq etdiyini də bilmək zəruridir. Məsələn, istehsal müəssisələrində məhsul istehsalı və satışı, məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyəri, əsas fondlardan materiallardan, əmək və maliyyə resurslarından, torpaqlardan və s. istehsal resurslarından istifadə, istehsal satış fəaliyyətinin maliyyə nəticələri və onlardan istifadə, kapitalın strukturu və onun səmərəliliyi, avans edilmiş kapitalın verimi və s., ticarət təşkilatlarında mal ehtiyatları, topdan və pərakəndə mal satışı, tədavül xərclərinin səviyyəsi, ümumi gəlir və s. iqtisadi təhlilin obyektləri hesab edilir.

§5. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin prinsipləri

Bütün elmlərdə olduğu kimi, iqtisadi təhlil elminin də metodu və metodologiyasını dialektik materializm təşkil edir. Ona görə də iqtisadi təhlilin əsas prinsipləri dialektikanın əsas prinsiplərinin bazası əsasında qurulmalıdır. İqtisadi təhlilin həyata keçirilməsi prosesində əsaslandığı ən mühüm dialektik prinsiplərə – hər şey hərəkətdə dərk edilir; müəyyən əlaqə, qarşılıqlı əlaqə, birinin digərindən asılılığı, birinin digərinə təsiri, birinin digərindən törəməsi; səbəb və nəticənin bir-birinə bağlılığı, tabeliyi; əlaqələndirmə, kiçiyin böyüyə tabeliyi, xidmət etməsi müəyyənliyi; zərurilik və təsadüfən təzahürü; birlik və tərs

mütənasibliyə qarşı mübarizə; kəmiyyətdən keyfiyyətə və keyfiyyətdən yenidən kəmiyyətə keçid; inkara inkar aiddir. İqtisadi təhlilin əhatə dairəsindən asılı olaraq onun prinsiplərinə praktiki nöqtəyi-nəzərdən proses və hadisələrin müəssisə, idarə və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətinə təsirinin kompleks öyrənilməsinə; sistemli yanaşmanı; obyektivlik, konkretlik və dəqiqlik; təsirlilik; planlılıq; demokratikliyi; səmərəliyi; elmiyi; təhlil və sintezin vəhdətliyini, operativliyin və s. aid edilməsi məqsəda uyğun olardı.

İqtisadi təhlilin məzmunu onun həyata keçirdiyi funksiyalardan (hərfi mənası başqa bir hadisədən asılı olan və o dəyişdikcə dəyişən hadisə) irəli gəlir. İqtisadi təhlil bir elm kimi özündə xüsusi birlikləri əks etdirirdiyi üçün onun funksiyaları da həmin birliklərin tələblərindən irəli gəlir. Beləliklə, iqtisadi təhlilin əsas funksiyaları – obyektiv iqtisadi qanunların və subyektiv faktorların təsiri altında iqtisadi proseslərin və onların qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiqi; elmi cəhətdən əsaslandırılmış biznes-planın yerinə yetirilməsinin obyektiv qiymətləndirilməsi; istehsal, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin nəticələrinə müsbət və mənfi təsir göstərən amillərin və onların təsir dərəcələrinin kəmiyyətcə müəyyən edilməsi; subyektin inkişaf tendensiyası və nisbətini açıqlamaqla təsərrüfatdaxili (subyektdaxili) istifadə edilməmiş ehtiyat mənbələrinin aşkar edilməsi və aşkar edilmiş ehtiyatların istifadəyə cəlb olunma imkanları üzrə tədbirlər planı hazırlamaqdan; iqtisadiyyatı inkişaf etdirmə, daxili imkanlardan istifadə səviyyəsinə görə subyektin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi; elmin və texnikanın yeniliklərindən, qabaqcıl təcrübədən istifadə etməklə, optimal idarəetmə qərarlarını qəbul etməklə istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi imkanlarının aşkar edilməsi.

§6. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin vəzifələri

İqtisadiyyatın bütün sahələrində, eyni zamanda müəssisə və təşkilatlar üzrə plan tapşırıqlarının vaxtında və artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi, istehsalın inkişafı və iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi ən çox müəssisə və onun ayrı-ayrı sex, sahə və bölmələrində istifadə edilməmiş ehtiyat mənbələrinin aşkar edilməsi və onların səfərbər edilməsi səviyyəsindən asılıdır. Müəssisədə istifadə edilməmiş ehtiyatlar, başlıca olaraq, təsərrüfatdaxili ehtiyatlardan ibarətdir. Təsərrüfatdaxili ehtiyat mənbələrinə müəssisədə istehsalın inkişafı, məhsul istehsalı və keyfiyyətinin yüksəldilməsi, satış həcminin artırılması imkanı, məhsulun maya dəyərini aşağı salınması, material ehtiyatlarına qənaət, əmək resurslarından səmərəli istifadə edilməsi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, maliyyə nəticələrinin yaxşılaşdırılması üzrə ehtiyat mənbələri aid edilir.

Müəssisə və təsərrüfat birliklərində istifadə edilməmiş ehtiyat mənbələri onların aşkar edilməsi və istifadə edilməsi müddətlərindən asılı olaraq cari və

perspektiv ehtiyatlara bölünür. Cari ehtiyatlara hesabat ayı, kvartal və ili ərzində aşkar edilən və istifadə edilməsi mümkün olan ehtiyat mənbələri aid edilir. Cari ehtiyatlardan fərqli olaraq, perspektiv ehtiyatların istifadə edilməsi xeyli uzun müddət və nisbətən çox vəsait xərclənməsini tələb edir. Belə ehtiyat mənbələri, bir qayda olaraq, perspektiv planlar tərtib olunan zaman nəzərə alınır.

Müəssisə və birliklərdə, onların ayrı-ayrı sex və təsərrüfat bölmələrində mövcud olan ehtiyat mənbələri yaranma və istifadə edilməsi imkanlarından asılı olaraq üç əsas qrup üzrə – əmək resurslarından, əmək vəsaitlərindən və əmək əşyalarından istifadə edilməsinə görə təsnifləşdirilir.

Lakin bu ehtiyat mənbələri ayrı-ayrı qruplarda birləşsələr də, onlar qarşılıqlı surətdə bir-biri ilə sıx surətdə əlaqədardır və bir-birini tamamlayırlar. Məsələn, əmək resurslarından səmərəli istifadə edilməsi və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi məhsul istehsalı həcminə və keyfiyyətinə, maya dəyərinin aşağı salınmasına, mənfəətin çoxalmasına və nəhayət, rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsinə təsir göstərir.

Müəssisə və təşkilatlarda ehtiyat mənbələri, əsasən, yeni texnikanın və texnologiyanın tətbiqi, əsas və yardımçı istehsal proseslərinin avtomatlaşdırılması, mexanikləşdirilməsi və robotlaşdırılması, istehsalın təşkili və texnologiyanın təkmilləşdirilməsi, əməyin elmi təşkili, istehsalın ixtisaslaşdırılması və kooperativləşdirilməsi hesabına əmək və material resurslarından daha da səmərəli istifadə edilməsi, başqa müəssisələrin qabaqcıl təcrübəsindən istifadə edilməsi və digər bu kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi və sair amillərin təsiri nəticəsində yaranır. Bu kimi ehtiyat mənbələrinin müəssisə və onun ayrı-ayrı bölmələrində vaxtında aşkar edilməsi və istehsal prosesinə cəlb edilməsi təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir.

Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili müəssisə və təşkilatlarda tam təsərrüfat hesabının tətbiq edilməsində, onun təkmilləşdirilməsində də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təsərrüfat hesabı istehsalın sistemlik olaraq təkmilləşdirilməsini, təsərrüfatçılığın iqtisadi cəhətdən səmərəli təşkili müəssisənin istehsal-maliyyə fəaliyyətinin durmadan yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tutur. Təsərrüfat mexanizminin daim təkmilləşdirilməsi şəraitində müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin son nəticələrinin qiymətləndirilməsində mənfəət göstəricisinin böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, mənfəət müəssisədə iqtisadi həvəsləndirmə fondunun əsas mənbəyi kimi kollektivin maddi maraq prinsipinin təmin edilməsində, bütün əmək və material ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır.

Müəyyən bir hesabat dövründə (növbə, gün, dekada, ay, kvartal və il) müəssisə və birliklərin təsərrüfat fəaliyyətinin üstünlükləri və nailiyyətləri, eləcə də çatışmazlıqları və qüsurları iqtisadi təhlil yolu ilə aşkar edilir.

Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili nəticəsində müəyyən edilən istifadə olunmamış ehtiyat mənbələri konkret hesablamalarla əsaslandırılmalıdır. İqtisadi təhlil

yolu ilə əldə edilən nəticələrin dürüst və inandırıcı olması, plan göstəricilərinin yerinə yetirilməsi və buna təsir edən amillərin təsir dərəcəsinin öyrənilməsi, istifadə olunmamış ehtiyatların istehsal prosesinə cəlb edilməsi konkret hesablamalarla əsaslandırılır.

İqtisadi təhlil özünün aparılması üsullarından, məzmunundan, təyinatından və istiqamətindən asılı olaraq operativ, sistemativ, obyektiv və təsirli olmalıdır. Təhlilin operativliyinin əsas məzmununu və vəzifəsi müəssisə və onun ayrı-ayrı sahə, sex, bölmə və briqadalarında işlərin gedişatında, məhsul istehsalının ahəngdarlığına, ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə istehsal prosesinə, əmək və material resurslarından istifadə edilməsinə, hazır məhsulun anbarlara qəbulu və sifarişçilərin ünvanına yola salınmasına gündəlik nəzarət etməkdən ibarətdir. Təhlilin operativliyi bilavasitə istehsal prosesinə müşahidə və cari uçot məlumatlarına və digər informasiya mənbələrinə əsasən müəssisənin baş mühasibi, plan-maliyyə şöbəsinin müdiri, şöbə və növbə rəisləri, başqa mütəxəssislər, ustalar və digər vəzifəli şəxslər tərəfindən analitik işlərin aparılması yolu ilə təmin olunur. Təhlilin operativliyi təchizat, istehsal və satışı proseslərində baş verən nöqsan və çatışmazlıqları, müxtəlif təsərrüfatsızlıqların qarşısının alınması üçün təxirəsalınmaz tədbirlər görülməsi üçün əlverişli şərait yaradır.

Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin sistemativliyi onun ardıcıl aparılması, təhlil nəticəsində aşkar edilmiş nöqsan və çatışmazlıqların vaxtında aradan qaldırılmasına yönəldilməsidir.

Təhlilin obyektivliyi müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin ümumi dövlət mənafeyi nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirilməsi, müəssisə işinin və ehtiyatlardan istifadənin səmərəliliyinin düzgün və obyektiv əks etdirilməsidir. Müəssisə və birliklərin təsərrüfat fəaliyyətində mövcud olan nailiyyətlərin, habelə işin son nəticələrinin düzgün və obyektiv qiymətləndirilməsi gələcək dövr üçün cari və perspektiv plan göstəricilərin əsaslandırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin təsirliliyi təhlil nəticəsində əldə edilən ehtiyatların istehsal prosesinə cəlb edilməsi hesabına istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi səviyyəsi ilə xarakterizə olunur.

§7. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin digər iqtisad elmləri ilə əlaqəsi

İnsan cəmiyyəti inkişaf etdikcə əhalinin maddi və mənəvi tələbatlarının artması, istehsal vasitələri və üsullarının təkmilləşdirilməsi sürətləndikcə təhlilə olan ehtiyac artır. ETT-nin yüksək artım templəri şəraitində yeni texnika və texnologiyaların istehsalatda tətbiqinin mümkünlüyü və effektivliyi istehsalın miqyasının daim genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq resurslara olan tələbatın ödənilməsi və səmərəli istifadəsi problemləri qarşıya çıxdıqca idarəetmədə təhlilin həm rolu, həm də funksiyaları çoxalır.

Təhlilin elmliliyi, kompleksliliyi, obyektivliyi, dəqiqliyi, aydınlığı, operativliyi, demokratikliyi və s. onun əsas prinsipləri hesab olunur.

Deməli, iqtisadi təhlil müəssisə və təşkilatların işinin hərtərəfli öyrənilməsində onların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti və onun nəticələrinin obyektiv qiymətləndirilməsində və gələcəkdə maddi istehsal fəaliyyət sahələrinin iqtisadi səmərəliliyinin daha da yüksəldilməsi, kapitalların çoxaldılması imkanlarının aşkar edilməsində istifadə edilən vacib vasitələrdən biri kimi fəaliyyət göstərir.

İdarəetmədə əsas vəsaitlərdən biri olan iqtisadi təhlil istehsal, tədavül və istehlak proseslərini, idarəetmənin bütün mərhələlərində müəssisə və onun sexlərinin, sahələrinin, briqadaların və digər təsərrüfat vahidlərinin fəaliyyətindən başlamış baş idarə və nazirliklərə kimi geniş bir miqyası əhatə edir. Üstəlik, əldə edilən nəticələrin qiymətləndirilməsində mühüm rol oynayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi təhlil mühasibat uçotu və hesabat məlumatlarından istifadə etməklə həyata keçirildiyi kimi, o, mühasibat uçotu və hesabatlarının təkmilləşdirilməsinə, idarəetmə və planlaşdırmanın, iqtisadi təhlilin müasir tələblərinə uyğun təşkili və aparılmasına da müsbət təsir göstərir.

Bazar iqtisadiyyatında təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin tələblərinə uyğun olaraq, ilk uçot sənədlərinin, hesabat planının, balans və digər mühasibat formalarındakı göstəricilər sisteminin təkmilləşdirilməsi, informasiyanın mexanikləşdirilməsi, avtomatik idarəetmə sisteminin yaradılması problemləri həll edilməlidir.

§8. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin metodu

İqtisadi təhlilin metodu dedikdə müəssisə və təşkilatların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini öyrənmək nöqtəyi-nəzərindən ona yanaşmaq üsulları başa düşülməlidir. İqtisadi təhlilin metodunun xarakterik xüsusiyyəti müəssisə və birliklərin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini hərtərəfli xarakterizə edən göstəricilər sisteminədən istifadə edilməsi, bu göstəricilərin dəyişməsinə təsir edən ayrı-ayrı amillərin, onların təsir dərəcəsinin müəyyən edilməsi və bunların arasında olan qarşılıqlı əlaqə və asılılığın təyin edilməsindən ibarətdir.

Uçot, hesabat və digər informasiya mənbələrində verilən faktiki göstəriciləri plan göstəriciləri ilə, keçmiş illərin müvafiq və normativ göstəriciləri ilə müqayisə etməklə kənarlaşmaların və bu kənarlaşmalara təsir edən amillərin təsir dərəcəsinin öyrənilməsi iqtisadi təhlilin xarakterik xüsusiyyətlərindən biridir. İqtisadi təhlilin bu xüsusiyyəti müəssisə və birlikdə əsas göstəricilər üzrə plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi dərəcəsini təyin edib onu qiymətləndirməyə imkan verir. Eyni zamanda hesabat ili üçün müəyyən edilmiş plan göstəricilərinin nə dərəcədə real olması və bu göstəricilərin müəssisənin ayrı-ayrı bölmələri (şöbələr, sexlər və i.a.) üzrə istehsal tapşırıqları ilə necə əlaqələndirilməsi iqtisadi təhlil yolu ilə müəyyən edilir. Plandan, norma və normativlərdən, keçmiş

illərin faktiki göstəricilərindən kənarlaşmalara təsir göstərən obyektiv və subyektiv səbəblərin öyrənilməsi, müəssisənin əsas iqtisadi göstəricilərinə müsbət və ya mənfi təsir edən amillərin təsnifatının müəyyən edilməsi də iqtisadi təhlilin xarakterik xüsusiyyətlərindəndir.

İqtisadi təhlilin ardıcılığı və aramsız aparılması onun əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Buna görə də müəssisə və birliklərin təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi təhlili, bir qayda olaraq, aşağıda ardıcılıqla aparılır:

- müəssisənin istehsal-təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti ilə tanışlıq;
- məhsul istehsalı və satışının təhlili;
- müəssisənin əmək ehtiyatları, əmək vəsaiti və əmək əşyaları ilə təmin olunması və onlardan istifadənin təhlili;
- müəssisənin maddi-texniki təchizatının təhlili;
- məhsulun maya dəyərini xarakterizə edən göstəriciləri, habelə istehsala əmək, material, yanacaq, elektrik enerjisi və digər məsrəflərin təhlili; məhsulun maya dəyərini aşağı salınması ehtiyatlarının ümumiləşdirilməsi;
- maliyyə nəticələrinin – mənfəət və zərərlərin, mənfəətin bölüşdürülməsi və ondan istifadə edilməsinin, rentabelliğin təhlili;
- iqtisadi həvəsləndirmə fondlarının yaradılması və bu fondlardan istifadənin təhlili;
- maliyyə vəziyyətinin təhlili.

Müəssisə və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili nəticəsində aşkara çıxarılmış ehtiyat mənbələrinin ümumiləşdirilməsi və bunlardan yaxın gələcəkdə istifadə edilməsi üçün tədbirlərin və əməli təkliflərin hazırlanması və rəsmiyyətə salınması təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin sonuncu və tamamlayıcı mərhələsi hesab olunur. İqtisadi təhlil nəticəsində əldə edilən məlumatlara əsasən, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin ümumilikdə inkişafına və istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təsir göstərən amillərin tərkibində məhsul istehsalı və satışının həcminə, əmək ehtiyatlarından, əmək vəsaitləri və əmək cisimlərindən istifadə edilməsinə, məhsulun maya dəyərində, material və əmək məsrəflərinə, maliyyə nəticələrinə, maliyyə vəziyyətinə bilavasitə təsir göstərən əsas amillər müəyyən edilir və bu amillərin təsirinin təhlili nəticəsində aşkar olunan ehtiyat mənbələri ümumiləşdirilərək yekun nəticə çıxarılmalıdır.

§9. Təhlilin aparılması üçün informasiya mənbələri

Təhlil prosesində müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin operativ idarə edilməsində təchizat istehsal və satış proseslərinin, onun inkişafı istiqamətlərini hərtərəfli öyrənmək və qiymətləndirmək tələb olunur. Uçot informasiyasını dərk etmək, geniş mənada aydınlaşdırmaq və qiymətləndirmək yalnız təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili prosesində əldə edilən məlumatlar əsasında mümkün olur.

Təhlil zamanı ilk informasiya onun analitik işlənməsi nəticəsində ikinci informasiyaya çevrilir və təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilər əlavə hesablamalar yolu ilə müəyyən edilir. Analitik hesablamalar aparmaqla əldə edilən belə göstəricilər müəssisəsinin təsərrüfat fəaliyyətini obyektiv xarakterizə etməklə bərabər, onun inkişafı və ya geri qalması səbəblərini və bunlara təsir edən amilləri öyrənməyə imkan verir.

Beləliklə, yazılı və şifahi informasiyaların işlənməsi əsasında təsərrüfat maliyyə fəaliyyətinin öyrənilib qiymətləndirilməsi təhlilin məzmununun əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Bir qayda olaraq, təhlilin nəticələrinə əsasən qəbul ediləcək qərarlar, əmr, sərəncam və göstərişlər müəyyən dərəcədə əsaslandırılır.

Təhlilin köməyi ilə formalaşan idarəedici sistem idarəetmə obyektini nizama salır və bu əsasda da təhlilin nəticələrinə əsaslanaraq hazırlanan qərar, göstəriş və sərəncamlar idarəetmə prosesi üçün əsas hesab olunur. İstehsal münasibətlərinin dəyişilməsi və sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsinə xüsusi qayğı ilə yanaşılan indiki dövrdə iqtisadi təhlil çox böyük aktuallıq təşkil edir. Belə ki, müəssisə kollektivi tərəfindən əldə edilən son nəticələrin obyektiv qiymətləndirilməsi, ümumi nəticələrin tərkibində ayrı-ayrı sex, sahə və briqadaların fəaliyyəti barədə daha düzgün məlumatların əldə edilməsi, bir qayda olaraq, iqtisadi təhlil vasitəsilə həyata keçirilir.

Beləliklə, iqtisadi təhlil sahibkarlıq fəaliyyətində onların özlərinə məxsus vəsaitin hərtərəfli mühafizəsini, qorunub saxlanılmasını, fəaliyyətinin səmərəliliyinə xələl gətirmədən bütün resurslardan qənaətlə istifadəni, təsərrüfatsızlıq hallarına, qeyri-məhsuldar xərclərin və itkilərin qarşısının alınmasını, avans edilən kapitalın daha tez, həm də artıqlaması ilə qayıtmasını, mənfəətin çoxaldılmasını təmin edən idarəetmə qərarlarının hazırlanması və onların icrasına nəzarət funksiyalarının həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır.

İqtisadi təhlil optimal idarəetmə qərarlarının üzərində qurulmuş iqtisadi informasiya sisteminə əsaslanır. Təhlil işinə cəlb olunan informasiyanın tərkibi, məzmunu və keyfiyyəti təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin təsirliliyinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır. Təhlil təkcə iqtisadi məlumatlarla kifəyətlənmir, o, öz işində külli miqdarda texniki, texnoloji məlumatlardan da istifadə edir. İqtisadi təhlilin informasiya mənbəyini plan, normativ, statistik, mühasibat, operativ və s. məlumatlar təşkil edir. Həmin məlumatların toplanması, işlənməsi və istifadəsi elmi cəhətdən əsaslandırılmadığı şəraitdə onun əsasında aparılmış təhlildən müsbət nəticələr gözləmək olmaz.

İqtisadi təhlil işində istifadə olunan informasiya mənbələrini üç qrupa – plan, hesabat və qeyri-hesabat – ayırmaq olar. İnformasiyanın plan mənbələrinə – müəssisələrdə hazırlanmış bütün növdən olan planlar (perspektiv, cari, operativ, kommertiya hesabı, texnoloji kartlar), normativ materiallar, smetalar, qiymət cədvəli, layihə tapşırıqları və s. aiddir.

Hesabat xarakterli informasiya mənbələrinə – mühasibat, statistika və operativ uçot məlumatları və bütün növdən olan hesabatlar, ilk uçot sənədlərində əksini tapan məlumatlar aiddir.

Qeyri-hesabat xarakterli informasiya mənbələrinə – təsərrüfat fəaliyyətini tənzimləyən sənədlər və əvvəlki mənbələrə aid olmayan məlumatlar daxildir. Həmin sənədlərə müəssisə və birliklərin mütləq riayət etməli olduğu dövlət və yuxarı orqanların qərarları, göstərişləri, təftiş və audit aktları, müəssisə rəhbərliyinin əmr və göstərişləri; müqavilə, sövdələşmə, arbitraj və məhkəmə orqanlarının qərarlarını əks etdirən təsərrüfat-hüquqi sənədlər; ümumilikdə müəssisənin və onun daxili bölmələrinin əmək kollektivlərinin ümumi iclasının və əmək kollektivi şurasının qərarları; radio, televizor, qəzetlərdən əldə edilmiş qabaqcıl təcrübələrin materialları; texniki və texnoloji sənədlər; istehsal prosesini əks etdirən xronometraj və fotosəkillər; müəssisənin işçilərinin və digər təşkilatların nümayəndələrinin şifahi məlumatlarını aid etmək olar.

Qeyd olunduğu kimi, iqtisadi təhlilin təsirliliyinin müəyyən edilməsində həlledici rol təhlilə cəlb olunan informasiyanın tərkibi, məzmunu və keyfiyyəti oynadığı üçün burada əsas məqsəd səmərəli informasiya patokunun yaradılmasına əsaslanan prinsiplərə riayət olunmasından ibarətdir. Əsas prinsiplər isə informasiyanın analitikliyindən; informasiya patokunun müəyyən edilməsi və onun səmərəli təminatından; istehsalın, tədavülün, bölgünün və istehlakın, təbii, əmək, material və maliyyə ehtiyatlarından istifadənin obyektiv əks etdirilməsindən; müxtəlif mənbələrdən (mühasibat, statistika, operativ uçot məlumatlarından) daxil olan informasiyanın və plan göstəricilərinin eyniliyinin təmin edilməsi və ilk informasiyalarda təkrarların aradan qaldırılmasından; yeni rabitə vasitələrinin köməyi ilə əldə edilmiş informasiyanın operativliyindən, planlaşdırma və idarəetmə məqsədilə təhlil aparmaq və istifadə etmək üçün proqramın işlənilib hazırlanmasından və s. ibarətdir.

Uçot və biznes-planların informasiya mövqələrinin eyniliyi müasir şəraitdə iqtisadiyyatın vahidliyinin tələblərindən irəli gəlir. Lakin bu prinsip həmişə gözlənilə bilmir. Ona görə ki, eyni istehsal istiqamətli, eyni sistemə daxil olan müəssisələrdə belə ilk sənədlər hələ də unifikasiya (vahid şəkllə salınma) edilməmişdir. Belə olduğu halda müxtəlif istehsal istiqamətli müəssisələrdə bu haqda söhbət aparmağa dəyməz. İlk sənədlərin iqtisadi informasiyasının elmi sistemi uçotun hər üç növünün (mühasibat, statistika, operativ) vahid prinsipinə əsaslanaraq idarə, müəssisə tabe olduğu çərçivədən kənara çıxaraq sərbəstləşməlidir. Bu halda bütün subyektlər üzrə vahid informasiya sisteminə malik olmaq mümkündür.

II MÖVZU

MÜƏSSISƏNİN EHTİYATLARI VƏ ONLARIN TƏHLİLİ

§10. İstehsal ehtiyatlarının təhlili

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinə və onun istehsal nəticələrinə material ehtiyatlarının vəziyyəti böyük təsir göstərir. Məhsul istehsalı və satışının normal gedişi məqsədlə ehtiyat məsrəfləri optimal olmalıdır. Çoxlu sayda ehtiyatların yığılması müəssisənin fəallığının aşağı düşməsindən xəbər verir. Bu isə dövriyyə kapitalının dondurulmasına, onun dövriyyə sürətinin azalmasına gətirib çıxarır. Bundan başqa, əmlak vergisi artır, likvidliklə bağlı çətinliklər yaranır, xammal və material itkisi çoxalır.

Eyni zamanda ehtiyatların çatışmazlığı istehsal prosesində başlayan maneələrin yaranmasına, istehsal güclərindən tam istifadə olunmasına, məhsul buraxılışı həcmnin aşağı düşməsinə, maya dəyərini, itkilərin çoxalmasına gətirib çıxarır ki, bunların hər biri də müəssisənin maliyyə vəziyyətinə mənfi təsir göstərir. Buna görə də hər müəssisə istehsalının vaxtlı-vaxtında və tam həcmdə lazımı ehtiyatlarla təmin olunması və eyni zamanda onların anbarda yığılıb qalmaması üçün tədbir görməlidir.

İstehsal xammal və ehtiyatlarının təhlili birinci növbədə onların dinamikasının və faktiki qalıqlarının plan qalıqlarına uyğunluğunun təhlili ilə başlanmalıdır. Təhlil aparılan müəssisədə hesabat ili ərzində istehsal ehtiyatlarının qalığı 1,35 dəfə yüksəlmişdir. Belə ki, satış həcmi bu dövrdə 1,45 dəfə artmışdır.

İstehsal ehtiyatlarının dəyər ifadəsində ölçüsü həm kəmiyyət, həm də dəyər (inflasiya) amili hesabına dəyişə bilər. Kəmiyyət (k) və Qiymət (Q) amillərinin ehtiyatların (E) hər növü üzrə dəyərini dəyişməsinə təsiri mütləq fərq üsulu ilə hesablanır.

$$\Delta E_k = (K_i - K_o) \times Q_o$$
$$\Delta E_q = K_i \times (Q_i - Q_o)$$

Cədvəldə göstərilən məlumatlara görə, istehsal ehtiyatlarının dəyərini artması daha çox onların kəmiyyəti hesabına deyil, inflasiya ilə bağlı olaraq onların dəyərini artması hesabına baş vermişdir.

Bundan başqa, xammal və materiallara cəlb olunmuş kapitalın istifadəsi intensivliyinin təhlilinin aparılması da vacibdir.

Ehtiyatların dövrü müddəti onların anbara daxil olduğu gündən istehsala ötürülməsi dövrünə qədər olan müddəti əhatə edir. Bu dövr nə qədər azdırsa (digər

bərabər şərtlər daxilində), istehsal kommersiya tsikli də bir o qədər azdır. Bu, aşağıdakı şəkildə təyin olunur.

$$P_3 = \frac{\text{Sərbəst pul vəsaitlərinin orta qalığı} \times \text{Müddət (gün hesabı ilə)}}{\text{Pul vəsaitləri hesabları üzrə kredit dövriyyələrinin məbləği}}$$

Cədvəl 1

	Ötən il	Hesabat ili
İstehsal ehtiyatlarının orta qalıqları, min manat	7550	9715
Sərf olunmuş ehtiyatlar, min manat	36240	49960
Ehtiyatların dövr müddəti (gün hesabı ilə)	75	70

Cədvəl 2

İstehsal ehtiyatlarının vəziyyətinin təhlili

Ehtiyatların növləri	Miqdar, t		Qiymət, manat		Ehtiyat qalığı		Dəyişikliklər
	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	
A	500	520	2500	3000	1250	1560	1310
B	350	330	3200	4000	1120	1320	1200
C	180	188	1250	1500	225	282	157
Yekun					10000	13500	13500

Verilən məlumatlar dövriyyə sürətinin yüksəlməsindən xəbər verir, bu isə müəssisənin işgüzar fəallığının artdığını göstərir. Dövriyyə sürəti yığılıb qalmış, tələbə məruz qalmayan ehtiyatların mövcudluğu, yaxud inflyasiyanın artım tempi və defisit halının gözlənilməsi ilə bağlı əlavə ehtiyatların alınması hesabına aşağı düşə bilər.

Buna görə də material ehtiyatlarının tərkibində belələrinin olub-olmaması yoxlanılmalıdır. Bunu anbar uçotunun və ya qalıq cədvəllərindəki məlumatlardan asanlıqla müəyyənləşdirmək olar. Əgər hər hansı material növü üzrə qalıq böyükdirsə və əgər bu material növü üzrə xərclər il ərzində olmayıbsa (və ya əhəmiyyətsiz olubsa), bu artıq həmin material növünü yığılıb qalmış materiallar qrupuna aid edir. Belə materialların mövcudluğu dövriyyə kapitalının uzun müddət üçün dondurulmasından xəbər verir ki, bunun nəticəsində dövriyyə sürəti azalır. Bunun yaranma səbəblərini aydınlaşdırmaq zəruridir. Bu səbəblər sırasına: plan hesablarının qeyri-dəqiqliyi, faktiki material, faktiki material mədaxillərinin və məsrəflərinin plan məlumatlarından kənarlaşmaları və s. aid ola bilər.

Ehtiyatların operativ idarə olunması üçün hər növ ehtiyat üzrə dövriyyə sürətinin ətraflı təhlili aparılır. Bunun üçün ehtiyatların orta qalınlığını 1 günlük məsrəfə bölmək lazımdır.

İstehsal ehtiyatlarının dövr müddəti

Ehtiyatın növü	Orta qalıq, min manat	1 günlük material sərfi, min manat	Ehtiyat (günlərlə)	
A	1400	21,875	50	64
B	1220	48,8	30	25
C	250	0,278	90	900
Yekun	9715	138,8	60	70

Əvvəlki cədvəldən görüldüyü kimi, faktiki dövr müddəti normativ dövr müddətindən həm bütövlükdə, həm də ayrı-ayrı material növü üzrə yüksəkdir.

C material üzrə isə ehtiyatlar 2,5 il üçün yaranmışdır və bu normativ göstəricini 10 dəfə üstələyir. Deməli, bu müəssisə material aktivlərini daha effektiv idarə etməli və normativlərdən yuxarı ehtiyatların yaranmasının qarşısını almalıdır.

Əksər müəssisələrdə hazır məhsul dövriyyə aktivlərində xüsusi böyük paya malikdir. Bu daha çox hazırkı dövrdə rəqabətin güclənməsi, satış bazarlarının itirilməsi, təsərrüfat subyektləri və əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi, məhsulun maya dəyərinin yüksəlməsi, məhsul buraxılışı və yüklənməsində ritmikliyin pozulması və s. ilə bağlıdır. Hazır məhsulun anbarlarda yığılıb qalması isə öz növbəsində dövriyyə kapitalının uzun müddət ərzində dondurulmasına, nağd pul vəsaitlərinin yoxluğuna, malsatanlara, büdcəyə, müəssisə işçilərinə olan kreditör borclarının artırılması və s. gətirib çıxarır. Bu isə hazırkı şəraitdə istehsalın dağılmasının, onun effektivliyinin, ödəmə qabiliyyətinin aşağı düşməsi və müflisləşməsinin əsas səbəblərindən biridir.

Kapitalın hazır məhsul şəklində qalması müddəti onun anbara daxil olmasından yüklənməsindənək olan dövrü əhatə edir.

$$M_{h.m} = \frac{\text{Hazır məhsul hesab və müddət (gün hesabı ilə) üzrə orta qalıq}}{\text{Hazır məhsulun hesablar üzrə kredit üzrə dövriyyəsinin məbləği}}$$

Cədvəl 4

	Ötən il	Hesabat ili
Hazır məhsulun orta qalığı, min manat	1917	2860
Yüklənmiş məhsulun hesabat ili üçün maya dəyəri, min manat	56370	80300
Hazır məhsul qalıqlarında dövriyyə vəsaitlərinin dövr müddəti (gün hesabı ilə)	12,2	12,8

Hazır məhsulun hər növü üzrə normativdən yuxarı qalıqların yaranması səbəbini, müddətini, tərkibini təhlil etmək üçün analitik və anbar uçotu məlumatlarından, satış şöbəsinin, marketinq xidmətinin operativ məlumatlarından istifadə olunur. Bazarın genişləndirilməsi və ya yeni bazarların tapılması üçün maya dəyərini aşağı salınması, keyfiyyətinin və rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsi, əksər müəssisələrdə bitməmiş istehsal dövrü aktivlərində böyük xüsusi, paya malikdir. Bitməmiş istehsal qalığının çoxalması bir tərəfdən istehsalın genişlənməsi, digər tərəfdən istehsal tsikli dövrünün uzanması ilə bağlı olaraq dövrüyə sürətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. İstehsal tsikli davamlılığı müddəti ($M_{i,t}$) məhsulun istehsal olunduğu dövrə bərabərdir.

$$M_{i,t} = \frac{\text{Bitməmiş istehsalın orta qalığı} \times \text{Müddət (gün hesabı ilə)}}{\text{Buraxılmış məhsulun maya dəyəri}}$$

Cədvəl 5

	Ötən il	Hesabat ili
İstehsal olunmuş məhsulun faktiki maya dəyəri, min manat	64340	84168
Bitməmiş istehsalın orta qalığı, min manat	3258	3942
İstehsal prosesi müddəti (gün hesabı ilə)	18,2	16,9

Verilmiş müəssisələrdə dövrüyə aktivlərinin istehsal prosesini keçməsi dövrü ötən illə müqayisədə 1,3 gün azalmışdır. Bundan başqa, istehsal prosesini məhsulun hər bir növü üzrə təhlil etmək və onun dəyişmə amillərini təyin etmək lazımdır. İstehsal tsikli müddəti onun intensivliyi, texnologiyası, istehsalın təşkili, material-texniki təchizatı və digər amillərdən asılıdır. Onun ixtisarı müəssisənin işgüzar fəallığının yüksəlməsindən xəbər verir.

§11. Müəssisənin material ehtiyatları ilə təminatının təhlili

Satış qiymətləri bazarlarda formalaşan və istehsal müəssisələri tərəfindən idarə edilməyən indiki bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin zərərlə işləməsi ilk növbədə reallaşdırılan məhsul, iş və xidmətlərin maya dəyərini yüksək olması ilə əlaqədardır. Bir halda ki, məhsul, iş və xidmətlər istehsalına məsrəflərin 60 faizindən çoxu material məsrəflərinin payına düşür, deməli, sənaye müəssisələrinin zərərlə işləməsinin səbəblərini və mənfəətin çoxaldılmasını təmin edən ehtiyatları material təchizatı və materiallardan istifadə prosesində axtarmaq, bu prosesləri təhlil etməklə aşkarlamaq lazımdır.

Şərh olunanlardan aydın olur ki, fəaliyyətdə olan sənaye müəssisələrində məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı üzrə planın yerinə yetirilməsi və bazarın tələbinə uyğun olaraq istehsal miqyaslarının genişləndirilməsi, habelə onların

mənfəətlə işləməsi ilk növbədə istehsalın material resursları ilə təchiz olunması və onlardan effektiv istifadə dərəcəsiindən bilavasitə asılıdır. Hesabat materiallarından görüldüyü kimi, sənaye müəssisələrində boşdayanmaların çox hissəsi material resurslarının çatışmazlıqları ilə əlaqədardır.

Maddi istehsalın bütün sahələrində material qıtlığı ilbəl artan, xarici ölkələrdən, həm də uzaq xarici ölkələrdən baha qiymətlərlə idxal edilən material resurslarının payı yüksək olan indiki şəraitdə fəaliyyətdə olan istehsal müəssisələrinin material resurslarına olan tələbatın ödənilməsi ekstensiv, yəni daha çox material resursları əldə etmək, yaxud hazırlamaq, ya da intensiv, yəni mövcud material resurslarından məhsul (iş, xidmət) istehsalı proseslərində qənaətlə istifadə yolu ilə təmin etmək mümkündür.

Bazar rəqabəti yüksək keyfiyyətli, baha başa gələn material resurslarından istifadə etməklə daha tez, həm də istehsalçı üçün sərfəli qiymətlərlə reallaşdırılan, unikal məhsul istehsalı miqyaslarını genişləndirməklə avans edilən kapitalın dövr sürətinin yüksəldilməsini tələb edir. Materialın qiyməti ilə müqayisədə ondan hazırlanan hazır məhsulun yüksək satış qiymətləri ilə reallaşdırılması, habelə istehsal prosesində xammal və materiallardan qənaətlə istifadə məhsul istehsalının effektiv çoxaldılması deməkdir.

İndiki idarəetmə sistemində material resurslarına qənaəti və onlardan səmərəli istifadəni təhlil edən təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkara çıxarılması və onların səfərbər edilməsində iqtisadi təhlil həlledici rol oynayır. Bu sahədə təhlilin qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

- material təchizatı planının reallığını təyin etmək;
- material təchizatı üzrə planın yerinə yetirilməsi və təchizatın ahəngdarlığını təyin etmək;
- materiallardan istifadənin məhsul (iş, xidmət) buraxılışının həcminə, keyfiyyətinə, maya dəyəri, mənfəət və rentabellik göstəricilərinə təsirini təyin etmək;
- material resurslarından effektiv istifadəni qiymətləndirmək;
- material resurslarından qənaətlə istifadəni təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatları aşkara çıxartmaq və onların səfərbər edilməsini təmin edən konkret tədbirlər planı hazırlamaq.

Material təchizatı və material resurslarından istifadəni təhlil etmək üçün istifadə olunan informasiya mənbələri bunlardır: material təchizatı planı, xammal və material alışına dair müqavilələr və sifarişlər, spesifikasiyalar, resepturalar, M.t.f. şöbəsinin operativ məlumatları, cari və operativ uçot məlumatları, xammal və materialların daxil olması, istehsal istehlakı və qalıqlarına dair analitik uçot məlumatları, plan və hesabat maya dəyəri kalkulyasiyaları, material sərfi normaları və onlara edilən dəyişikliklərə dair məlumatlar, material anbarları müdirlərinin hesabatları, material sərfi limitləri, udel material sərfi limitləri, müəssisə-

nin (təşkilatın) istehsal fəaliyyəti haqqında statistik hesabatı (forma 1-if), istehsalat müşavirələrinin materialları, keyfiyyət şəhadətnamələri, ekspertiza materialları, mütəxəssislərin raportları və i.a.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin apardığı tədqiqatların yekunlarına görə, ölkənin sənayesində maliyyə vəsaitinin çatışmazlığı ilə əlaqədar istehsalın artımını məhdudlaşdırın amillərin 50 faizi xammal və materiallar əldə etmək üçün maliyyə vəsaitinin istənilən səviyyədə olmaması ilə bağlıdır. Fəaliyyətdə olan sənaye müəssisələrində boşdayanmaların və tam gücü ilə işləməməyin başlıca səbəbi isə material resurslarının çatışmazlığı, komplekt-sizliyi, təchizatın ahəngdarlığının pozulması, resepturaların təmin olunmaması ilə izah olunur.

Deyilənlərdən aydın olur ki, istehsal müəssisələrində məhsul (iş, xidmət) istehsalı üzrə planın, o cümlədən müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi ilk növbədə material təchizatı üzrə planın reallığından, faktiki yerinə yetirilməsi və təchizatın ahəngdarlığı, komplektliliyindən, müəssisə anbarlarında material ehtiyatlarının miqdarı və strukturundan bilavasitə asılıdır.

Kifayət qədər yüksək ixtisaslı və peşə vərdişləri olan fəhlə kadrları, mühəndis-texniki işçiləri olan, yüksək maddi-texniki bazaya malik sənaye müəssisələrinin sayı çox olan Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafı ilk növbədə material təchizatı və onun komplektliliyindən, habelə material tutumu az və bunun əksinə olaraq material verimi yüksək olan məhsul çeşidlərinin mənim-sənilməsindən bilavasitə asılıdır. Material təchizatının ahəngdarlığı və komplektliliyi bütün istehsal resurslarından səmərəli istifadəni təmin etməklə bərabər, istehsalın intensiv inkişafı üçün zəruridir. Material təchizatının ahəngdarlığı və komplektliliyi, müəssisə anbarlarında normativ miqdarda cari və mövsümi material ehtiyatların yaradılması bütün istehsal resurslarından səmərəli istifadəni təmin etməklə bərabər, istehsalın intensiv inkişafı üçün də lazımdır.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafı elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə etməklə istehsalın intensivləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilən indiki şəraitdə istehsalın texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi, yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi istehsalın material təchizatının yaxşılaşdırılmasını, iş yerlərində, sexlərin anbarları və saxlanma yerlərində normativ tələbata uyğun material ehtiyatlarının yaradılması və onların komplektləşdirilməsini tələb edir.

Fəaliyyətdə olan müəssisələrin istehsal gücü daim artan indiki şəraitdə material təchizatının ahəngdarlığı və komplektliliyi boş dayanmalardan olan itkilərin və digər qeyri-məhsuldar xərclərin azaldılması, istehsal miqyaslarının genişləndirilməsi, müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün zəruridir.

Material təchizatı üzrə planın yerinə yetirilməsini təhlil etməzdən əvvəl təchizat planının reallığını qiymətləndirmək lazımdır. Çünki material qıtlığı ilə əlaqədar olaraq daha çox xammal ehtiyatları yaratmaq üçün səy göstərilən indiki

şəraitdə anbarlarında istehsal tələbatından artıq materialların yığılması öz növbəsində onların xarab olması, əskik gəlməsi və oğurlanması üzrə itkilərin yaranması, habelə saxlanması xərclərinin artması ilə nəticələnir. İtkilərin artması, habelə saxlanma xərclərinin çoxalmasına baxmayaraq, materialların keyfiyyətinin aşağı düşməsi (aşağı keyfiyyətdə materiallardan məhsul çıxımı az olur) öz növbəsində material veriminin azalmasına, onlardan istifadənin effektivliyinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Materiallara olan tələbatın az hesablanması isə istehsalın normal gedişatını pozur, malgöndərmələrə dair müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə mənfi təsir göstərir və bu səbəbdən də cərimə, peniya və dəbbələmə ödəmələri hesabına müəssisənin maliyyə vəziyyəti pisləşir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, material resurslarına olan tələbatın düzgün hesablanması və ayrı-ayrı material növləri üzrə təchizatın dəqiq planlaşdırılması, habelə təchizat planının yerinə yetirilməsinə operativ nəzarətin təşkili istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsi probleminin həllində az rol oynamır.

Material təchizatı maddi ehtiyatların sərf olunma normalarına əsasən hesablanır. Hər bir məhsul çeşidi, iş, xidmət növü üzrə istehsalın plan miqdarını, məhsul vahidinə maksimum yol verilə bilən, yəni udel xammal, material, elektrik enerjisi, yanacaq və i.a. miqdarına (norma üzrə) vurmaqla material təchizatı planı təyin edilir. Məhsul istehsalında dövlət tərəfindən idarə olunmayan, xüsusi müəssisələrin payı çox olan, əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, material sərfi normaları ixtisaslaşdırılmış sahə institutları və normativ idarələri tərəfindən hazırlanmayan, habelə yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi, yeni məhsul çeşidlərinin mənimsənilməsi ilə əlaqədar olaraq material resursları sərfi normaları mütəmadi olaraq köhnələn indiki şəraitdə material resurslarına olan tələbatın hesablanmasında, material təchizatı planının hazırlanmasında mütərəqqi məsrəf normalarından istifadə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də istehsal müəssisələrində material resursları sərfi normalarına daim təzədən baxılmalıdır.

Bir qayda olaraq, material sərfi norması üç ünsürdən ibarətdir:

1. Resursların (materialların) faydalı sərfi;
2. Texnologiyalardan və istehsal şəraitindən (kütləvi, iri seriyalı, xırda seriyalı, fərdi təcrübəvi) irəli gələn texnoloji tullantılar;
3. Ehtiyatlar itkisi.

Material ehtiyatlarına olan tələbatı planlaşdıran zaman texnoloji tullantılar və itkilər hesaba alınır.

Maddi resursların faydalı sərfinə onun elə miqdarı (natural ifadədə, planda qəbul edilmiş ölçü vahidlərində) aid edilir ki, o, xammal, material, komplektləşdirici məlumatdan buraxılan məhsulun kütləsinə bilavasitə daxil olur, yanacaq-enerji ehtiyatları (buxar, sıxılmış hava, su, oksigen və s.) və yardımçı (köməkçi) materialların ayrı-ayrı növləri (kimyəvi preparatlar, soyuducu mayelər və s.)

üzrə material sərfinə isə bilavasitə məmulatın istehsalında istifadə olunan resurslar aid edilir.

Hazır məhsul kütləsinə daxil olmayan, lakin onun istehsalına sərf edilən, yaxud təkrar maddi ehtiyatlar, ya da kondisiyaya uyğun olmayan material kimi (məsələn, parça kəsikləri) istifadə oluna bilən ehtiyatın miqdarı texnologiyaya aid edilir.

Xammal və material itkisi məmulatın hazırlanması prosesində, istismarı və saxlanması zamanı (məsələn, tikiş fabrikində son qalıqları, yapışqandan istifadə zamanı olan itki) istehsal texnologiyadan olan obyektiv səbəblərə görə alınan həmişəlik itkilərin miqdarıdır.

Normalar maddi ehtiyatlar nomenklaturasının və məhsul (iş) növlərinin səviyyəsinə görə xüsusişdirilmiş və ümumi normalara ayrılır.

Xüsusişdirilmiş normalar konkret xammal, komplektləşdirici məmulat növünün tip – sort ölçüləri, markaları, profilləri, tərkibi üzrə sərfini müəyyən edir, ümumi normalar isə konkret məmulatın hazırlanmasına sərf edilən maddi ehtiyatların növləri üzrə hesablanır.

İstehsalın idarə edilməsində sahibkarların səlahiyyətləri çoxaldılmış olan indiki şəraitdə normalaşdırma əzməsrəfli mexanizmin mühüm ünsürlərindən biridir, onun təkmilləşdirilməsi planlaşdırmanın elmi səviyyəsinin yüksəldilməsinə, istehsalın material tutumunun azalmasına səbəb olur.

İndi istehsal müəssisələrində material ehtiyatları sərfinin limitləşdirilməsi qaydası da az tətbiq edilir. Limit konkret material növünün sərf olunmasının son həddini ifadə edən məsrəf göstəricisidir. Limitin müəyyən etdiyi ehtiyatların nomenklaturası onların vacibliyindən və çatışmazlığından asılı olaraq müəssisənin özü, yaxud baş idarə tərəfindən təyin edilir.

İndi əksər istehsal müəssisələrində istehsalın – məhsulun material tutumu göstəricisindən istifadə edilir. İstehsalın materialtutumu pul ifadəsində məhsul (iş) vahidinə düşən material sərfinin həcmi səciyyələndirən göstəricidir. İstehsalın material tutumu hesablanarkən məmulat vahidinə bütün material ehtiyatları sərfi (xammal, əsas və köməkçi materiallar, yanacaq, elektrik enerji, su, buxar, komplektləşdirici məmulatlar, yarımfabrikatlar və i.a.) nəzərə alınır. Sabit qiymət siyasəti mövcud olmayan bazar münasibətləri şəraitində pul ifadəsində hesablanan material tutumu göstəricisi material təchizatının planlaşdırılmasında az əhəmiyyət kəsb edir. Lakin buna baxmayaraq, əksər müəssisələrdə planlaşdırma və təhlil işlərində material verimi göstəricisindən istifadə edilir.

Əmtəlik məhsulun 1 manatına material məsrəflərinin plan və faktiki səviyyəsi müəssisənin biznes planında, iqtisadi və sosial inkişafı planında, məhsulun maya dəyərində dair plan və faktiki kalkulyasiyalarda verilir. Bu göstəricidən istifadə etməklə planlaşdırılan dövr ərzində material resurslarına olan tələbatı hesablamaq çox asan olur. Fərz edək ki, əmtəlik məhsulun 1 manatına material məsrəfləri 71 qəp., məhsul buraxılışının plan həcmi 26861 min manatdır. Bu hal-

da material resurslarına olan tələbatın plan həcmi 0,71 qəp. 26861 min man. = 18805 min man. olur.

Bu cür hesablama bu və ya digər material resursuna olan tələbatı (dəyər ifadədə) dürüst təyin etməyə imkan vermir. Buna görə də material məsrəflərinin yuxarı orqanlar tərəfindən limitləşdirilməsi və fondlaşdırılması qaydaları ləğv edildikdən sonra bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmədə, az da olsa, nailiyyətə qazanan qabaqcıl müəssisələrdə material resurslarına olan tələbat, müəssisənin əsas və əlavə fəaliyyət sahələrinin ehtiyaclarına tələbat ayrı-ayrı material növləri üzrə həm də onların normal fəaliyyəti üçün hesabat dövrünün sonuna tələb olunan ehtiyatları hesaba almaqla təyin edilir. Müəssisənin material resurslarına olan tələbatının təyin edilməsinə dair hesablama məsrəf normaları və normativlərinə, habelə anbar ehtiyatlarına istinad etməklə təyin edilir.

Əsas istehsal proqramı və kapital qoyuluşları üzrə planın yerinə yetirilməsi və qeyri-sənaye ehtiyacları üçün müvafiq material növləri üzrə tələbat məsrəf normasını qarşıdakı dövrdə məhsul istehsalının, yaxud işlərin həcmiminin miqdarına vurmaqla təyin edilir.

Digər ehtiyaclar üçün material resurslarına olan tələbat müxtəlif hesablama üsullarının köməyi ilə aşağıdakı qaydada təyin edilir:

a) bitməmiş istehsalın artımı üçün istehsalın həcmiminin artımı, istehsal tsiklinin gün hesabı ilə orta uzunluğu, bitməmiş istehsala məsrəflərin artma əmsali və planlaşdırılan dövrdə iş günlərinin sayına;

b) alətlərin və xüsusi ləvazimatların hazırlanması üçün – istehsalında alətlərin və xüsusi ləvazimatların hazırlanmasının plan miqdarına və bir vahidə məsrəf normasına;

c) təmir-istismar ehtiyaclarına – avadanlıq vahidinə, istehsal vahidinə müvafiq smeta hesablamalarına əsasən hesablamalar aparmaqla material resurslarına olan tələbat təyin edilir.

İndiki dövrdə iqtisadiyyatın sabitliyi pozulmuş əsas material növləri üzrə ehtiyatlarının yaradılması zəruridir. Planlaşdırılan dövrün sonuna material resursları ehtiyatlarına tələbat: 1) natural ölçü vahidləri ilə anbar binalarına olan tələbatı təyin etmək üçün; 2) dəyər ifadəsində (dövriyyə vəsaitinə olan tələbatı təyin etmək, habelə material təchizatını maliyyə planı ilə əlaqələndirmək üçün); 3) gün hesabı ilə (planlaşdırma və nəzarətin təşkili məqsədləri ilə) təyin edilir.

Təcrübədə müəssisənin gün hesabı material resursları ilə təchiz olunması göstəricisindən daha çox istifadə edilir. Bu göstərici müəyyən növdə material resursu qalığının miqdarını orta hesabla bir günlük material sərfi miqdarına bölməklə təyin edilir.

İstehsal müəssisələrinin xammal və material satanlarla təsərrüfat əlaqələri sabit olmayan indiki şəraitdə istehlakçı təsərrüfat subyektlərinin çoxu tələbatdan artıq material resurslarının əldə edilməsi, normativdən artıq ehtiyatların yaradılması

üçün daha çox say göstərir. Nəticədə material resurslarından istifadənin effektivliyi aşağı düşür, onların saxlanması ilə əlaqədar xərclər artır, xərclərin artımına baxmayaraq, keyfiyyətinin aşağı düşməsi hesabına hazır məhsulun material tutumu yüksəlir. Buna görə də material təchizatı üzrə planın yerinə yetirilməsini təyin etməzdən əvvəl maddi-texniki təchizat planının reallığı (keyfiyyəti) yuxarıda sadaladığımız hesablama üsullarının köməyi ilə təyin edilir. Təhlil apardığımız müəssisədə maddi-texniki təchizat planının reallığını aşağıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlardan görmək olar.

Cədvəl 6

Maddi-texniki təchizat planının keyfiyyətinin təhlilinə dair hesablama

Materialın adı	Ölçü vahidi	Maddi-texniki təchizat planı üzrə tələbat				Təhlil zamanı hesablanan tələbat				Maddi-texniki təchizat planında artırma (+), azaltma (-)			
		o cümlədən				o cümlədən				o cümlədən			
		Cəmi	İstehsal programının yerinə yetirilməsi üçün	Bitməmiş istehsalın artımı üçün	Və i.a.	Cəmi	İstehsal programının yerinə yetirilməsi üçün	Bitməmiş istehsalın artımı üçün	Və i.a.	Cəmi	İstehsal programının yerinə yetirilməsi üçün	Bitməmiş istehsalın artımı üçün	Və i.a.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
“A” materialı	ton	990	880	55	-	937,2	858,0	49,5	-	+52,8	+22	+5,5	-
“B” materialı	ton	855	815,1	28,5		775,2	697,68	27,36	-	+79,8	+117,42	+1,14	-
və i.a.													

Təhlil aparmazdan əvvəl, tərtib edilən hesablamadan göründüyü kimi, müəssisə özünün maddi-texniki təchizat planında tələbatdan çox 52,8 ton “A” materialı və 79,8 ton “B” materialı əldə etmək, başqa sözlə desək, tələbatdan çox material resursları yığmağı nəzərdə tutmuşdur.

Əsas məsələ material təchizatı planının yerinə yetirilməsini, təchizatın ahəngdarlığı və komplektliliyini təyin etməkdir. Sənaye müəssisələri material resurslarını xarici və daxili mənbələrdən əldə edir. Bağlanmış müqavilələrə uyğun olaraq ölkədaxili və xarici məhsulardan materialların daxil olması xarici mənbələrdən daxil olma hesab olunur. Material resurslarının istehlakı proseslərində xammal çıxarının azaldılması, müəssisənin özündə xammal və yarımfabrikatların istehsalı, təkrar xammaldan istifadə, texnoloji proseslərdə material sərfinə qənaət və s. daxili mənbələr sayılır.

Ölkədə fəaliyyət göstərən dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrində material təchizatında xarici mənbələr həlledici rol oynayır. Buna görə də təhlil zamanı material resurslarının əldə edilməsinin müqavilələrlə (sifarişlərlə) örtülməsi və müqavilə öhdəliklərinin faktiki yerinə yetirilməsi öyrənilir. Bunu aşağıdakı ana-

litik cədvəldə verilən məlumatlardan və onlardan istifadə etməklə aparılan hesablamalardan görmək olar.

Cədvəl 7

Material resurslarına olan tələbatın müqavilələrlə təmin olunması və yerinə yetirilməsinə dair hesablama

Materialın adı	Plan, tələbat, ton	Tələbatın örtülməsi mənbələri, ton		Müqavilələr bağlanmışdır, ton	Tələbatın müqavilələrlə örtülməsi, %-lə	Malsatanlardan daxil olmuşdur, ton	Müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, %-lə
		Daxili	Xarici				
“A” material	990	52	938	900	95,95	880	97,78
“B” material	855	25	830	720	86,75	700	97,22
“V” material	980	30	950	900	94,74	850	94,44
və i.a.							
Yekunu	92400	240	92160	90810	98,54	88480	97,43

Hesablamada verilən məlumatlardan görüldüyü kimi materiallara plan tələbatının müqavilələrlə örtülməsi əmsalı $\frac{90810}{92160} = 0,9854$ və müqavilələrin faktiki yerinə yetirilməsi əmsalı $\frac{88480}{90810} = 0,9743$ olmuşdur.

Başqa sözlə desək, materialların əldə edilməsinə dair müqavilə öhdəlikləri malsatanlar tərəfində 97,43-100,0=2,57% kəsirlə yerinə yetirmiş, yəni tələbatdan az material tədarük edilmişdir.

Təhlil zamanı, sadəcə olaraq, materialların natural ifadədə daxil olması səviyyəsini təyin etməklə kifayətlənmək olmaz. İndi ölkəmizin sənaye müəssisələri müxtəlif ölkələrdən və malsatanlardan müxtəlif keyfiyyətdə və hazır məhsul çıxımına görə fərqlənən xammal və materialları alır. Buna görə də malsatanlardan daxil olan material resurslarını miqdarca təhlil etməklə yanaşı, onların keyfiyyətini xarakterizə edən göstəricilər, yəni onların müvafiq standartlara, texniki şərtlərə və müqavilə şərtlərinə uyğun gəlməsini təyin etmək, lazım gələndə iddialar qaldırmaq lazımdır. Çünki material resurslarının keyfiyyətinin aşağı olması, öz növbəsində keyfiyyət, kənarlaşması faizi miqdarında materialların az daxil olması deməkdir. Təhlilin nəticələrinə istinad etməklə materialların az göndərmələrinə və keyfiyyət kənarlaşmalara görə iddiaların qaldırılması müəssisəyə dəymiş zərərləri material satanlardan almaq üçün zəruridir.

Bazar münasibətləri şəraitində təchizat planının yerinə yetirilməsində vaxt amili həlledici rol oynayır. Materialların göndərilməsi müddətlərinin gecikdirilməsi, yəni təchizatın ahəngdarlığının pozulması istehsalın normal gedişatını pozmaqla yanaşı, dövriyyə vəsaitin dövr sürətinin aşağı düşməsinə, istehsal ehtiyatlarının likvidliyinin pisləşməsinə, yəni onların əldə edilməsinə sərf edilən pulun daha tez və artıqlaması ilə sahibkara qayıtmasına mane olur.

Material göndərmələrin ahəngdarlığını qiymətləndirmək üçün orta kvadrat kənarlaşma, göndərmələrin qeyri-bərabərliyi əmsalı, variasiya əmsalı kimi göstəricilərdən istifadə edilir. Material göndərmələrin qeyri-bərabərliyi riyazi statistik üsullarından istifadə etməklə təhlil edilir. İdarəetmə və təhlil işləri yaxşı qurulmuş müəssisələrdə, bir qayda olaraq, material təchizatının cari və operativ təhlilə üstünlük verilir. Bu halda hər bir material növü üzrə faktiki daxilolma müddətləri və miqdarını müvafiq müqavilə göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla kənarlaşmalar və onların səbəbləri təyin edilir, habelə dərhal əməli tədbirlər görmək üçün idarəetmə qərarları hazırlanır.

Təhlil apardığımız müəssisədə hesabat ilinin I kvartalında əsas material növləri materialların daxil olmasına dair məlumatlar aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 8

Hesabat ilinin I kvartalında əsas material növləri üzrə tədarük planının yerinə yetirilməsinə dair hesabat (ton)

Materialın adı	Daxil olma				Kənarlaşma +,-	
	plan üzrə		faktiki		gün hesabı ilə	miqdarı
	tarixi	miqdarı	tarixi	miqdarı		
A	1	2	3	4	5	6
1. Sort polad	1/I	320,7	10/I	300,4	-9	-20,3
2. Qara metal	31/III	25,5	13/I	25,5	+41	-
3. Latun	17/II	463	21/II	389,2	-4	73,8
4. Nikkel	12/II	5,0	19/II	5,0	-	-
5. Polad boru	28/III	134,0	17/III	134		-

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, hesabat ilinin I kvartalında 20,3 ton sort polad və 73,8 ton latun planda nəzərdə tutulduğundan az daxil olmuş, həm də göndərilməsi müddətləri müvafiq olaraq 9 gün və 4 gün gecikdirilmişdir. Materialların həm gec göndərilməsi, həm də az göndərilməsi məhsul buraxılışına mənfi təsir göstərir. Bizim misalımızda bu amillərin təsiri bu qədər olmuşdur:

1. Qəbul edilmiş normativlərə görə məhsul vahidinə 200 kq sort polad sərf edildiyini nəzərə alsaq, sort poladın 20,3 ton az daxil olması nəticəsində hazır məhsul buraxılışının miqdarı $20,3 : 0,2 = 101,5 \approx 102$ ədəd azalmışdır.

2. Müəssisədə iş günü ərzində orta hesabla 4,6 ton sort polad istehlak olunur. Sort poladın 9 gün gec daxil olması hesabına hazır məhsul buraxılışının miqdarı $(9 \times 4,6) : 0,2 = 207$ ədəd azalmışdır. Hər iki amilin mənfi təsiri nəticəsində məhsul buraxılışının miqdarı $102 + 207 = 309$ ədəd azalmışdır. Təhlil zamanı hər bir material növü üzrə göndərmələrin gecikdirilməsinin və az miqdarda göndərilməsinin məhsul buraxılışına mənfi təsiri təyin edilir.

Uzun bir dövr ərzində təşəkkül tapmış ənənəvi istehsal əlaqələrinin qırılması, keçmiş sosialist ölkələrinin ümumi satış bazarının itirilməsi ölkənin sənaye

müəssisələrində material təchizatı sahəsində böyük problemlər yaratmışdır. Bu səbəbdən də fəaliyyətdə olan müəssisələrdə istehsalın ahəngdarlığını təmin etmək məqsədilə anbar xammal və material ehtiyatlarının yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilir. Sənaye müəssisələrində cari, mövsümi və sığorta material ehtiyatları yaradılır. Cari ehtiyatlar material göndərmə intervalı (gün hesabı ilə) pozulan hallarda istehsalı təmin etmək üçün nəzərdə tutulur. Mövsümi ehtiyatlar texnoloji xüsusiyyətlərinə görə müəyyən mövsümlərdə istehsal edilən xammal və materiallar tədarükü tələb olunan (məsələn, pambıq, meyvə, tərəvəz, üzüm və s. xammalı) material növləri üzrə yaradılır.

Sığorta ehtiyatı gözlənilməyən fəvqəladə hallarla (müharibə, su daşqını, zəlzələ, dövlətlərarası iqtisadi əlaqələrin pozulması və i.a.) əlaqədar olaraq xammal və materialların alınması və daşınmasının qeyri-mümkünlüyü şəraitində istehsalın ahəngdarlığını təmin etmək məqsədilə yaradılır.

İstehsalın ahəngdarlığının təmin edilməsində cari ehtiyatlar həlledici rol oynayır. Bu və ya digər xammal, material növü üzrə cari ehtiyatın miqdarı material göndərmə intervalının gün hesabı ilə miqdarını orta hesabla bir iş gününə material sərfi miqdarına vurmaqla təyin edilir.

Təhlil zamanı ən mühüm, həm də tədarükü çətin olan, xüsusilə də uzaq xarici ölkələrdən alınan material növləri üzrə faktiki ehtiyatın (qalığın) normativə uyğun olması təyin edilir. Bunu aşağıdakı analitik cədvəldə verilən hesablamalardan aydın görmək olar.

Cədvəl 9

Material resursları üzrə ehtiyatların vəziyyətinin təhlili

Materialın adı	Orta sutkalıq məsrəf, ton	Faktiki ehtiyat		Ehtiyat norması, gün		Maksimal norma-dan kənarlaşma +,-	
		miqdarı, ton	gün	plan	faktiki	günlə	miqdarı
A	1	2	3	4	5	6	7
“A” material	120	840	7	10	8	-3	-360
“B” material	80	880	11	16	12	-5	-400
“V” material	100	1400	14	12	10	+2	+200
və i.a.							

Təhlil zamanı xammal və materialların göndərilməsinin, az, yaxud aşağı keyfiyyətdə göndərilməsinin, göndərmə qrafiklərinin pozulmasının, materiallar üçün qiymətlərin dəyişilməsinin (inflyasiya ilə əlaqədar olaraq qiymətlər artdıqca az material göndərilə bilər), material ehtiyatı çatışmadığına görə resepturada nəzərdə tutulan bir materialın başqası ilə əvəz edilməsinin, göndərmə qrafiklərinin pozulmasının və d. obyektiv və subyektiv amillərin məhsul buraxılışının həcminə təsiri təyin edilir.

§12. Material ehtiyatlarının istifadəsinin təhlili

Xammal və material qıtlığı daim artan, satış qiymətləri bahalaşan, habelə onların tədarükü çətinləşən indiki şəraitdə mövcud material resurslarından istifadənin effektivliyinin yüksəldilməsi idarəetmənin ümdə vəzifələrindən biridir. Bunun üçün material məsrəflərini və material resurslarından istifadənin effektivliyini xarakterizə edən göstəricilər sistemini, onların formalaşması üsullarını bilmək lazımdır. Qüvvədə olan təlimat və metodikalarda, iqtisadi ədəbiyyatlarda planlaşdırma və təhlil işlərində material resurslarından istifadəni xarakterizə edən ümumiləşdirici və hissəvi göstəricilərin tətbiqi məsləhət görülür.

Material resurslarından istifadəni xarakterizə edən ümumiləşdirici göstəricilərə: məhsulun material tutumu, material verimi, məhsulun maya dəyərində material məsrəflərinin xüsusi çəkisi, materiallardan istifadə əmsalı və istehsalın həcmnin və material məsrəflərinin artım templərinin nisbəti əmsalları daxildir.

Məhsulun (işin, xidmətin) material tutumu material məsrəfləri məbləğinin müqabilində hazırlanan məhsulun (işin, xidmətin) bir manatına nə qədər material məsrəfləri tələb olunduğunu (plan), yaxud faktiki nə qədər material məsrəfi nə yol verildiyini xarakterizə edir.

Material verimi hazır məhsulun (işin, xidmətin) dəyərini ona aid material məsrəfləri məbləğinə bölməklə hesablanır. Bu göstərici istehlak olunan materialların verimini, yəni istehlak olunan material resurslarının (xammal, material, yanacaq, elektrik enerjisi, komplektləşdirici məmulatlar və i.a.) hər manatına düşən istehsalın (məhsul, iş, xidmət) miqdarını xarakterizə edir.

Məhsulun maya dəyərində material məsrəflərinin xüsusi çəkisi material məsrəfləri məbləğinin məhsulun (işin, xidmətin) tam maya dəyərinə nisbəti kimi hesablanır (faizlə). Bu göstəricinin dinamikası məhsulun (işin, xidmətin) material tutumunun dəyişilməsini xarakterizə edir.

Materiallardan istifadə əmsalı faktiki material məsrəflərini məhsul buraxılışının faktiki həcmi və faktiki çeşidlərinə görə plan kalkulyasiyalarında verilən material resursları sərfi miqdarına istinad etməklə təyin edilən hesablama material məsrəfləri həcminə bölməklə müəyyən edilir. O, istehsal proseslərində materiallardan nə dərəcədə qənaətlə istifadə edildiyini, yaxud bədxərcliyə yol verildiyini, başqa sözlə desək, məsrəf normalarına riayət edildiyini xarakterizə edir.

İstehsalın həcmnin və material məsrəflərinin artım templərinin nisbəti əmsalı ümum, yaxud əmtəlik məhsul istehsalı indeksinin material məsrəfləri indeksinə nisbəti kimi təyin edilir. Bu göstərici material veriminin dinamikasını nisbi ifadədə xarakterizə edir. Bununla yanaşı, material veriminin artımına təsir göstərən amilləri açıqlayır.

Planlaşdırma və təhlil işlərində ümumiləşdirici göstəricilərdən istifadə material resurslarından istehsal prosesində istifadənin effektivliyi səviyyəsi və onun

yüksəldilməsini təmin edən ehtiyatlar haqqında ümumi məlumatları əldə etməyə imkan verir. Bunun əksinə olaraq, materiallardan istifadəni xarakterizə edən hissəvi göstəricilərin təhlili ayrı-ayrı material resursarından (əsas və köməkçi materiallardan, yanacaq, elektrik enerjisi, sıxılmış hava, su, buxar və i.a. resurslardan) istifadənin effektivini, habelə ayrı-ayrı məmulat növlərinin materialtutumunun (udel materialtutumunun) aşağı salınmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatları daha dəqiq aşkara çıxartmağa imkan verir.

Material resurslarından effektiv istifadəni xarakterizə edən hissəvi göstəricilər müxtəlif sənaye sahələrinin spesifik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq fərqlənir. Maşınqayırma və metal emalı müəssisələrində – metaltutumu, emal sənayesi müəssisələrində – xammaltutumu, hazır məhsul yığımı müəssisələrində – yarımfabrikattutumu, maye yanacaqdan istifadə etməklə elektrik enerjisi istehsal edən müəssisələrdə – yanacaqtutumu və i.a. material resurslarından istifadəni xarakterizə edən hissəvi göstəricilərdir.

Dəyər ifadəsində hesablanan ümumiləşdirici göstəricilərdən fərqli olaraq, material resurslarından effektiv istifadəni xarakterizə edən hissəvi göstəricilər həm dəyər, həm şərti-natural, həm də natural göstəricilərlə hesablanır və təhlil edilir.

Sənaye müəssisələrinin praktiki fəaliyyətində materiallardan istifadənin effektivliyini xarakterizə edən yuxarıda sadaladığımız göstəricilərlə yanaşı, parametral, konstruktiv, texnoloji, udel materialtutumu, ayrı-ayrı material növlərindən istifadə əmsalları və i.a. göstəricilərdən də istifadə olunur.

Udel-parametral materialtutumu material məsrəfinin istehsal gücü, məhsuldarlıq, yükqaldırma vahidinə nisbəti kimi hesablanır, kilovat saat, at gücü və digər natural göstəricilərlə ifadə edilir.

Konstruktiv-udel materialtutumu məmulatın təmiz çəkisini texniki parametr vahidinə bölməklə hesablanır. Bu göstərici bütün istehsal sahələrinin müəssisələrində $kq/a.k.-də$ ifadə olunur.

Nisbi-udel materialtutumu məmulatın konstruktiv materialtutumunu onun hazırlanmasına materiallardan istifadə əmsalını bölməklə təyin edilir.

III MÖVZU

ƏSAS VƏSAİTLƏR VƏ KAPİTAL QOYULUŞLARI

§13. Əsas vəsaitlərin vəziyyətinin təhlili

Dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrində əsas fondların həcmi artdıqca, onların tərkibində istehsal təyinatlı fondların, xüsusilə də maşın və avadanlıqların payı artdıqca, istehsal proseslərin mexanikləşdirilməsi, avtomatlaşdırılması, avtomatik idarəetmə sistemlərinin, axın xətlərinin, özü özünü idarə edən maşın və avadanlıqların tətbiqi dairəsi genişləndikcə, milli müəssisələrdə xaricdən baha qiymətlərlə alınan güclü maşın və avadanlıqlardan istifadə miqyasları genişləndikcə istehsal müəssisələrində mövcud əsas fondlardan daha da effektiv istifadə olunmasına ehtiyac da artır. Buna görə də mülkiyyət formasından və təbəçiliyindən, istehsalın həcmələri və strukturundan, istehsal istiqamətlərindən, irili və xırdalığından və digər fərqləndirici əlamətlərdən asılı olmayaraq ölkənin ərazisində fəaliyyət göstərən bütün təsərrüfat subyektlərində əsas fondlardan, xüsusilə də istehsal təyinatlı əsas fondlardan, ilk növbədə texnoloji prosesləri icra edən maşın və avadanlıqlardan və digər texniki vasitələrdən istifadə göstəriciləri təhlil edilir.

Bazar rəqabəti şəraitində daha məhsuldar, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin edən, çıxar və tullantının miqdarını azaldan, yüksək keyfiyyətli məhsul, iş və xidmətlər istehsal etmək və bazara çıxartmaq imkanlarına malik maşın və avadanlıqlarla təchiz olunan müəssisələr daxili və xarici bazarlara daha tez reallaşdıra bilən məhsullar çıxartmaqla yüksək rəqabət qabiliyyətinə nail olurlar. Bazar rəqabəti dərinləşdikcə istehsal texnologiyalarında daha məhsuldar maşın və avadanlıqlardan istifadə olunmasına ehtiyac daha sürətlə artır.

Deyilənlərdən aydın olur ki, sənaye müəssisələrində məhsul, iş və xidmətlər istehsalı həcmələrin çoxaldılması, onların keyfiyyətinin yüksəldilməsinin ən vacib amillərdən biri də təsərrüfat subyektlərinin əsas fondlarla təchiz olunması və onlardan istifadənin effektivliyinin yüksəldilməsidir. Bu səbəbdən də mülkiyyət formasından və təbəçiliyindən asılı olmayaraq ölkənin ərazisində fəaliyyətdə olan bütün sənaye müəssisələrində əsas fondlarla təchiz olunması və onlardan istifadəni xarakterizə edən göstəricilər sistemi təhlil edilir. Bu sahədə təhlilin qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

- Bütövlükdə müəssisə üzrə onun sexləri və digər təsərrüfat bölmələri üzrə əsas fondlarla təmin olunmasını təyin etmək;

- Son 5-10 ilin timsalında onların dinamikasını və onun məqsədəuyğunluğunu təyin etmək;
- Əsas fondların strukturunu öyrənmək və onda əmələ gələn dəyişiklikləri qiymətləndirmək;
- Əsas fondlardan istifadə dərəcəsini öyrənmək və mövcud istifadə vəziyyətinin istehsalın həcminə və digər göstəricilərə təsirini hesablamaq;
- Əsas vəsaitlərin texniki vəziyyətini öyrənmək və qiymətləndirmək;
- Əsas vəsaitlərdən istifadənin daha da yaxşılaşdırılmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatları aşkara çıxartmaq və onların səfərbər edilməsini təmin edən tədbirlər planını hazırlamaq və i.a.

Əsas fondlarla təmin olunması və onlardan istifadəni təhlil etmək üçün aşağıdakı informasiya mənbələrindən istifadə edilir:

- Müəssisənin biznes planı;
- Müəssisənin texniki-inkişaf planı;
- Mühasibat balansı;
- Müəssisə balansına 5№-li əlavə;
- 11№-li “Əsas fondların (vəsaitin) mövcudluğu və hərəkəti haqqında hesabat”;
- İstehsal gücü balansı;
- Əsas vəsait obyektlərinin təzədən qiymətləndirilməsinə dair sənədləşdirmələr;
- Əsas vəsait obyektlərinin kartoçkaları;
- Layihə-texniki sənədləşdirmələr;
- Əsas vəsait obyektlərinin texniki vəziyyətinə dair aktlar;
- Mütəxəssislərin raportları;
- Ayrı-ayrı əsas vəsait obyektlərinin istismarı qaydaları;
- Texniki sənədləşmələr;
- Maşın və avadanlıqların boş dayanmaları və bunun səbəblərinə dair aktlar;
- Maşın və avadanlıqların iş vaxtı fonduna dair hesablamalar və i.a.

Əsas fondlardan istifadə olunan hərəkətdən və texniki vəziyyətdən bilavasitə asılı olduğuna görə təhlil zamanı illik hesabatda balans əlavə edilən 5№-li hesabatda, 11№-li “Əsas vəsaitin mövcudluğu və hərəkətinə dair hesabatda, texniki pasportda və hər bir əsas vəsait obyekti üçün ayrıca açılan kartoçkalarda, əsas vəsaitin qəbulu, ləğv edilməsi və digər xaricəmələr barədə aktlarda və digər informasiya mənbələrində verilən məlumatlardan istifadə etməklə, onların dinamikası və strukturunda əmələ gələn dəyişikliklər öyrənilir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində istehsalın yeni maddi-texniki baza əsasında inkişafı təsərrüfatın ifadə edilməsinin radikal surətdə yenidən qurulmasını, onun texniki bazasının formalaşması və inkişafının qiymətləndirilməsində yeni hesablama üsullarından, metodlardan istifadə olunmasını tələb edir.

Müəssisələrin bazar rəqabəti şəraitində fəaliyyəti istehsal-satış proseslərinin icra edilməsi üçün istehsal fondlarının əldə edilməsinin (satınalma, icarəyə götürmə, lizinq əməliyyatları üzrə əldə etmə, dəyişdirmə, barter yolu ilə əldə etmə və i.a.) və onlardan istifadənin effektivliyinin mütəmadi olaraq yüksəldilməsini tələb edir.

Əmək resurslarından fərqli olaraq, çoxlu sayda müxtəlif ölkələrdən, müxtəlif qiymətlərlə alınan, texniki parametrləri, istismar qaydaları və ömür müddətləri, davamlılığı müxtəlif olan və i.a. səbəblərə görə şərti vahidlərlə olsa da eyni ölçüdə hesablamaq çətin olan indiki şəraitdə əsas vəsaitlə təmin olunması və onlardan istifadənin təhlil problemləri çoxdur.

Bazar rəqabəti hər bir müəssisənin istehsal-texniki potensialının artırılması tələb edir. Texniki potensialın artırılması istehsalın texniki bazasının həm ekstensiv, həm də intensiv yolla inkişafını tələb edir.

Istehsalın texniki bazası (I_{tb}) aşağıdakı formulunun köməyi ilə təyin edilir:

$$I_{tb} = T_{be} \times T_{bi}$$

Burada: I_{tb} – istehsalın texniki bazasını;

T_{be} – istehsalın texniki bazasının ekstensiv inkişafı indeksini;

T_{bi} – istehsalın texniki bazasının intensiv inkişafı indeksini göstərir.

Əsas vəsaitlər istehsalın maddi-texniki bazasının əsasını təşkil edir. Müasir şəraitdə müəssisənin iqtisadi-sosial inkişafında digər amillərlə müqayisədə əsas istehsal fondlarının təzələnməsi, təkmilləşdirilməsi və modernləşdirilməsi daha böyük rol oynayır.

Əsas vəsaitlərin təzələnməsi formalarını, tiplərini və istiqamətlərini kompleks təhlil etmək üçün çoxlu sayda normativ, plan, hesablama və faktiki göstəricilərdən istifadə etmək tələb olunur.

Bütün bu göstəriciləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq (təsnifləşdirmək) olar:

- Əsas vəsaitlərin hərəkətini əks etdirən göstəricilər – əsas vəsaitlərin işə salınması, xaric olması, silinməsi, dinamikası və s. xarakterizə edən əmsallar;
- Əsas vəsaitlərin yaşlarını və xidmət müddətlərini xarakterizə edən göstəricilər;
- Əsas vəsaitlərin vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər – yararlılıq əmsalı, köhnəlmə əmsalı, texniki səviyyə əmsalı və s.;
- Əsas vəsaitlərin ekstensiv və intensiv təzələnməsi formalarını xarakterizə edən əmsallar.

Müasir şəraitdə əsas vəsaitlərin təzələnməsi ölkə iqtisadiyyatının, daxili bazarın qorunması və inkişafı üçün əmək adamlarının işlə təmin olunması, iş şəraitinin yaxşılaşdırılması və onların yaşayış tərzinin yüksəldilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən problemlərdən biridir.

Buna görə də hər bir müəssisədə əsas vəsaitlərin təzələnməsi operativ qaydada təhlil edilir və öyrənilir.

1. Qeyd etmək lazımdır ki, əsas vəsaitlərin təzələnməsi iki formada həyata keçirilir: köhnəlmiş, aşınmış əsas vəsait obyektlərinin təzələri ilə əvəz edilməsi (intensiv təzələnmə);

2. Əsas vəsaitlərin ümumi həcmiini çoxaltmaq məqsədilə yeni əsas vəsaitlərin əldə edilməsi (ekstensiv təzələmə).

Azərbaycan Respublikasının istehsal, o cümlədən sənaye istehsalı müəssisələrində çoxlu miqdarda köhnəlmiş, istehsaldan götürülmüş, hətta istismar müddətləri çoxdan keçmiş əsas vəsait obyektləri toplanılan indiki şəraitdə onların intensiv təzələnməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Deməli, əsas fondların hərəkət göstəriciləri bütövlükdə əsas vəsaitlərin təzələnməsini, intensiv təzələnməni və bu təzələnmədə digər göstəricilərin payını xarakterizə edir. Beləliklə də, o, müəyyən sistem şəklində yığılır. Buna görə də göstəricilər arasında müəyyən asılılıq əmələ gəlir. Bu asılılığı aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

$$\frac{\partial i\dot{\varsigma}}{\partial is} = \frac{\partial Vi\dot{\varsigma}}{\partial Vi\dot{\iota}} : \frac{\partial Vis}{\partial Via} = \frac{\partial Vi\dot{\varsigma}}{\partial Vis} \times \frac{\partial Vis}{\partial Via} = \partial V\dot{\iota}v\dot{e}z \times \partial di\dot{n}$$

Burada: $\partial i\dot{\varsigma}$ – işdən çıxma əmsalı;

∂is – işəsalma əmsalı;

$\partial Vi\dot{\varsigma}$ – işdən çıxmış əsas vəsaitin qalıq dəyərini;

$\partial Vi\dot{\iota}$ – əsas vəsaitin ilin əvvəlinə dəyərini;

∂vis – il ərzində işə salınan əsas vəsaitin dəyərini;

∂via – ilin sonuna əsas vəsaitin dəyərini;

$\partial V\dot{\iota}v\dot{e}z$ – əvəz edilməsi əmsalını;

$\partial di\dot{n}$ – dinamika əmsalını göstərir.

Təcrübədə əsas vəsaitlərin hərəkət göstəriciləri ilə onların yaş strukturu və xidmət müddətləri arasında müəyyən əlaqə mövcuddur.

Tədqiqat apardığımız Sumqayıt Superfosfat zavodunun illik hesabatında 11 №-li hesabat formasında verilən məlumatlardan istifadə etməklə əsas vəsaitlərin təzələnməsi, köhnəlməsi, işdən çıxması, əvəz edilməsi və artım templəri əmsallarını asanlıqla təyin etmək olar. Bunu aşağıdakı analitik cədvəldən əyani surətdə görmək olar.

**Sumqayıt Superfosfat zavodunda əsas vəsaitlərin hərəkəti əmsalları
2003-2004-cü illər, milyon manatla**

Göstəricilər	2003-cü ildə	2004-cü ildə	2003-cü ilə nisbətən artma +, azalma -, faizləri
1. İlin əvvəlinə əsas fəaliyyət növü üzrə əsas vəsaitlər	210798	176590	-16,23
2. İlin sonuna əsas fəaliyyət üzrə əsas vəsaitlər	176590	172396,8	-2,37
3. Yeni əsas vəsaitlər işə salınıb	201	1048,6	+399,33
4. Əsas vəsaitlərin təzələnməsi əmsalı	0,11	0,61	+0,50
5. Əsas vəsaitlər silinib	34409	5241,1	-84,77
6. Əsas vəsaitlərin işdən çıxması əmsalı	16,32	2,97	-13,35

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, Sumqayıt Superfosfat zavodunda 2003-2004-cü illərdə əsas vəsaitlərin təzələnməsi və işdən çıxması əmsalları qənaətbəxş olmamışdır. Bu səbəbdən də onların yararlılıq (məhsul istehsalı üçün) səviyyəsi çox aşağıdır.

Əsas vəsaitlərin köhnəlməsi və yararlılıq əmsalları

Göstəricilər	2003-cü ildə		2004-cü ildə	
	ilin əvvəlinə	ilin sonuna	ilin əvvəlinə	ilin sonuna
1. Əsas vəsaitlər, min m.				
ilk (bərpa) dəyəri ilə	211957395	177606852	177606852	173409201
İöhnəlmə	145329266	111363044	111363044	107182386
qalıq dəyəri ilə	66628129	66243808	66243808	66226815
2. Əsas vəsaitlərin yararlılıq %-i	31,43	37,30	37,30	38,19
3. Əsas vəsaitlərin köhnəlməsi %-i	68,57	62,70	62,70	72,04

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, son iki il ərzində əsas vəsaitlərin yararlılıq dərəcəsi 31,43%-dən 38,19%-dək, yəni 6,77% artmışdır. Lakin bunu qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Çünki 1 yanvar 2004-cü il tarixə əsas vəsaitlərin köhnəlməsi 72,04% miqdarında olmuşdur.

Əsas vəsait obyektlərinə köhnəlmə onların istehsalatda istifadə edilib-edilməməsindən, ekstensiv və intensiv istifadə əlamətlərindən asılı olmayaraq dövlet tərəfindən – Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 114-cü (114.1, 114.2, 114.3, 114.4, 114.5, 114.6, 114.7-ci maddələr) tələbinə uyğun olaraq təyin edilən illik köhnəlmə (amortizasiya) normalarına əsasən hesablandığına görə onların köhnəlməsi səviyyəsi yaşlarından bilavasitə asılıdır.

Maşın və avadanlıqlar hazır məhsul, iş və xidmətlər istehsalında həlledici rol oynayır. Buna görə də Sumqayıt Superfosfat zavodunda onların texniki

səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilər sisteminin təhlilinə geniş yer verməyi məsləhət bilirik.

Bu zavodda 1 yanvar 2004-cü il tarixə maşın və avadanlıqların vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər belə olmuşdur:

1. İlk dəyəri ilə məbləği 42672 mln. man.;
2. Köhnəlməsi məbləği 26375,1 mln. man.;
3. Qalıq dəyəri 16296,9 mln. man.;
4. Köhnəlmə əmsalı 61,81%;
5. Yararlılıq əmsalı 38,19%.

Maşın və avadanlıqların köhnəlməsi, həm də yararlılığı onların yaşlarından asılı olduqlarına görə onları yaş qrupları üzrə təsnifləşdirmək məqsədəuyğundur.

Cədvəl 12

Maşın və avadanlıqların yaş qrupları üzrə təsnifatı 1.01.2004-cü il tarixə

Yaş qrupları	İlk dəyəri ilə mln. man.	Qalıq dəyəri ilə, mln. man	Xüsusi çəkisi, %
5 ilədək	7852	2998	18,4
5 ildən 10 ilədək	9046	3455	21,2
10 ildən 20 ilədək	87,05	3325	20,4
20 ildən yuxarı	17069	6519	40,0
Cəmi:	42672	16296,9	100,0

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, zavodda olan maşın və avadanlıqların 60,4%-i (40+20,4) 10 ildən çox ömür müddəti olan, köhnəlmiş, istismar üçün az yararlı texnoloji maşın və avadanlıqlardır. Bunların tərkibində istismar müddəti keçmiş maşın və avadanlıqlar da az deyildir.

Cədvəl 13

Köhnəlmə faizinə görə maşın və avadanlıqların təsnifatı

Köhnəlmə dərəcələri	Məbləği, min man.	Xüsusi çəkisi, %
5%-dək	5590	13,1
5%-dən 75%-dək	12972	30,4
76%-dən 100%-dək	13911	32,6
100%-dən yuxarı	10199	23,39
Yekun	426972	100,0

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, zavodun məhsul istehsalında istifadə olunan texnoloji maşın və avadanlıqların çoxunun köhnəlməsi səviyyəsi 75%-dən yüksəkdir. Bütün maşın və avadanlıqların 23,39 faizi istismar müddəti keçmiş, yəni tamamilə köhnəlmiş, təsərrüfatdan silinməli, lakin yeniləri almaq imkanı olmadığına görə hələ də istehsalatda istifadə olunan maşın və avadanlıqlardır.

Bunun başlıca səbəbi yenilərini almaq üçün maliyyə imkanlarının olmamasıdır.

Amortizasiya ayırmaları (köhnəlmə) əsas vəsait obyektlərinin, o cümlədən maşın və avadanlıqların əldə edilməsi üçün başlıca vəsait mənbəyidir. Lakin

müasir köhnəlmə (amortizasiya) normaları ilə hesablanan və yığılan vəsait istehsal müəssisələrinə yenilərini almaq üçün vəsait yığmağa, investisiya qoyuluşları üçün maliyyə mənbələri yaratmağa imkan vermir.

Sumqayıt Superfosfat zavodunda 2004-cü ildə əsas vəsait obyektlərinə 926,6 mln. man., o cümlədən əsas fəaliyyət növləri üzrə 921,2 mln. man. köhnəlmə hesablanmışdır. Əsas vəsait obyektlərinin ilk dəyəri ilə məbləği müvafiq surətdə $177607 \text{ min man.} \text{ və } 176590 \text{ min man.}$ olduğunu nəzərə alsaq, tam bərpa üçün amortizasiya ayırmaları yığımı hesabına bütün əsas vəsait obyektlərini təzələmək üçün $177607 : 926,6 = 187$ il və əsas fəaliyyət növləri üzrə $176590 : 921,2 = 184$ il tələb olunur. Bu hesablamada əvvəlki dövrlərdə tam bərpa üçün amortizasiya ayırmaları yığımı hesaba alınmamışdır. (onsuz da müəssisədə yoxdur)

Qalıq dəyərində görə hesabladıqda isə $66227 : 926,6 = 38,19$ il, o cümlədən maşın və avadanlıqlar üzrə $16296,9 : 228 = 38,19$ il tələb olunur.

Aydın ki, müasir elmi-texniki inqilab və bazar rəqabəti şəraitində 38 ildən bir dəyişdirilən maşın və avadanlıqlardan istifadə edən müəssisə fəaliyyətini davam etdirə bilməz.

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin 01.06.1998-ci il tarixli, İ-46 sayılı əmri ilə təsdiq edilən “Köhnəlmə (amortizasiya) hesablanması yeni (açıq) metodunun tətbiqi üzrə təlimat”da nəzərdə tutulan normalarını, habelə 2001-ci ildən qüvvədə olan Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsində nəzərdə tutulan amortizasiya normalarını da müasir texniki inqilab dövrü üçün qənaətbəxş hesab etmək olmaz.

Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 114.3 maddəsində nəzərdə tutulan bu yeni (açıq) metod üzrə amortizasiya olunan əmlak və onların tam bərpası üçün illik köhnəlmə (amortizasiya) normaları aşağıdakı qaydada qruplaşdırılır:

- a) binalar, tikililər və qurğular üzrə – 0 faizədək (114.3.1);
- b) maşın və avadanlıq və hesablama texnikası üzrə – 25 faizədək (114.3.2);
- c) digər əsas vəsaitlər üzrə – 20 faizədək (114.3.3);
- ç) geoloji-kəşfiyyat işlərinə və təbii ehtiyatların hasilatına hazırlıq işlərinə çəkilən xərclər üzrə – 25 faizədək;
- d) qeyri-maddi aktivlər – istifadə müddəti məlum olmayanlar üçün 10 faiz, istifadə müddəti məlum olanlar üçün isə illər üzrə istifadə müddətinə mütənasib məbləğlərlə.

Bu yeni metodda nəzərdə tutulan köhnəlmə (amortizasiya) normaları da müasir Azərbaycan müəssisələri üçün qəbul edilməzdir. Belə ki, bu normalardan istifadə edilən şəraitdə də çox köhnəlmiş, yararsız hala düşmüş, istismarı iqtisadi cəhətdən faydalı olmayan əsas vəsait obyektlərini təzələmək üçün uzun bir dövr lazım gəlir. Mövcud olan əsas vəsaiti təzələmək məqsədilə tam bərpa üçün

amortizasiya ayırmaları yığıldıqda yuxarıda sadaladığımız əsas vəsait qrupları üzrə istismarda olan obyektləri təzələmək üçün bu qədər vaxt tələb olunur:

Binalar, tikililər və qurğular üçün – $100 : 10 = 10$ il;

Maşın, avadanlıqlar və hesablama texnikası üçün – $100 : 20 = 4,0$ il.

Aydındır ki, bu hesablamada əsaslı təmir xərcləri hesablamaya daxil edilməmişdir. Əsaslı təmir xərclərini hesaba alsaq, əsas vəsait obyektlərini təzələmək üçün 2 dəfə çox vaxt tələb olunacaqdır.

Aydındır ki, təzə çıxan əsas vəsait obyektləri əvvəlki markalarla müqayisədə daha baha qiymətlərlə reallaşdırılır. Deyilənlərdən əlavə, əvvəlki illərlə müqayisədə az da olsa mövcud olan inflyasiya hesablanan amortizasiya məbləğlərinin ucuzlaşmasına səbəb olur. Bütün bunlar əsas vəsait obyektlərinin təzələnməsi üçün vəsait yığılmasına daha uzun bir dövr lazım gəldiyini sübut edir. Bu cür iriləşdirilmiş əsas vəsait qrupları üzrə vahid köhnəlmə (amortizasiya) normalarının təyin edilməsinə heç cürə haqq qazandırmaq olmaz.

Məsələn, qüvvədə olan həmin təlimatda nəqliyyat vasitələrinə müxtəlif ölkələrdən alınan, ömür müddətləri kəskin sürətdə fərqlənən elektrovozlar, teplovozlar, parovozlar, motovozlar, sisternlər, vaqonlar, platformalar, teploxodlar, paraxodlar, dizel elektroxodları, barclar, barkalar, bərələr, qayıqlar, xidmətedici və köməkçi gəmilər, yük və minik avtomatları, öz yükünü boşaldan avtomobillər, avtosisternlər, avtobuslar, traktorlar, təyyarələr, vertolyotlar, araba və xizəklər, elektrokarlar, motorollerlər, velosipedlər, idman atları, minik atları və başqaları daxildir. Müxtəlif ölkələrdən alınan, ömür müddəti, davamlılığı kəskin sürətdə fərqlənən, texniki pasportlarında göstərilən təminat və ömür müddətləri çox fərqli olan bütün sadaladığımız və sadalamadığımız nəqliyyat vasitələri üçün eyni köhnəlmə (amortizasiya) normasının təyin edilməsini ədalətli hesab etmək olmaz.

Kubik daşdan, müxtəlif bərklikdə və ölçüdə bişmiş kərpicdən, çiy kərpicdən tikilən, monolit və dəmir-beton binaları və s. binalar üçün də eyni 10 faizə qədər illik amortizasiya normasının təyin edilməsini də qəbul etmək olmaz.

Digər əsas vəsait qrupları üzrə amortizasiya normaları barədə də eyni fikir yürütmək olar.

Deyilənlərdən əlavə, eyni markada və eyni istehsal gücünə malik təzə buraxılan maşın (avadanlıq) əvvəlki illə müqayisədə xeyli baha olur, bəzən də sonralar daha da təkmilləşdirilmiş maşın (avadanlıq) buraxılan hallarda onun qiymətinin artım tempinin məhsuldarlığının artım tempinə nisbətən üstün olması qanunauyğun hal almışdır.

Bizim fikrimizcə, ölkənin istehsal müəssisələrinin maddi-texniki bazasını təzələmək, istehsal gücünü artırmaq və gələcəkdə onların iqtisadi potensialını yüksəltmək üçün 2003-cü ildən qüvvədə olan yeni amortizasiya normalarını daha dəqiq təsnifləşdirmək, bir neçə dəfə artırmaq, habelə inkişaf etmiş xarici

ölkələrdə olduğu kimi, sürətləndirilmiş amortizasiya normalarından istifadə etmək lazımdır.

Bunu nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2002-ci il 26 dekabr tarixli, 827№-li Fərmanının 6-cı bəndinin icrasını təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2003-cü il 20 fevral tarixli, 29№-li qərarı ilə “Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarına keçmək məqsədi ilə Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının 2003-2007-ci illərdə hazırlanması və tətbiqi üzrə PROQRAM təsdiq edilmişdir. 2003-cü ildə “Əsas vəsaitlərin uçotu” və “Köhnəlmənin (amortizasiyanın) uçotu” adlı beynəlxalq standartların tələblərinə cavab verən normativ sənədlərin hazırlanması və tətbiqi işlərinin icrası Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinə, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinə və Dövlət Statistika Komitəsinə həvalə edilmişdir. Bu normativ sənəddə əsas vəsaitlərlə təchiz olunmasını və onlardan istifadənin effektivliyini yüksəldilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən “lizing” əməliyyatlarının uçotu (2004-cü ildə), quraşdırılmalı avadanlıqların uçotunun (2004-cü ildə) hazırlanması, habelə “Mühasibat uçotu haqqında” yeni qanunda, “Uçot siyasəti haqqında əsasnamə”nin yeni layihəsində əsas vəsaitlərdən istifadənin effektivliyini təmin edən bir sıra müddəaların daxil edilməsi nəzərdə tutulur.

Əsas vəsait obyektlərinin texniki vəziyyəti, məhsul, iş və xidmətlər istehsalı üçün yararlılıq dərəcəsi, habelə bu göstəricilərə istinad etməklə hesablanan əsas vəsaitdən (fondlardan) istifadənin effektivliyini xarakterizə edən göstəricilərin onlara amortizasiyanın (köhnəlmənin) hesablanması dərəcəsindən çox asılıdır. Buna görə də beynəlxalq uçot praktikasında əsas vəsaitlərdən effektiv istifadənin idarə edilməsində amortizasiya məbləğlərinin idarə edilməsinə xüsusi qayğı ilə yanaşılır.

Mühasibat uçotu prinsiplərinə uyğun olaraq istehsal prosesində uzun müddət iştirak edən, öz natural formasını saxlayan və tədricən köhnələn əsas vəsaitlərin dəyərinin hazırlanan məhsulun (işin, xidmətin) üzərinə keçirmə prosesi amortizasiya adlanır. Amortizasiya prosesinin əsas vəzifəsi qəbul edilən metodlara əsaslanaraq uzunmüddətli istifadədə olan maddi aktivlərin dəyərinin ehtimal olunan istismar dövrləri ərzində hesablanaraq xərclərə daxil etməkdən ibarətdir. Başqa sözlə desək, bu prosesdə qiymətləndirmə yox, bölüşdürmə funksiyası həyata keçirilir.

Bu funksiyanı belə şərh etmək olar:

- birincisi, bütün uzunmüddətli istifadədə olan maddi aktivlərin məhdud istismar müddəti vardır və bu müddət ərzində onların dəyəri istismarda olduğu bütün illər üzrə bölüşdürülməlidir;
- ikincisi, uçotda istifadə olunan “amortizasiya” sözü aktivlərin fiziki köhnəlməsi və ya bazar qiymətinin aşağı düşməsi kimi yox, onların dəyərinin səmərəli fəaliyyət vaxtı müddətində silinməsi kimi başa düşülür;

- üçüncüsü, amortizasiya, aktivlərin dəyərinin qiymətləndirilməsi prosesi hesab edilmir. Qüvvədə olan normativ sənədlərin tələblərinə uyğun olaraq mühasibat uçotu registrləri maya dəyərinin təyin edilməsi prinsiplərinə uyğun aparıldığından amortizasiya qiymət səviyyəsinin dəyişməsinin indikatoru rolunu oynaya bilmir.

Beynəlxalq praktikada amortizasiya olunan aktivlərin amortizasiya məbləğinin müəyyən edilməsi aşağıdakı şərtlərdən asılı olaraq təyin edilir:

- aktivlərin ilk dəyərindən;
- aktivlərin ləğv dəyərindən;
- amortizasiya dəyərindən;
- faydalı xidmətin nəzərdə tutulan müddətindən.

Aktivlərin əldə edilməsi, daşınması, quraşdırılması və istismara verilməsi ilə əlaqədar xərclər onların ilkin dəyərini təşkil edir.

Faydalı xidmət vaxtının sonunda aktivlərin ləğvi ilə əlaqədar gözlənilən xərclər çıxıldıqdan sonra müəssisənin həmin aktivlərdən əldə edəcəyi xalis məbləğ – ləğv dəyəri, amortizasiya olunan aktivlərin ilkin dəyəri ilə ləğv dəyəri arasındakı fərq isə amortizasiya dəyəri adlanır.

Əksər hallarda aktivlərin ləğv dəyəri az əhəmiyyətli olduğundan amortizasiya dəyəri hesablanarkən nəzərə alınmır. Ləğv dəyərinin əhəmiyyətli olması gözlənilən hallarda aktivlər əldə olunan andan onun hesablamada nəzərə alınması tələb olunur.

Amortizasiya dəyəri, aktivlərin faydalı xidmət müddəti ərzində müxtəlif metodların köməyi ilə hesablanaraq hər bir uçot dövrü üzrə bölüşdürülür.

Amortizasiyanın hesablanması metodlarını şərti olaraq funksional və vaxt üzrə amortizasiya metodlarına bölmək olar. Aktivlərin xidmət vaxtının müddəti onun istismarının təsirindən asılı olduqda, funksional amortizasiya metodu, zaman təsirindən asılı olduqda isə vaxt üzrə amortizasiya metodu tətbiq edilir.

Amortizasiya hesablanmasının beynəlxalq praktikada tətbiq olunan aşağıdakı konkret metodlarını göstərmək olar:

- Bərabər ölçüdə hesablama metodu;
- Qalığın azaldılması metodu;
- Məlumatların məbləği metodu;
- Ədədlərin cəmi metodu.

Milli mühasibat uçotu praktikasında ancaq birinci metoddan istifadə edilir.

Bərabər ölçüdə hesablama metodu faydalı xidmət vaxtı müddətində sabit amortizasiya məbləğini hesablamaqla aparılır. Yəni amortizasiya olunan dəyər aktivlərin istismar olunduğu müddət ərzində bərabər ölçüdə xərclərə daxil edilir. Bu zaman müəyyən olunan amortizasiya norması dəyişməz qalır.

Qalığın azaldılması metodu aktivlərin faydalı xidmət vaxtı müddətində amortizasiya hesablanan məbləğin azaldılmasını nəzərdə tutur. Başqa sözlə

desək, hər bir növbəti hesabat dövründə amortizasiya dəyəri əvvəlki il üçün hesablanmış amortizasiya məbləği qədər azaldıldıqdan sonra təyin olunmuş amortizasiya normasına vurmaqla (həm də 100-ə bölməklə) hesablanır. Burada qəti müəyyən edilmiş tarifdən istifadə olunur. Bu halda toplanmış amortizasiya məbləğinin aktivlərin dəyərində bərabər olmaması nəzərə alınarsa, amortizasiyanı qeyri-müəyyən vaxta qədər hesablamaq lazımdır. Bu zaman sonsuzluğun qarşısını almaq üçün aktivlərin gözlənilən istismar müddətinin sonuncu ildə hesablanmalı olan amortizasiya məbləği qalıq dəyərində bərabər götürülür. Ona görə də bu prosesə qalığın ikiqat amortizasiya normasında azaldılması metodu da deyilir.

Məlumatların məbləği metodu aktivlərin mümkün məhsuldarlığı və ya mümkün istifadəsinə uyğun amortizasiya məbləğinin hesablanmasını özündə əks etdirir. Burada hesablanılan amortizasiya yalnız istismarın nəticəsinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilir, həm də burada vaxt amili heç bir rol oynamır.

Ədədlərin cəmi üzrə dəyərin silinməsi metodu, aktivlərin xidmət müddətini hesablama aparılan illərin cəminə bölmək və müəyyən edilən əmsalı obyektiv dəyərə vurmaqla həyata keçirirlər.

Ədədlərin cəmi metodunda istifadə olunan göstəricini tez hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilir:

$$S=N'(N+1):2$$

Burada: S – ədədlərin cəmini;

N – nəzərdə tutulan xidmət müddətini göstərir.

Ədədlərin cəmi və qalığın azaldılması metodları sürətli amortizasiya metodları hesab olunur. Sürətli metodun mahiyyəti əsas vəsaitlərin istismarının ilk dövrlərində hesablanmış amortizasiya məbləğinin ilk illərdə yararlılığı və məhsuldarlığı sonrakı illərə nisbətən daha çox olduğundan köhnəlmənin çox hissəsi həmin illərdə silinir.

Real təsərrüfat fəaliyyəti ərzində amortizasiyanın hər hansı dövrdə hesablanması; əsas vəsaitlərin istismar müddətinin və ləğv dəyərinin dəyişməsi bazasında amortizasiya normalarına yenidən baxılması; amortizasiyanı hesablamaq məqsədi ilə əsas vəsait obyektlərinin qruplaşdırılması; sürətli amortizasiya metodlarının qəbul edilməsi indiki idarəetmə sisteminin vacib məsələləri hesab olunur.

Əsas vəsaitlərin alınması, saxlanması, silinməsi və s. zəruri əməliyyatları hesabat ilinin müxtəlif aylarında baş verdiyindən və həmin dövrdə amortizasiyanın hesablanması lazım gəldiyindən istifadə olunan illik amortizasiya ayırmaları məbləğini dövrü amortizasiya əmsalına vurmaq lazımdır. Dövrü amortizasiya hesablanması əmsalını müəyyənləşdirmək üçün əsas vəsaitlərin istismarda olduğu dövrü 12-yə bölmək lazımdır.

Amortizasiya normaları əsas vəsaitlərin nəzərdə tutulduğu istismar müddətinə uyğun olaraq təyin edildiyindən hesabat dövrü üçün hesablanmış amor-

tizasiya məbləğini tam dəqiqliyi ilə qəbul etmək düzgün deyil. Buna görə də əsas vəsaitlərin xidmət müddətinin artması və ya azalması, eləcə də ləğv dəyərinin düzgün qiymətləndirilməsi məqsədi ilə bu normalara yenidən baxılmalıdır.

Beynəlxalq təcrübədə müəssisə aktivlərinin amortizasiyasının müxtəlif metodlarının olmasına baxmayaraq, ölkə iqtisadiyyatında amortizasiya prosesi konkret normativ aktlarla tənzimlənir. Belə ki, vəsaitlərə amortizasiya hesablanması Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 3 iyul 1997-ci il tarixli, 71 sayılı qərarına uyğun həyata keçirildisə, Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi qüvvəyə mindikdən sonra qeyd olunan qərar ləğv edildi və amortizasiya hesablanması prosesi Məcəllənin 114-cü maddəsinin tələblərinə uyğun aparılır.

Bizim fikrimizcə, hər bir müəssisə özünün Uçot siyasətinə dair əsasnaməsində özü üçün faydalı olan amortizasiyanın hesablanması metodunu göstərməli (seçim etməlidir) və hesabat ilində həmin metoddan istifadə etməlidir.

§14. Kapital qoyuluşunun təhlili

Kapital həmin müəssisədə təhkim olunanlardan kreditor borcu çıxıldıqdan sonra qalan vəsaitlərin məcmusunu əks etdirilir.

Kapital üç növə bölünür: nizamnamə üzrə həmin təşkilata təhkim edilmiş nizamnamə kapitalı, ehtiyat kapitalı – müəssisə fəaliyyətindən asılı olmayan xərcləri (təbii fəlakətin nəticəsini və s.), görülməyən xərcləri örtmək üçün, ehtiyat məqsədi üçün yaradılır və əlavə kapital – bura özünün sair mənbələri (əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsi nəticəsində əmlakın dəyərinin artması, səhmlərin natural dəyərinin artırılması yolu ilə nizamnamə kapitalının artması zamanı yaranmış emissiya gəliri) daxil edilir.

Fondlar – bu hər hansı xüsusi məqsəd üçün ayrılmış xüsusi vəsaitlərin mənbəlidir.

“Fond” termini (latınca vundus – əsas) hər hansı məqsəd üçün əmək haqqı fondu, torpaq, yaşayış, toxum fondu və i.a. nəzərdə tutulmuş maddi, yaxud pul vəsaitlərinin ümumi yekununu göstərir. Fondlar məqsədli təyinatı olan xüsusi vəsaitlərin mənbələrini ifadə edir, onlar hər hansı vəsaitləri təcəssüm etdirmir.

Fondlara aid olan mənbələr müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq onların təsir sənədlərinə müvafiq ayrı-ayrı müəssisələrdə yaradılır.

Ehtiyatlar – bu vəsaitlər qəti surətdə müəyyən edilmiş ehtiyac üçün (şübhəli borcların silinməsi üçün, qarşıdakı xərclər və ödəmələr üçün və s.) yaradılır.

Ehtiyatların yaradılma mənbələri ya mənfəətdən ayırmalar, ya da məsrəflərin bir hissəsinin ehtiyatda saxlanması hesabına yaradılan ehtiyatlardır.

Maliyyələşmə. Müəssisə maliyyələşmə qaydasında, yəni dəyəri ödənilmədən alınmış əvəzsiz vəsaitlər ala bilər. Buna görə bu vəsaitlər xüsusi vəsaitlər

mənbələrinə bərabərləşdirilir. Qayda üzrə maliyyələşmə ciddi surətdə məqsədli xarakter (əməliyyat xərcləri üçün müxtəlif məqsədli tədbirlər üçün və s.) daşıyır. Maliyyələşmə vəsaiti əksər hallarda büdcədən daxil olur.

Müəssisənin maliyyələşməsi dedikdə məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı və satışı, digər fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsi prosesində yaranan pul münasibətləri sistemi başa düşülür.

Kapital qoyuluşu dedikdə yeni bina və tikililərin istismarına, hərəkətdə olan əsas vəsaitlərin quraşdırılmasına, traktorların, kombaynların kənd təsərrüfatı maşınlarının, nəqliyyat vəsaitlərinin alınmasına, torpaqların meliorasiyasına əsas sürünün təşkilinə, bağ və giləmeyvəliklərin salınmasına xərclər başa düşülür.

Kapital qoyuluşunun köməkliliyi ilə istehsal və qeyri-istehsal təyinatlı əsas fondların təkrar istehsalının genişlənməsi, kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının möhkəmlənməsi həyata keçirilir.

Kapital qoyuluşu planının yerinə yetirilməsi məhsul istehsalının həcmi artırmağa, işçilərin maddi rifah halını yaxşılaşdırmağa imkan verir. Buna görə də kapital qoyuluşu planının yerinə yetirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Kənd təsərrüfatı müəssisələri nəinki kapital qoyuluşunun həcmi artırmalı, eyni zamanda onun iqtisadi səmərəliliyini yüksəltməlidir.

Bununla əlaqədar olaraq, təhsilin mühüm vəzifələrindən biri kapital qoyuluşunun səmərəlilik göstəricilərinin öyrənilməsi və onun artım ehtiyatlarının aşkar edilməsidir.

Kapital qoyuluşunun iqtisadi səmərəsini təhlil edərkən tikintidə maya dəyərinin aşağı salınması, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, maliyyələşdirmə mənbələri və ondan istifadə, tikintinin növü və obyekt, eləcə də sair əsaslı xərclər üzrə planın yerinə yetirilməsi təhlil edilməlidir.

Təhlil üçün əsas məlumat “Obyektlərin əsas fondlarının istifadəyə verilməsi planının yerinə yetirilməsi və kapital qoyuluşunun istifadəsi haqqında hesabat”, “Təsərrüfat üsulu ilə yerinə yetirilmiş tikinti işlərinin maya dəyəri”, “Əsas vəsaitlərin mövcudluğu və hərəkəti haqqında hesabat”, mühasibat uçotunun analitik məlumatları, biznes-plan, layihə-smeta sənədləşməsi və s.

Kapital qoyuluşu planının yerinə yetirilməsinin təhlilinə ümumi göstəricilərin öyrənilməsindən başlamaq lazımdır. Bunun üçün birinci növbədə hesabat ilində bütövlükdə və əsas istiqamətlər üzrə kapital qoyuluşu planının yerinə yetirilməsini müəyyən etmək lazımdır.

Kapital qoyuluşu planının yerinə yetirilməsi göstəriciləri

Kapital qoyuluşunun növləri	Plan üzrə min man.	Smeta, dəyəri üzrə faktiki min man.	Planın yerinə yetirilməsi %-lə
Tikinti quraşdırma işləri	6200	5400	87,0
Əsas vəsaitlərin alınması	6500	7200	110,8
Əsas sürünün təşkili	1360	2100	154,4
Sair əsaslı işlər və xərclər	1240	2100	154,4
Kapital qoyuluşunun cəmi	153000	15700	102,6
O cümlədən: İstehsal təyinatlı	128000	13700	107,0
Qeyri istehsal təyinatlı	2500	2000	80,0

Bundan sonra tikinti-quraşdırma işlərinin hər obyektinə üzrə planın yerinə yetirilməsini öyrənmək və plandan kənarlaşma səbəblərini aşkar etmək lazımdır. Tikinti işlərinin yerinə yetirilməsinə aşağıdakı amillər təsir edir: təsdiq edilmiş layihə-smeta sənədləşməsi, maliyyələşmə, tikintinin əmək və material resursları ilə təmin edilməsi.

Kapital qoyuluşunun təhlilinin əsas göstəricilərindən biri də tikinti obyektlərinin istifadəyə verilməsidir. Təcrübə göstərir ki, bəzən tikintinin başa çatdırılması uzadılır, vaxtında istifadəyə verilmir və bitməmiş istehsalat kimi ildən-ildən keçir. Bir sıra hallarda tikinti üçün ayrılan vəsait obyektlər üzrə səpələnir.

Tikinti vaxtının uzadılması bitməmiş istehsal qalıqlarının artmasına səbəb olur və kapital qoyuluşunun səmərəli istifadə edilməsi kimi qiymətləndirilir. Buna görə də hesabat ilində bitməmiş tikintinin qalıqlarında hansı dəyişikliyin olduğunu aydınlaşdırmaq lazımdır. Bunun üçün ilin axırına bitməmiş tikinti üzrə xərclərin faktiki məbləğini planla və ilin əvvəlinə olan məbləğlə müqayisə edir və plandan kənarlaşmanın səbəbi öyrənilir. Tikinti üzrə qənaət və artıq xərcə yol verilməsinin səbəblərini aydınlaşdırmaq üçün xərclərin hansı elementlərdən ibarət olmasını və qənaətin hansı maddələr hesabına əldə edilməsini, əmək haqqı fondundan düzgün istifadə olunmasını, əməyin və tikinti materiallarının sərfini maya dəyərini təhlil edən zaman aydınlaşdırmaq tələb olunur.

Kapital qoyuluşu planının müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi maliyyə vəziyyətindən, istehsal ehtiyatlarından və əsas fondlardan asılıdır. Buna görə də bunların hər birinin təhlilə ehtiyacı vardır.

IV MÖVZU PUL VƏSAİTLƏRİNİN TƏHLİLİ

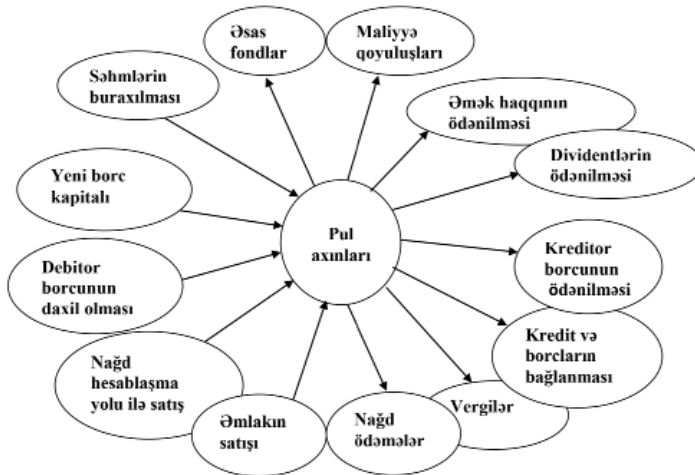
§15. Pul vəsaitlərinin təhlili

Pul vəsaitlərinin düzgün idarə olunması ehtiyatların və debitor borclarının idarə olunması qədər əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. Dövriyyə aktivlərinin idarə olunmasında əsas məsələ hesablarda yalnız cari operativ fəaliyyət üçün lazım olacaq minimal məbləğdə pul vəsaiti saxlamaqdan ibarətdir. Yüksək səviyyədə idarə olunan müəssisə üçün kifayət minimal məbləğ mahiyyətə qısamüddətli balanslaşdırılmamış pul axınlarının örtülməsi üçün nəzərdə tutulan ödənişləri əhatə etməlidir.

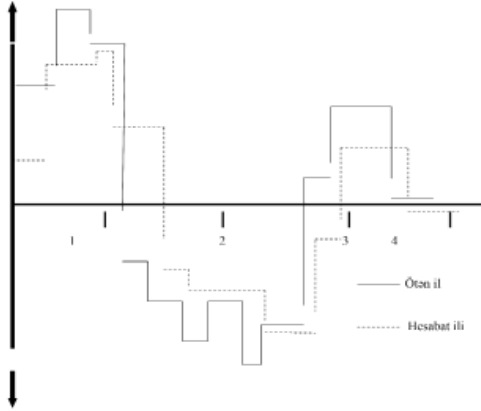
Kassada və hesablaşma hesablarında pul vəsaitləri qaldıqda heç bir gəlir gətirmədiyindən və ya onların ekvivalenti olan qısamüddətli maliyyə qoyuluşları aşağı gəlirli olduğundan onları ehtiyatda təhlükəsiz minimum səviyyədə saxlamaq lazımdır.

Pul vəsaitlərinin qalıqlarının banklardakı hesablaşma hesablarındakı artma və ya azalması balanslaşdırılmamış pul axınları ilə şərtləndirilir. Pul mədaxili məxarici üstələdikdə hesablarda sərbəst pul qalığı çoxalır və əksinə, məxaric mədaxili üstələdikdə bu pul vəsaitlərinin çatışmazlığına və kreditə ehtiyacın yaranmasına gətirib çıxarır.

Aşağıdakı sxemdə içəriyə doğru istiqamətlənmiş ox işarələri mədaxilləri, kənara istiqamətlənmiş ox işarələri isə məxaricləri əks etdirir.

Pul axınlarının planlaşdırılması üçün əməliyyatı investisiya və maliyyə fəaliyyəti üzrə gəlir və xərclərin il ərzində aylar üzrə (operativ idarəetmədə dekada və 5 günlüklər üzrə) gəlir və xərclərin planı tərtib olunur. Əgər uzun dövrü əhatə edən pul vəsaitlərinin nisbət qalığı proqnozlaşdırılsa, bu vəsaitlərin səmərəli istifadə olunması məsələsi də nəzərdən keçirilməlidir. Müxtəlif dövrlərdə pul

vəsaitlərinin çatışmazlığı problemi yaranabilir ki, bu halda borc vəsaitlərinin cəlb olunması mənbələrinin planlaşdırılması məqsəduyğundur.

Pul axınlarının ilin rübləri ərzində balanslaşdırılması aşağıdakı sxemdə əks etdirilmişdir:

Sxemdən görüldüyü kimi, hesabat ili ərzində pul axınlarının balanslılığı bir qədər düzəlmişdir, ancaq əsas tendensiya qalmaqdadır, belə ki, I və IV rüblərdə pul vəsaitlərinin daimi artıqlığı, III rübdə isə çatışmazlığı müşahidə olunur.

Pul ehtiyatlarının həm defisiti, həm də artıqlığı müəssisənin maliyyə vəziyyətinə təsir edən mənfi amil kimi qiymətləndirilir.

Pul axınlarının artıqlığı zamanı:

1. İnflyasiya ilə bağlı olaraq sərbəst pul vəsaitləri öz real dəyərini itirir.
2. Investisiya fəaliyyətində pul vəsaitlərinin tam olaraq istifadə olunması səbəbindən potensial gəlirin bir hissəsi itirilir.
3. Pul vəsaitlərinin dayanıqlığı səbəbindən kapitalın dövriyyə sürəti azalır.

Uzun müddət ərzində pul vəsaitlərinin artıqlığının mövcudluğu, dövriyyə kapitalından istifadə olunmasının nəticəsi qeyri-düzgün ola bilər.

Pulun gəlir gətirməsi üçün, mənfəət əldə etmək məqsədilə onu dövriyyəyə buraxmaq lazımdır.

Bunun üçün:

- a) pul vəsaitlərini dövriyyəyə buraxmaqla istehsalı genişləndirmək;
- b) əsas fondları yeniləmək, yeni texnika və texnologiya əldə etmək;
- c) yüksək faiz və dividendlər əldə etmək məqsədilə digər təsərrüfat subyektləri layihələrinə investisiyalar yatırmaq;
- ç) və yaxud faiz xərclərini azaltmaq məqsədilə bank kreditləri və ya öhdəlikləri bağlamaq məqsəduyğundur.

Pul vəsaitlərinin çatışmazlığı müəssisənin vaxtı keçmiş borclarının, eləcə də malsatanlara, işçi heyətinə, banka olan borclarının artmasına gətirib çıxarır ki, bu da maliyyə tsiklinin dövrünü uzadır və müəssisə kapitalının rentabelliliyinin aşağı salınmasına gətirib çıxarır.

Pul vəsaitlərinin çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün onların mədaxilini sürətləndirən və ödəmə sürətini azaldan tədbirlər aparmaq lazımdır.

Pul vəsaitlərinin mədaxilini sürətləndirmək üçün alıcılardan əldə olunmuş məhsul, iş və xidmətlərin tam və ya hissə-hissə avans şəklində ödənilməsi, mal krediti – nin təqdim olunması müddətinin azalması, nağd hesablaşma yol ilə satış zamanı güzəştlərin tətbiqi, debitor borclarının ödənilməsi prosesini sürətləndirən tədbirlər həyata keçirilməsi, bank kreditlərinin cəlb olunması, istifadə olunmayan əsas vəsaitlərin satışı və icarəyə verilməsi və s. üsullardan istifadə oluna bilər və s.

Pul vəsaitlərinin ödənilməsi sürətinin azalması isə lizinq şərtləri ilə uzunmüddətli kreditlərlə əvəz etməklə investisiya fəaliyyətinin həcmi ixtisar etməklə və s. ilə mümkündür.

Təhlil zamanı pul vəsaitlərinin bank hesablarında qalıqlarının dinamikası, eləcə də kapitalın verilmiş aktiv növündə saxlanma müddətinin öyrənilməsi də vacib məsələlərdən biridir.

Kapitalın pul vəsaiti şəklində saxlanması müddəti ($M_{p.v}$) aşağıdakı şəkildə hesablanır.

$$M_{p.v} = \frac{\text{Sərbəst pul vəsaitlərinin orta qalığı} \times \text{Müddət (gün hesabı ilə)}}{\text{Pul vəsaitləri hesabları üzrə kredit dövriyyələrinin məbləği}}$$

Cədvəl 15

	Ötən il	Hesabat ili
1. Pul vəsaitlərinin orta illik qalığı, min manat	2800	3471
2. Pul vəsaitlərinin hesablarda qalıqları üzrə kredit dövriyyələrinin məbləği, min manat	78750	104130
3. Kapitalın hesabda sərbəst pul vəsaiti şəklində qalması, (müddət, gün)	12,8	12

Verilən məlumatlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hesabat ili ərzində kapitalın pul vəsaiti şəklində qalması müddəti 0,8 gün azalmışdır ki, bunu ancaq müsbət hal kimi qiymətləndirmək olar. Vaxtı keçmiş ödənişlərin yoxluğu şəraitində bu daha yaxşı, balanslaşdırılmış pul axınlarının mövcudluğundan xəbər verir.

Pul axınının likvidliyi ($L_{p.a}$) müsbət pul axınının ($M_{üPA}$) mənfi pul axınına nisbəti (M_{sPA}) ilə təpilir.

$$L_{p.a} = M_{üPA} / M_{sPA}$$

Bundan başqa, müəssisənin pul axının effektivliyinin müəyyənəndirilməsi də vacib məsələlərdən biridir. Bunun üçün pul axınının effektivliyi əmsalı ($E_{p.a}$)

hesablanır və təhlil olunur. $E_{p.a}$ əmsalı xalis pul axınının (XPA) mənfi pul axınına (M_{PA}) nisbəti ilə hesablanır.

$$E_{p.a} = XPA / M_{\text{PA}}$$

Bu göstəricilərin sırası digər xüsusi göstəricilərlə davam etdirilə bilər:

- Sərbəst pul qalığının qısamüddətli maliyyə qoyuluşunda istifadə olunmasının rentabellilik əmsalı (əldə olunan faiz gəlirlərinin qısamüddətli maliyyə qoyuluşlarına nisbəti);
- Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarında yığılan investisiya resurslarının rentabellilik əmsalı (divident və ya faiz şəklində əldə olunmuş gəlirin uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarına nisbəti və s.).

Beləliklə, biz təhlili aparılan müəssisənin hansı mülkiyyətə malik olduğundan xəbərdarıq. Biz eləcə də müəssisə fəaliyyətinin nəticələrinin və maliyyə vəziyyətində daha çox əhəmiyyətli olan müəssisə aktivlərinin tərkib və keyfiyyətinin təhlil etdik.

V MÖVZU

MÜƏSSISƏNİN İŞÇİ QÜVVƏSİNİN TƏHLİLİ

§16. Müəssisənin işçi qüvvəsinin təhlili

Müəssisənin kifayət qədər əmək resursları ilə təmin olunması iş vaxtı itkilərinin azaldılması və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, məhsul istehsalının çoxaldılması, müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi və istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsi problemlərinin həllində ən vacib məsələlərdəndir.

Əmək resurslar – əhalinin əmək qabiliyyətli hissəsi olub, fiziki və əqli əməyə malikdir, maddi nemət hazırlamaq və xidmət göstərmək qabiliyyəti vardır. Əmək resurslarının tərkibinə yaşından asılı olmayaraq ictimai təsərrüfat sferasında və fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan bütün əmək qabiliyyətli əhali daxildir. Əmək resursları ictimai istehsalatda iştirakına görə 2 hissəyə ayrılır.

1. Fəal (fəaliyyətdə olan);
2. Passiv (potensial).

Beləliklə, əmək resursları həqiqi və potensial işçilərdən ibarətdir.

Azərbaycanda əmək resurslarına aiddir:

a) işləməyən və I və II qrup müharibə və əmək əlilləri və əmək qabiliyyəti yaşında işləməyən şəxslər, güzəştli şərtlərlə qocalığına görə pensiyaçılar istisna olmaqla, əmək qabiliyyəti yaşında əhali;

b) xalq təsərrüfatında məşğul olan əmək qabiliyyəti yaşından az və çox olan əhali.

Əmək qabiliyyətli əhali özünün psixoloji əlamətlərinə görə əmək fəaliyyətində iştirak edən, əsas etibarilə əmək qabiliyyəti yaşında olan şəxslərin cəmidir. Əmək resurslarının kəmiyyəti rəsmi müəyyən edilmiş yaş sərhədindən asılıdır. Yaş sərhədləri mövcud qanunvericiliklə müəyyən edilir.

Azərbaycanda əmək qabiliyyəti yaşında hesab edilir: kişilər 16-62 (daxil olmaqla), qadınlar 16-57 (daxil olmaqla).

Praktikada ümumi və peşəkar əmək qabiliyyətini fərqləndirilər. Ümumi əmək qabiliyyəti insanda fiziki, psixoloji, yaş amillərinin mövcudluğunu nəzərdə tutaraq onun əmək qabiliyyətini müəyyənləşdirir və xüsusi hazırlıq zərurliyini tələb etmir. Peşəkar əmək qabiliyyəti xüsusi öyrənmə vaxtında əldə edilən konkret növə aid əmək qabiliyyətdir.

Bazar rəqabəti şəraitində daxili və xarici bazarlara yüksək keyfiyyətli istehlakçıların tələbinə uyğun çeşidlərdə, ucuz və mənfəətli, daha tez reallaşdırılan məhsul istehsalı iş yerlərinin yüksək ixtisaslı fəhlə kadrları ilə təmin olunmasını, iş vaxtından tam istifadəni tələb edir. İş yerlərinin ixtisaslı fəhlə kadrları ilə

təmin olunması və iş vaxtı itkilərinin azaldılması istehsalın mənfəətliyinin yüksəldilməsində həlledici rol oynayır.

Müəssisənin əmək resursları ilə təmin olunması və onlardan istifadənin təhlili qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

1. Bütövlükdə müəssisə üzrə işçilərin faktiki sayının plana uyğun olması;
2. Mövcud əmək resurslarının strukturu və dinamikasını təyin etmək;
3. İş vaxtından istifadəni və iş vaxtı itkilərinin istehsalın həcminə təsirini təyin etmək.

Müəssisənin əmək resursları ilə təmin edilməsini, peşələr və kateqoriyalar üzrə işçilərin faktiki miqdarını plan tələbatı ilə müqayisə edirlər. Buna görə təhlil zamanı əmək resurslarının strukturu öyrənilir. Müəssisənin işçi qüvvəsi ilə təmin olunmasının və o cümlədən işçilərin tərkibi və dinamikasının qiymətləndirilməsində istifadə olunan göstəricilərdən biri də işçi heyətinin quruluşu hesab olunur. İşçi heyətinin quruluşu ayrı-ayrı qrupdan olan işçilərin sayının cəmi işçilərin sayına bölməklə müəyyən edilən xüsusi çəki göstəricisi ilə xarakterizə edilir.

Müəssisənin hesabat dövrü üçün tikinti istehsal heyətinin istər plan, istərsə də hesabat üzrə məhsul istehsalı həcmində dəyişməsi öz növbəsində işçi sayına tələbatın dəyişməsinə də təsir göstərir. Bu baxımdan müəssisənin işçi qüvvəsinə olan tələbatının ödənilməsi səviyyəsini düzgün müəyyən etmək üçün məhsul buraxılışının həcmi də nəzərə alınmalıdır. Məhsul buraxılışının həcmi nəzərə alınmaqla işçi qüvvəsinə olan tələbatı müəyyən etmək üçün hesabat dövründə planda nəzərdə tutulmuş işçilərin sayını məhsul istehsalı planının yerinə yetirilməsi faizinə vurduqdan sonra əldə etdiyimiz nəticəni müəssisədə həqiqətdə mövcud olan fəhlələrin sayı ilə müqayisə etmək lazımdır. Fəhlələrin hesabat dövründəki faktiki sayının plandan kənarlaşması müəssisənin fəhlə qüvvəsi ilə təmin olunması səviyyəsini və ya müəssisənin fəhlələrlə tələbatdan artıq və ya kəsirlə təmin edilməsi səviyyəsini göstərir. Bu qayda ilə aparılan hesablaşma müəssisənin fəhlə qüvvəsi ilə təmin olunmasının mütləq və ya nisbi kənarlaşmasını da müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Elmi-texniki tərəqqinin sürətləndiyi müasir şəraitdə tikinti müəssisələrində əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə, iş vaxtından səmərəli istifadə olunmasına və ümumiyyətlə, işçi qüvvəsindən istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təsir göstərən amillərdən biri də fəhlələrin ixtisas səviyyəsi hesab olunur. Tikinti-istehsal heyətinin tərkibini təhlil edərkən onların peşələr, təhsil səviyyəsi, iş stajı, cins üzrə qruplaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, mühəndis-texniki işçilərin tərkibi təhsil səviyyəsi üzrə təhlil edildikdə ali, natamam ali və orta texniki təhsili olan mütəxəssislər ayrıca göstərilir.

Müəssisənin ixtisaslı kadrlarla təmin olunmasının öyrənilməsində orta tarif dərəcəsi göstəricisindən geniş istifadə olunur. O, müvafiq dərəcələr üzrə fəhlələrin

sayı üzrə tarif dərəcələrinin çəkisinin orta hesab göstəricisi kimi hesablanır. Məsələn: əgər fəhlələrin dərəcələr üzrə sayı: I – 30 nəfər, II – 18 nəfər, III – 100 nəfər, IV – 110 nəfər, V – 60 nəfər, VI – 70 nəfər, cəmi – 388 nəfərdirsə, onda orta tarif dərəcəsi 3,93-ə bərabərdir. Yəni:

$$(30 \times 1 + 18 \times 2 + 100 \times 3 + 110 \times 4 + 60 \times 5 + 70 \times 6): \\ (30 + 18 + 100 + 110 + 60 + 70) = 3,93$$

Orta tarif dərəcəsi haqqında məlumatlardan fəhlələrin ixtisas səviyyəsinin yerinə yetirilən əməliyyatların mürəkkəbliyinə uyğunluğunun müəyyən edilməsi üçün istifadə edilir. Belə ki, əgər yerinə yetirilən işlərin orta tarif dərəcəsi 4,2-ə bərabərdirsə, onda təşkilat fəhlələrin ixtisasının 3,93-dən 4,2-ə qaldırılmasını nəzərdə tutmalıdır. İxtisasın yüksəldilməsi həm işləyən fəhlələrin öyrədilməsi yolu ilə və yaxud yüksək ixtisaslı fəhlələrin işə qəbul edilməsi və aşağı ixtisaslı fəhlələrin işdən azad edilməsi hesabına əldə oluna bilər.

Tikinti müəssisələrində ayrı-ayrı peşələr və dərəcələr üzrə işçi qüvvəsinə olan tələbatın ödənilməsi yüksək keyfiyyətli məhsul (iş və xidmətlər) istehsalının çoxaldılmasında həlledici rol oynayır. Bu və ya digər texnoloji prosesi başqa peşələrə yiyələnmiş fəhlələr, yaxud yuxarı dərəcələrdə işlər aşağı dərəcələrdə fəhlələr tərəfindən icra edildikdə işlərin keyfiyyəti və əmək məhsuldarlığı aşağı düşür, bəzən də işlərin təkrar görülməsi zəruri olur. Məsrəflərin və əmək tutumunun artmasına baxmayaraq, aşağı keyfiyyətdə məhsul ucuz qiymətlərlə, həm də çətin satıldığına görə istehsalın effektivliyi azalır. Aşağı dərəcədə işlərin icrası yuxarı dərəcələrdə fəhlələrə həvalə edildikdə əmək məhsuldarlığı və məhsulun (işin və xidmətin) keyfiyyəti artır. Bu halda əmək haqqı xərclərinin əmək məhsuldarlığına nisbətən üstün artımına yol verilir ki, bu da müəssisə üçün faydalı olmur. Buna görə də təhlil zamanı bütövlükdə müəssisə üzrə fəhlələrə olan tələbatı dair ümumi göstəriciləri təhlil etməklə yanaşı, ayrı-ayrı peşələr və ixtisas dərəcələri üzrə fəhlələrə olan tələbatın da ödənilməsi təyin edilir.

Hazırda sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə müəssisələrdə əməyin təşkili, ödənilməsi sistemi və onun müəyyən olunması ilə əlaqədar olaraq hüquqlar xeyli genişlənmişdir. İş verənlə işə qəbul olunan işçilər arasındakı münasibətlər bilavasitə onların arasında bağlanmış müqavilələrdə və mövcud olan qanunvericiliklə tənzimlənir.

İşə götürənlərin vəzifəsi aşağıdakılardır:

- əmək müqaviləsinin şərtlərinə və onlarda nəzərdə tutulan öhdəliklərə əməl etmək, əmək qanunvericiliyinə aid normativ-hüquqi aktların tələblərini yerinə yetirmək;
- kollektiv müqavilələrin, sazişlərin şərtlərinə, onlarda nəzərdə tutulmuş öhdəliklərə əməl etmək;

- əməyə görə haqqın miqdarının müəyyən edilməsi və onun ödənilməsi, əmək normaları və əməyin qiymətləndirilməsi;
- işçilərin qanunvericilikdə müəyyən olunmuş məcburi dövlət sığorta edilməsi;
- sanitar-məişət və müalicə-profilaktik xidmətin təşkili;
- qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada əməyin təşkili və işçilərin istirahətinin təmin olunması;
- işçilərin xüsusişəkillənmiş formada geyimləri, ayaqqabı və digər müdafiə formaları ilə təmin olunması;

Müəssisələrdə işçilərin şəxsi heyətinin uçotunun aparılması təşkil olunmalıdır. Belə ki, bütün işçilərin işə qəbul olunması, tutduqları vəzifələr üzrə yerdəyişmələri, onların ixtisaslarının təkmilləşdirilməsi, peşəkarlığın artırılması, ailə vəziyyəti və s. sənədləşdirilməlidir. Göstərilən əməliyyatın icrası əyani-texniki uçot olmaqla müəssisənin kadr xidməti tərəfindən aparılır.

İlkin sənəd işçinin işə qəbul olunmasına dair müəssisə rəhbərinin əmridir. Bu mərhələdə işə qəbul olunanla onun vəzifəsi, ödənilən əmək haqqı, iş qaydaları, istirahət vaxtı və s. müəyyənləşdirilir. Tərtib olunmuş əmrdə qəbul olunan şəxsin adı, soyadı, atasının adı, vəzifəsi, iş yeri, əmək haqqı, tarif dərəcəsi, müəssisədə işləyəcəyi dövr göstərilir.

Qeyd olunmalıdır ki, mövcud olan qanunvericiliyə görə işçi qəbul olunarkən əmək kitabçası, pasport, təhsil haqqında sənəd, hərbi bilet (hərbi xidmətçilər üçün) təqdim edilməlidir. Başqa sənəd tələb etmək mövcud qanunvericiliyə görə qadağan edilmişdir.

Tərtib olunmuş əmr müəssisə rəhbəri tərəfindən imzalandıqdan sonra qəbul olunan şəxs həmin əmrlə tanış olunmalıdır. Bundan sonra əmr mühasibatlığa təqdim olunur və bu əsasda qəbul olunan şəxs üçün şəxsi hesab açılır. Müəssisədə işə düzələn şəxslə müəssisə arasında müqavilə bağlanılır. Müqavilədə iş şəraiti, iş vaxtı, ödəniləcək əmək haqqı, sosial təminat və s. əks olunur. 5 gün müddətində işə qəbul olunmuş şəxsin əmək kitabçasında onun işə başlamasına dair yazılış aparılmalıdır.

Bütün işçilərə şəxsi hesab bir nüsxədən ibarət açılır. Həmin şəxsi hesabda işçini xarakterizə edən bütün göstəricilər əks olunur. Şəxsi hesab xüsusi müəyyən olunmuş qutuda saxlanılır. Əgər işçi bir vəzifədən başqa vəzifəyə keçirilirsə, bununla əlaqədar olaraq əmr verilir. Əmrdə şəxsin keçdiyi vəzifə, əmək haqqı göstərilir. Əmr 2 nüsxədə tərtib olunur, onun bir nüsxəsi kadr şöbəsində, digər nüsxə isə mühasibatlığa verilir. İşçinin məzuniyyətə getməsi də əmrlə rəsmiyyətə salınır. Hər bir müəssisədə ilin əvvəlində işçi heyətinin məzuniyyətə getmələrinə dair xüsusi qrafik üzrə məzuniyyətdən istifadə edirlər.

Hər hansı bir işçi öz fəaliyyətini dayandırmaq istəyirsə, ərizə ilə müəssisə rəhbərinə müraciət edir və onun işə qəbul olunması ilə əlaqədar bağlanmış müqavilənin dayandırılmasını xahiş edir. Bu halda müəssisə rəhbəri əmrlə

həmin şəxsi tutduğu vəzifədən azad edir. Əmrin bir nüsxəsi mühasibatlığa verilir və bu əsasda mühasibatlıq işdən azad olunmuş şəxs üzrə son hesablaşma əməliyyatı aparılır.

Əmək kitabçası hər bir şəxs üçün onun iş fəaliyyətini göstərən əsas sənəd hesab olunur. Müəssisədə 5 gündən artıq işləyən şəxsə əmək kitabçası doldurulur. Əmək kitabçası həmin şəxsin iş stajının müəyyən olunması, təqaüd dövrünün hesablanması üçün əsas sayılmaqla, ciddi hesabat sənədi hesab olunur. Hər bir müəssisədə əmək kitabçası ciddi qorunan sənəd kimi saxlanılır və işçi işdən çıxarkən kitabça həmin şəxsin özünə təqdim olunur.

Müəssisənin istehsal xarakterindən və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq əmək hüquqi normaları müəyyən olunmuşdur. Bu normalar Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsində əks olunmuşdur.

Müəssisədə işçilərin miqdarı və onların işlədikləri vaxtlar operativ qaydada ilkin sənədlər əsasında aparılır. İş vaxtının uçotunu tabellərə əsasən (T-12 və T-13 №-li formalar) tabelçi aparır. Briqada podratı sistemində həmin vəzifəni briqadir, işçilərin sayı çox olduqda isə briqada şurası tərəfindən müəyyən olunmuş şəxs yerinə yetirir. Üzrlü və üzrsüz səbəblərdən işə çıxılmamaq, gecikmə və ya xəstəlik halları olduqda onlar müəyyən olunmuş qaydada sənədlərlə rəsmiyyətə salınır. Həmin sənədlər daha sonra tabelçiyə verilir. Tabelçi aldığı sənədlərə əsasən işə çıxma tabelində qeydiyyat aparır və onu müəssisənin mühasibatlığına təqdim edir.

Beləliklə, bir qayda olaraq, bütün işçilərin işdə iştirakı, işə gəlməmək və işə gecikmə halları tabel uçotunda əks etdirilir. Bunlarla yanaşı, xəstəlik vərəqəsi ilə işə çıxmayan, dövlət və ictimai vəzifələrin yerinə yetirilməsi, iş vaxtından artıq işləyən işçilərin də uçotu aparılır.

Təcrübədə müəssisənin işçi heyətinə əməyin ödənilməsində iş vaxtından səmərəli istifadənin böyük əhəmiyyəti vardır. Ümumiyyətlə, əsas iş vaxtını işləmək vaxtına, iş vaxtını işləməklə ödənmə vaxtına bölmək olar. Əsas iş vaxtının göstərilən bölgüsünə aşağıdakılar daxildir:

1. İş vaxtını işləmək vaxtına iş günü ərzində işləmək, əsas iş günü ərzində əlavə saatlar üzrə işləmək, istirahət və bayram günlərində işləmək daxildir.

2. İş vaxtını işləməməklə ödənmə vaxtına illik məzuniyyət vaxtı, xidməti ezamiyyət vaxtı, boşdayanma vaxtı, dövlət və ictimai vəzifələrin yerinə yetirilməsi vaxtı, xəstəliyə görə müvəqqəti əmək qabiliyyətinin itirilməsi və s. aiddir.

Müəssisənin bütün işçilərinə görülən işin kəmiyyət və keyfiyyətinə görə müəyyən dövr ərzində (ay, rüb, il) hesablanmış pul vəsaiti əmək haqqı fondunu təşkil edir. Əmək haqqı fonduna hesabat dövründə pul formasında işçi heyətinə ödənilən müəyyən olunmuş tariflər üzrə əmək haqqı, mükafat və digər ödəmələr, xüsusi şəraitdə tətbiq edilən əmək haqqı (əmək şəraiti ağır və zərərli olan işlərdə), gecə iş şəraitinin ödənməsi üzrə, istirahət və bayram günlərindəki işlə-

məyə görə ödəmə, məzuniyyət və s. ödəmələr daxil olunur. Müəssisələrdə işçilərlə əmək haqqı ilə əlaqədar hesablaşma, onun hesablaşma forması ilə müəyyən olunur. Hazırda əməyin ödənilməsinin bir neçə növü vardır. Həmin formalar sırasında əmək haqqının ödənilməsinin vaxtamuzd, işəmuzd və akkord formaları daha geniş istifadə olunur.

Vaxtamuzd əmək haqqı formasında əsas göstəricisi işçinin işlədiyi vaxtın miqdarından və tarif dərəcəsinə asılıdır. Hər bir müəssisə sərbəst şəkildə əmək haqqının ödənmə sisteminin, əmək haqqı məbləğinin həcmi, tarif dərəcələrini, ayrı-ayrı işçi qrupları üzrə əmək haqqının ödənmə həcmi və ilin nəticəsi ilə əlaqədar olaraq mükafat ödənməsi qaydalarını təsdiq edir. Bütün bu göstəricilər, bir qayda olaraq, kollektiv müqavilələrdə və normativ sənədlərdə əks olunur. Vaxtamuzdun mükafat formasının tətbiqi zamanı işçilər müsbət əmək göstəriciləri müqabilində işlənmiş vaxta görə nəzərdə tutulmuş əmək haqqına nisbətən müəyyən faizlə mükafatlana bilər.

İşəmuzd əmək haqqının ödənmə formasında işçilərin müəyyən olunmuş dərəcələr üzrə istehsal etdiyi məhsulun miqdarı, yerinə yetirdiyi işin həcmi ilə ölçülür. İşəmuzd əmək haqqının işəmuzd-mükafat formasında işçilərin müəyyən olunmuş istehsal normalarının artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi və keyfiyyət göstəricilərini yüksəltməkdə mükafat formasının ödənməsi sistemi müəyyən olunmuşdur.

Əmək haqqının ödənməsinin akkord formasında müəyyən konkret işin yerinə yetirilməsi nəticəsində aparılan ödəniş sistemi nəzərdə tutulur. Əmək haqqının akkord ödəniş sistemində həcmi hər bir məhsul istehsalı üzrə deyil, görülməli işin ümumi həcmi üzrə müəyyən olunur. Görülməli işin ümumi dəyərin məbləği norma-vaxtla və tariflə müəyyən olunur. Görülməli iş həcmi üzrə konkret icra planı müəyyən olunur və onun icra vaxtı əvvəlcədən müəyyənləşdirilir. Bu forma tikinti təşkilatlarında, avtonəqliyyat müəssisələrində, auditor xidmətinin təşkilində və sairə məhsul istehsalı nəticəsi ilə əlaqədar olaraq tətbiq olunur.

Tikinti müəssisələrində fəhlə heyətinə əmək haqqı, əsasən vaxtamuzd formasında ödənilir. Bu formada əmək haqqının hesablanması sistemində hər bir işçinin tarif norması və işlədiyi günlərin sayı müəyyən olunmalıdır. Burada əsas sənəd işçi heyətinin iş vaxtının tabel uçotunun təşkilidir. Aylıq əmək haqqını müəyyən etmək üçün müəyyən olunmuş tarif norması işlənən (saatlar nəzərə alınmaqla) günlərin sayına vurulmalıdır.

İşçilərin şəxsi heyətinin tabel uçotu müəssisələrdə kadrlar şöbəsinin işçisi tərəfindən aparılır. Hər bir işə qəbul olunmuş (daimi, müvəqqəti, mövsümi) işçi üçün şəxsi hesab açılır və ona tabel norması müəyyən olunur. Şəxsi hesabda işçiyə aid olan bütün məlumatlar ona hesablanmış əmək haqqı və tutulmalar göstərilir. Şəxsi hesab forması aşağıdakı formada tərtib olunur.

Şəxsi hesab (qısaltılmış formada)

Təyin olunub, vəzifəsi dəyişib, məzuniyyət, xəstəlik, azad olunub və s.							
Tarix	Sənəd	Yazılışın məzmunu	Şöbə	İxtisası, vəzifəsi	Dərəcəsi, vəzifə maaşı	Nə vaxtdan işləyir	Nə vaxta qədər

İş vaxtının uçotu isə aşağıdakı formada iş vaxtının uçotu tabelində əks olunur.

№	Tabel №	Adı, soyadı, atasının adı	Dərəcəsi vəzifə maaşı	İxtisası, vəzifəsi	Ayın günləri			İşə gəlib	İşə gəlməyib	İşlədiyi saatlar
					1	2	3			
1.	1.	Əliyev S.N.	120.000	Direktor	8	8	İ			
2.	2.	Vəliyev T.K.	100.000	Baş mühasib	X	8	1			
3.	3.	Qasimov İ.	6000	Kassir	M	8	8			
İ – istirahət, M – məzuniyyət, X – xəstəlik										

İşçi vaxtının uçotu üzrə tabeldə əmək haqqı üzrə hesablanmış və tutulmuş məbləğlər hesablaşma-ödəmə cədvəlinə köçürülür və bütün işçi heyəti üzrə ödənmə yekunlaşdırılır. Hesablaşma-ödəmə cədvəlində bir işçiyə çatası əmək haqqının məbləği və əmək haqqını alan şəxsin imza etməsi üçün artıq sütun göstərilir.

Hesablaşma-ödəmə cədvəli müəssisə rəhbəri və baş mühasibin imzasından sonra ödənməsi üçün kassirə təqdim olunur.

Əmək haqqının hesablanması və ödənməsi sistemində müxtəlif iş rejimlərində əməyin ödənilməsi də çox vacibdir.

Müəssisələrdə gecə iş vaxtının ödənməsi saat 22:00-dan 6:00-dək olan iş vaxtını nəzərdə tutur. Gecə iş vaxtı, bir qayda olaraq, əmək müqavilələrində nəzərdə tutulur və görülən işin həcmi yüksək tarif dərəcələri ilə ödənilir. Gecə iş vaxtı ay müddətində tabel uçotunda əks olunur və ödənmə sistemi müəssisə üçün müəyyən olunmuş norma və qaydalarla ödənilir.

Əsas iş vaxtından əlavə, işlənmiş iş saatlarının ödənməsi iş vaxtı tabel uçotu, görülmüş işlər üzrə naryadlar və mühasibatlıq tərəfindən tərtib edilmiş arayış əsasında aparılır. İşçilərə iş vaxtından artıq vaxt ərzində görülən işin ödənmə sistemində ilk iki saat, saatlıq tarif maaşının bir yarım məbləğində, sonrakı saatlar isə ikiqat məbləğində ödənilir. İş vaxtlarından artıq işlənən saatlar üzrə əlavə istirahət günü verilməsinə icazə verilmir.

İstirahət və bayram günlərində icra olunmuş işlər bilavasitə texniki cəhətdən istehsalın dayandırılması mümkün olmayan və əhaliyə xidmətlə əlaqədar olan müəssisələrdə icra olunur. Həmin günlərdə yerinə yetirilən işlər üzrə əmək haqqı

tarif dərəcəsinə müəyyən olunmuş normaların ikiqat məbləğindən az olmamaqla ödənilir. Əgər işçi vəzifə təlimatında nəzərdə tutulmayan işi yerinə yetirirsə, əmək haqqı üzrə əlavə ödəmələr tərəflərin razılığı əsasında müəyyən olunmuş həcmdə ödənilir. Belə halda işçinin arzusunu nəzərə alaraq ona başqa gün əvvəllər işlədiyi günlər hesabına istirahət verilə bilər. İstirahət günlərində görülən işlərin dəyəri ikiqat həcmdə ödənilir və ya başqa gün istirahət verilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin müəyyən etdiyi qaydalara müvafiq olaraq bütün işçilərə hər il əmək məzuniyyəti verilir. İşçilərin aşağıdakı məzuniyyət növlərindən istifadə etmələri müəyyən olunmuşdur.

1. Əsas və əlavə məzuniyyətlər nəzərə alınmaqla əmək məzuniyyəti;
2. Uşağına qulluq etmək üçün qadınların sosial məzuniyyəti;
3. Təhsil və elmi yaradıcılıqla məşğul olanlara verilən elmi məzuniyyət;
4. Ödənişsiz məzuniyyət.

Mövcud qanunvericiliyə görə bütün işçilərə ödənişli əsas məzuniyyət 24 təqvim günündən az olmayaraq verilir, vəzifə yeri, orta əmək haqqı saxlanılır. Bəzi işçilərə işin xarakterindən asılı olaraq əlavə məzuniyyət verilə bilər. Məzuniyyət dövrü üçün əmək haqqının hesablanması və qaydaları mövcud olan qanunvericiliklə tənzimlənir.

Məzuniyyət günlərinin əmək haqqını müəyyənləşdirmək üçün məzuniyyətdən əvvəlki 12 təqvim ayının əmək haqqının cəmini 12-yə bölməklə orta aylıq əmək haqqı məbləği müəyyən olunur və alınan məbləği ayın təqvim günlərinin orta illik miqdarına bölmək yolu ilə birgünlük əmək haqqının məbləği müəyyən edilir.

Əgər işçi işdən azad olunaraq başqa müəssisədə işləməyə keçirsə, belə halda istifadə olunmayan məzuniyyət dövrünə müavinət hesablanmalıdır. Bu halda hər istifadə olunmayan məzuniyyət ayına 2 gün məzuniyyət verilməlidir. Yəni əgər işdən azad olunan şəxs keçmiş məzuniyyət dövründən həmin vaxta qədər 7 ay işləmişsə, ona istifadə olunmayan məzuniyyət hesabına 14 günlük ($7 \times 2 = 14$) məzuniyyət hesablanmalıdır. Mövcud qanunvericiliyə görə işçi müəssisədən vəzifəsinin ixtisar olunması ilə əlaqədar azad olunarsa, ona biraylıq əmək haqqı həcmində yardım ödənilməlidir.

VI MÖVZU İŞ VAXTININ TƏHLİLİ

§17. İş vaxtının təhlili

Müəssisədə əmək ehtiyatlarından istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təsir göstərən amillərdən biri də iş vaxtından düzgün istifadə edilməsidir. İş vaxtından səmərəli istifadə edilməməsi və iş vaxtı itkisinə yol verilməsi müəssisənin məhsul buraxılışı həcmının artırılması imkanını azaldır və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə mənfi təsir göstərir. Bu zaman müəssisə istehsal planının yerinə yetirilməsi üçün normal vəziyyətdə tələb olunandan artıq işçi qüvvəsi saxlamaq məcburiyyətində qalır ki, bu da təsərrüfat fəaliyyəti üçün mənfi hal hesab olunur. Bütün bunlarla əlaqədar olaraq iş vaxtından istifadə edilməsinin vəziyyəti iqtisadi təhlilin köməyi ilə dərinlən öyrənilməlidir.

Əmək resurslarından istifadə, ilk növbədə, iş vaxtı fondundan istifadə dərəcəsi ilə asılıdır. Hesabat dövrü ərzində mövcud əmək resurslarından istifadə bütün işçilər tərəfindən, bir fəhlə tərəfindən işlənmiş adam-günlərinin və saatlarının miqdarına görə qiymətləndirilir.

Planlaşdırma və təhlil işləri yaxşı qurulmuş müəssisələrdə əmək resurslarından istifadəni ifadə etmək məqsədilə gələn hesabat ili üçün müəssisənin iqtisadi və sosial inkişafı planını tərtib edən zaman iş vaxtı balansını tərtib edilir və bütün hesabat dövrü ərzində onun gözlənilməsinə operativ nəzarət edilir. Əksər istehsal müəssisələrində, xüsusilə də mövsümi istehsal sahələri mövcud olan müəssisələrdə təqvim ilinin ayrı-ayrı dövrlərində əmək resurslarına olan tələbat və onlardan istifadə göstəriciləri fərqləndiyinə görə planlaşdırılan il üçün iş vaxtı balansında iş vaxtı fondu ilin ayrı-ayrı kvartalları üzrə hesablanır. Aparılan təhlil müəssisə üzrə iş vaxtı həcmi müəyyən etməyə daha əlverişli şərait yaradır. Lakin bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, hesabat ilində iş vaxtından istifadə göstəricisinin plandan kənarlaşması həmişə işçi qüvvəsindən tam istifadə edilməsinə xarakterizə etmir. Bunu nəzərə alaraq müəssisə üzrə il ərzində orta hesabla işlənmiş işçilərin sayını və iş gününün orta uzunluğunu müəyyən etmək lazım gəlir. Hesabat dövründə bir işçinin orta hesabla işdə olduğu günlərin sayını müəyyən etmək üçün müəssisə üzrə bütün işçilər tərəfindən işlənmiş adam-günlərinin sayını işçilərin orta illik siyahı sayına bölmək lazımdır. İş gününün orta uzunluğunu müəyyən etmək üçün isə müəssisə üzrə bütün işçilər tərəfindən işlənmiş adam-saatlarının sayını ümumi adam günlərinin sayına böl-

mək lazımdır. İş vaxtından istifadənin təhlili iş vaxtı balansının məlumatlarına əsasən yerinə yetirilir.

Cədvəl 17

İş vaxtı balansı (beşgünlük həftədə bir işçi hesabı ilə)

Göstəricilər	Hesabat dövrü	Plan dövrü				
		Cəmi	Kvartallar üzrə			
			I	II	III	IV
1. Təqvim vaxt fondu, gün	366	365	90	91	92	92
2. Qeyri-iş günləri	93	88	19	23	25	21
bayram	8	5	1	3	1
istirahət	85	83	18	20	25	20
onlardan əlavə istirahət	34	33	6	7	12	8
3. Təqvim iş günlərinin miqdarı (nominal fond)	273	277	71	68	67	71
4. İşə çıxmayan günlərin sayı	31,2	31,2	8,0	7,7	7,6	7,9
növbəti və əlavə məzuniyyət	16,3	17,8	4,4	4,5	4,5	4,4
tədris məzuniyyəti	0,8	1,1	0,4	0,3	0,2	0,2
doğumla əlaqədar	1,1	1,4	0,4	0,3	0,3	0,4
xəstəlik	9,8	9,3	2,4	2,2	2,2	2,5
5. Qanunvericilikdə icazə verilən digər işə çıxmamalar	1,8	1,6	0,4	0,4	0,4	0,4
6. Müdiriyyətin razılığı ilə işə çıxmamama (gün)	0,8
7. Bütöv gün ərzində boşdayanma (hesabat üzrə)	0,1	60,0
8. İldə iş günlərinin sayı	241,8	245,8	63,0	7,67	59,4	63,1
9. İş gününün orta (nominal) uzunluğu, saat	7,67	7,67	7,67	0,04	7,67	7,67
10. İş günü uzunluğunun qısaldılması ilə əlaqədar vaxt itkiləri, saat	0,05	0,04	0,04	0,04	0,04
südəmər uşaqlı qadınlar üçün
növbədaxili boşdayanmalar	0,02
bayram günlərində	0,02	0,02	0,02	0,01	0,02	0,02
ağır və sağlamlıq üçün zərərli işlərdə çalışanlar üçün	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01
yeniyetmələr üçün	0,01	0,01	0,01	7,63	0,01	0,01
11. İş gününün orta uzunluğu, saat	7,62	7,63	7,63	460	7,63	7,63
12. Bir fəhlə hesabı ilə yararlı iş vaxtı fondu, saat	1842,5	1875	481		453	481

Müəssisənin iş vaxtının uçotuna əsasən tərtib edilmiş adam-gün və adam-saat üzrə iş vaxtı balansı gələcəkdə iş vaxtından istifadə edilməsinin təhlili və qiymətləndirilməsi üçün əsas mərhələ hesab olunur. İş vaxtı balansı iş vaxtının büdcəsi və ondan istifadə edilməsi barədə hərtərəfli anlayışa malik olmaq üçün əsas verir.

Qəbul edilmiş qaydaya görə ikinövbəli iş rejimində və növbənin uzunluğu 8 saat qəbul edildikdə hər VIII gün şənbə günü hesab olunur. Fəhlələrdən başqa, digər işçi kateqoriyaları üzrə iş vaxtı balansı tərtib edilmir. İş vaxtı balansı bütövlükdə müəssisə üzrə onun əsas və köməkçi sexləri və istehsal sahələrində çalışan fəhlələr üzrə tərtib edilir.

Təhlilin əhatə etdiyi dövr ərzində (məsələn: hesabat ilində) iş vaxtı fondu (İVF) fəhlələrin orta siyahı sayından (Fs), orta hesabla bir fəhlə tərəfindən işlənmiş günlərin (İg) sayından və bir iş gününün orta uzunluğundan (İgu) asılı olub, aşağıdakı formula ilə hesablanır:

$$IVF = Fs \times Ig \times Igu$$

İstehsal müəssisələrində obyektiv və subyektiv səbəblərdən bütöv iş günü ərzində və növbəarası boşdayanmalar zəruridir və buna görə belə boşdayanmalar planlaşdırılır. Təhlil zamanı plandan artıq boşdayanmalar üzrə iş vaxtı itkiləri təyin edilir. Bütöv iş günü ərzində boşdayanma adam-günlərin miqdarını bir iş gününün uzunluğuna vurmaqla bütövlükdə iş günü boşdayanmaları üzrə plandan artıq iş vaxtı itkisi təyin edilir (saat hesabı ilə). İş gününün uzunluğuna dair faktiki göstərici ilə plan göstəricisi arasındakı fərq fəhlələr tərəfindən faktiki işlənmiş iş günlərinin sayına vurmaqla növbəarası boşdayanmalara görə plandan artıq iş vaxtı itkisi hesablanır (saat hesabı ilə).

Əlavə maliyyə resursları tələb olunan yeni texnikanın tətbiqi və mütərəqqi texnologiyalardan istifadə yolu ilə fəhlələrin sayının ixtisar edilməsi müəssisə üçün iqtisadi cəhətdən faydalı sayılır. İş vaxtı itkilərinin ixtisar olunmasını təmin edən təşkilati tədbirlərin fəhlələrin sayının azaldılmasına təsiri aşağıdakı düsturdan istifadə etməklə hesablanır:

$$Fhaf = (a-v) \div (100-a) \times 100$$

Fhaf – fəhlələrin sayının hesablama şərti, azalması faizi;

a – əvvəlki dövrdə iş vaxtı itkisinin faizi;

v – təşkilati tədbirdən sonra iş vaxtı itkisinin faizidir.

İş vaxtı itkilərinin azaldılmasının fəhlələrin sayının ixtisarına təsirini hesablamaq üçün, ilk növbədə, əvvəlki dövrdəki fəhlələrin sayından texniki, texnoloji və digər tədbirlər hesabına fəhlələrin azalması miqdarı çıxılır. İş vaxtı itkilərinin azaldılması hesabına fəhlələrin azalmasının mütləq sayını müəyyən etmək üçün hesablama (şərti) azalma faizini başqa tədbirlər nəticəsində fəhlələrin azalması miqdarını çıxdıqdan sonra alınan göstəriciyə görə hesablanır.

Təhlil zamanı əvvəlcə bütövlükdə müəssisə üzrə hesabat dövrü ərzində orta hesabla bir fəhlə tərəfindən işlənmiş günlərin sayının plana nisbətən az olmasının, habelə növbədaxili boşdayanmaların iş vaxtı itkilərinə təsiri hesablanır. Bu kənarlaşmaya obyektiv və subyektiv amillərin təsiri təyin edilir. İş vaxtı itkiləri fəhlələrin iş vaxtından sonra işə cəlb edilməsini zəruri etdiyinə görə, bu səbəb-

dən işlənmiş iş saatlarının miqdarı hesablanır. Təhlil apardığımız tikinti müəssisəsində əmək resurslarından istifadəni xarakterizə edən ümumi göstəricilər aşağıdakı cədvəldə verilir.

Cədvəl 18

Göstəricilər	Keçən ildə	Hesabat ilində		Kənarlaşma	
		plan üzrə	faktiki	Keçən ilə nisbətən	Plana nisbətən
1. Fəhlələrin orta illik sayı, nəfər	3210	3180	3084	-126	5
2. Bir fəhlə tərəfindən işlənib					
gün	236	245,8	241,8	+5,8	-4,0
saat					
3. İş gününün orta uzunluğu, saat	7,60	8,0	7,63	+0,3	-0,37
İş vaxtından sonra işlənmiş, min saat	22,4	-	25,6	+3,2	-

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, müəssisədə mövcud əmək resurslarından tam həcmdə istifadə olunmamış, iş vaxtı itkilərinə yol verilmişdir. Orta hesabla bir nəfər fəhlə tərəfindən işlənmiş günlərin sayı 4 gün, iş gününün uzunluğu isə 0,3 saat az olmuşdur. Bu səbəbdən iş vaxtı itkiləri $4 \times 3084 = 12336$ gün və ya $12336 \times 8 = 98688$ saat olur. İstehsalat və əməyin təşkilində olan qurğularla, yəni subyektiv səbəblərlə əlaqədar növbəarası boşdayanmalar da çox olmuşdur. Bu səbəbdən iş vaxtı itkiləri $3084 \times 241 \times 0,37 = 275000$ saat təşkil edir. Bütövlükdə müəssisə üzrə iş vaxtı itkilərinin ümumi həcmi $1845 - 1966 \times 3084 = -373164$ saat olur. Bunu dürüst göstərici kimi qəbul etmək də olmaz. Belə ki, burada iş vaxtından əlavə iş vaxtı hesaba alınmamışdır. Bu göstəricini hesaba alsaq, iş gününün faktiki uzunluğu $(5690 - 25,6) : (3084 \times 241,8) = 7,6$ saat olur. Bu halda iş vaxtı itkisinin dəqiq miqdarı $3084 \times 241 \times 0,4 = 297297,6$ saat olur.

İş vaxtı itkiləri müxtəlif obyektiv – kənardan alınan elektrik enerjisinin, su, buxar və sairənin kəsilməsi və müəssisənin fəaliyyətindən asılı olan, planlaşdırılmayan, müdiriyyətin razılığı ilə əlavə məzuniyyətlərin verilməsi, müvəqqəti iş qabiliyyətinin itirilməsinə görə, fəhlələrin xəstələnməsi, maşın və avadanlıqların nasaz olmasına görə, xammal və materialların, yanacaqın və dəstləşdirici məmulatların, elektrik enerjisinin çatışmazlığına, habelə digər subyektiv səbəblərə görə ola bilər. Bu halda hər bir səbəb üzrə, xüsusilə də müəssisənin fəaliyyətindən asılı olan səbəblər üzrə iş vaxtı itkilərini ətraflı təhlil etmək lazımdır. Müəssisənin fəaliyyətindən asılı iş vaxtı itkiləri məhsul istehsalını artırmaq, fəhlələri ixtisar etmək üçün təsərrüfatdaxili ehtiyat hesab olunur. Subyektiv səbəblərdən iş vaxtı itkiləri əlavə vəsait qoyuluşu tələb olunmayan, ancaq təşkilati tədbirlər görərək daha tez səfərbər etməklə istehsalın effektivliyini yüksəltmək müəssisə üçün faydalı olur.

Təhlil zamanı təşkilati tədbirlər görməklə aradan qaldırılması mümkün olan və olmayan iş vaxtı itkilərini ayırd etmək tələb olunur.

Südəmər uşağı əmizdirmək üçün qadınlara verilən tənəffüs, yeniyetmələr üçün iş vaxtının qısaldılması üzrə vaxt itkiləri (və bu qəbildən olan digər itkilər) aradan qaldırılması mümkün olmayan növbədaxili itkilərə, əmək intizamının pozulmasına, kiçik bədən xəsarətinə, müdiriyyətin icazəsi ilə işin qabaqcadan dayandırılmasına, ağır və zərərli iş şəraitinə, ali və orta ixtisas məktəblərində oxuyan tələbələrə verilən güzəştlərə görə iş vaxtı itkiləri aradan qaldırılması mümkün olan növbədaxili iş vaxtı itkilərinə daxil edilir.

Aradan qaldırılması mümkün olan iş vaxtı itkilərinin cəmi miqdarı iş vaxtı fondunun artırılmasında istifadə olunmamış təsərrüfatdaxili ehtiyat hesab olunur. Bizim misalımızda iş vaxtı itkiləri və bu itkilərin məhsul istehsalının həcminə təsiri aşağıdakı cədvəldə və cədvəl məlumatlarına əsasən aparılan hesablamalarda verilir.

Cədvəl 19

Göstəricilər	Plan üzrə	Hesabat üzrə	Kənarlaşma
1. Təqvim ilinin sayı	365	365	-
2. Qeyri-iş günlərinin sayı	111	111	-
3. Nominal iş vaxtı fondu	254	254	-
4. Saat hesabı ilə nominal iş vaxtı fondu	2083	2083	-
5. İşə çıxmayan günlərin sayı	29,8	31,7	+1,9
5.1. Növbəti və bütün növbələrdə məzuniyyət	18,8	18,7	-0,1
5.2. Hamiləlik və doğuşla əlaqədar məzuniyyət	2,8	2,8	-
5.3. Xəstəliyə görə	6,4	7,6	+1,2
5.4. Qanunvericiliklə icazə verilən digər işə çıxmamalar	1,8	1,4	-0,4
5.5. Müdiriyyətin icazəsi ilə işə çıxmamalar	-	0,5	+0,5
5.6. Bütün gün ərzində boşdayanmalar	-	0,2	+0,2
5.7. Proqul	-	0,3	+0,3
5.8. Tədris məzuniyyəti	-	0,2	+0,2
6. Faktiki işləmişdir			
6.1. Gün hesabı ilə	224,2	222,3	-1,9
6.2. Saat hesabı ilə	1838	1823	-15
7. Növbədaxili boşdayanmalar, saat hesabı ilə	52,8	58,9	+7,6
7.1. Südəmər uşaqlı qadınlar üçün əlavə tənəffüs	3,6	4,8	+1,2
7.2. İş gününün qısaldılması	49,2	51,4	+2,2
8. Real iş vaxtı fondu, saat hesabı ilə	1785,2	1764,1	21,2

Bu misalda işçilərin orta illik siyahı sayı 3084 nəfər, məhsul istehsalının plan həcmi 1120 mln. manatdır. Bu halda müəssisə hesabat ilində hər bir fəhlə hesabı ilə 2,7 saat növbədaxili boşdayanmalara yol vermişdir. Bu səbəbdən cəmi iş vaxtı itkisi $2,7 \times 3084 : 8,2 = 68280$ saatdır. Əlavə vəsait xərcləmədən ancaq təşkilati tədbirlər görməklə aradan qaldırılması mümkün olan iş vaxtı itkiləri, yəni ehtiyat təşkil edən iş vaxtı fondu $(2,7 \times 3084) + 1110 = 8326,8$ gün olur.

Müəssisənin rəhbərliyi ehtiyat təşkil edən iş vaxtı fondundan istifadə edə bilmədiyinə görə, il ərzində $8326,8 : 224,2 = 37$ fəhləni əlavə işə cəlb etmək məcburiyyətində qalmışdır.

İş vaxtı itkilərinin cəmi miqdarı hesabat dövründə təyin olunmuş vaxt ərzində bütün fəhlələr tərəfindən işlənmiş vaxtın miqdarından fəhlələrin faktiki sayına görə təzədən hesablanan məhsul (iş və xidmət) buraxılışına dair olan plan tapşırığını yerinə yetirmək üçün iş vaxtının miqdarını çıxmaqla da təyin edilir.

İdarəetmədə analitik işləri yaxşı qurulmuş müəssisələrdə iş vaxtı itkilərinin hesablanmasını asanlaşdırmaq üçün aşağıdakı formullardan istifadə edilir:-

$$\begin{aligned} \dot{I}C &= (F_1 - \dot{I}_0) - (FS_0 - F_0 \times F_1) \\ \dot{I}C &= FS_1 - (FS_0 : F_0 \times F_1) \end{aligned}$$

Bu göstəricini ($\dot{I}C$) faktiki işlənmiş vaxtdan fəhlələrin faktiki sayına görə korrekt edilmiş plan iş vaxtını çıxıb, alınan nəticəyə iş vaxtından əlavə işlənmiş saatların miqdarını əlavə etməklə də təyin etmək olar. Bu halda formula belə olur:

$$\dot{I}C = FS_1 - (FS_0 : F_0 \times F_1) + \dot{I}_1$$

İş vaxtı itkilərinin cəmini bir fəhləyə düşən faktiki iş vaxtı itkisini fəhlələrin faktiki sayına vurub, alınan nəticəyə iş vaxtından əlavə iş saatlarının miqdarını əlavə etməklə də hesablamaq olar. Bu halda formula aşağıdakı kimi olur:

$$\dot{I}C = F_1 - (F_0 : F_0 - F_1)$$

Burada: $\dot{I}C$ – cəmi iş vaxtı itkisi – plan və faktiki;

F_0, F_1 – fəhlələrin orta siyahı sayı;

FS_0, FS_1 – bütün fəhlələr tərəfindən işlənmiş cəmi iş saatlarının planı və faktiki miqdarı;

\dot{I}_0 – iş vaxtından əlavə işlənmiş vaxtın faktiki miqdarı;

F – bir fəhlə tərəfindən işlənmiş vaxt, saat hesabı;

\dot{I}_1 – qeyri-məhsuldar iş vaxtı;

§18. İş vaxtından istifadə edilməsinə təsir edən amillərin təhlili

Tikinti müəssisələrində iş vaxtından istifadə edilməsinə təsir göstərən amillərin təhlili bir sıra göstəricilər üzrə aparılır. Bunlardan vacibləri işlənmiş adam-günləri, adam-saatları, fəhlələrin orta siyahı sayı, bir fəhləyə düşən orta adam günlərin sayı, iş günlərinin orta uzunluğu göstəriciləri hesab olunur.

İş vaxtından səmərəli istifadə edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Burada, birinci növbədə, hər adama düşən işlənmiş adam-günlərin sayına fikir vermək lazımdır. Belə bir təhlil fəhlələrin il boyu işlə təmin olunması barədə təsəvvür yaratmaqla istehsalın mövsümlilik vəziyyətini xarakterizə edir. İş vaxtının səmərəli istifadəsi daha geniş mənada nəzərdən keçirilməlidir. İş vaxtının istifadəsinə xammal və materialın istifadəsi kimi baxılmamalıdır. Xammal və materialları anbarlarda toplayıb saxlaya biliriksə, bunu iş vaxtına tətbiq etmək olmur.

Deməli, itən vaxt həmişəlik əldən gedir. İş vaxtından səmərəli istifadə etmək üçün iş vaxtı itkisini müəyyən etməklə hər bir iş prosesinin nə dərəcədə səmərəli yerinə yetirilməsini öyrənmək lazımdır. Təcrübə göstərir ki, eyni iş prosesi müxtəlif fəhlələr tərəfindən müxtəlif vaxt məsarifi dairəsində yerinə yetirilir. Bu o deməkdir ki, iş vaxtının ehtiyatı bu istiqamətdə də axtarılmalıdır.

İş vaxtının istifadəsi iki istiqamətdə təhlil edilməlidir. Bunlardan birincisi iş vaxtının itkisi, digəri isə iş vaxtının qeyri-məhsuldar istifadə edilməsidir. İş vaxtının itkisinə boşdayanmalar, iş vaxtının qeyri-məhsuldar istifadəsinə isə zay məhsulun istehsal edilməsi aiddir. İş vaxtının qeyri-məhsuldar istifadəsi üzrə vaxtı müəyyən etmək üçün zay məhsulun dəyərini plan üzrə bir saata düşən məhsulun dəyərinə bölmək lazım gəlir. İş vaxtından istifadənin təhlilində bilavasitə işlənmiş adam-günlərin sayı vacib amillərdən biridir. İşlənmiş adam-günlərinə əsas etibarilə iki amil təsir göstərir. Bunlardan birincisi işçilərin orta illik sayı, digəri isə hər işçiyə düşən adam-günlərin miqdarıdır. Göstərilən amillərin təsir dərəcəsini müəyyən etmək üçün aşağıdakı cədvəlin rəqəmlərinə nəzər salmaq.

Cədvəl 20

Ümumi adam-günlərinə təsir edən amillər

Göstəricilər	Ölçü vahidi	Plan	Fakt	Kənarlaşma
1. İşlənmiş adam-günlərin cəmi	min adam-günlə	21,5	22,5	+1,02
2. İşçilərin orta illik sayı	adam	121	124	+3
3. Hər işçiyə düşən adam-günlərinin sayı	adam-gün	177	181	+4

Cədvəldən görünür ki, işlənmiş adam-günlərin sayı bir min adam-gün çoxalmışdır.

Təsir göstərən amilləri müəyyən edək:

1. İşçilərin orta illik sayının dəyişməsinin təsiri:

$$+3 \times 177 = +531 \text{ və yaxud } +0,5 \text{ min adam-gün.}$$

2. Hər işçiyə düşən adam-günlərin dəyişməsinin təsiri:

$$+4 \times 124 = +496 \text{ və yaxud } +0,5 \text{ min adam-gün təsir göstərmişdir.}$$

Cəmi min adam-gün (0,5+0,5) təşkil edir.

İşlənmiş adam-günləri təhlil etdikdə iş gününün uzunluğu, gündəlik normaların yerinə yetirilməsi, iş vaxtından səmərəli istifadə göstəriciləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Əmək məhsuldarlığının artırılmasının müəssisədaxili mühüm ehtiyat mənbələrindən biri iş vaxtı itkilərinin azaldılmasıdır. İş vaxtı itkiləri iki növə bütün günü və növbədaxili iş vaxtı itkilərinə ayrılır. Bütün günü iş vaxtı itkilərinə aşağıdakılar aiddir:

- xəstəlik üzündən;
- müdiriyyətin icazəsinə görə;
- bütün günü boşdayanma;
- üzrsüz səbəbdən işdən yayınma.

Növbədaxili iş vaxtı itkiləri isə istehsalın təşkilati-texniki şəraitindən və işçinin özündən asılı olan itkilərə ayrılır. Növbədaxili iş vaxtı itkilərinin təşkilati-texniki səbəbləri əsasən aşağıdakılardan ibarət olur: texnoloqun, ustanın iş nar-yadını, tapşırığı, iş alətlərini, qaldırıcı-nəqliyyat vasitələrini gözləmələrinə gedən vaxt; materialların, alətlərin, yanacaqın, enerjinin olmaması; cari təmir və yaxud avadanlığın saz halda olmaması; işin müvəqqəti olaraq olmaması.

Növbədaxili iş vaxtı itkilərinin işçidən asılı olan səbəbləri: növbənin başlanğıcında və nahar fasiləsindən sonra işə gec başlamaq; nahar fasiləsindən qabaq və növbənin axırında işi tez qurtarmaq, iş yerində kənar danışıqlara aludəçilik və s.

İş vaxtından istifadə edilməsinin yaxşılaşdırılması əmək məhsuldarlığının səviyyəsinə müsbət təsir edir. Belə ki, əmək məhsuldarlığı iş vaxtının artmasına proporsional olaraq artır. Bu amilin xüsusi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, iş vaxtı itkilərinin azaldılması və aradan qaldırılması, əsas etibarilə, əməyin təşkilinin yaxşılaşdırılması hesabına əldə edilir və bu, nəzərəcarpacaq dərəcədə investisiya qoyuluşu məsrəfləri tələb etmir.

Növbədaxili itkilərin azaldılması iş vaxtı ehtiyatlarını təşkil edir və bu, əməyin düzgün təşkil edilməməsindən irəli gələn qüsurlar kimi bu sahədə görülən tədbirlər nəticəsində aradan qaldırılır.

İş günü itkisini aşağıdakı düsturla müəyyən etmək olar:

$$\dot{I}.i = \dot{I}.s.n / \dot{I}.s$$

Burada: $\dot{I}.i$ – iş gününün itkisi əmsalını;

$\dot{I}.s.n$ – iş saati normalarını;

$\dot{I}.s$ – iş saatlarını göstərir.

Məsələn, gün ərzində 1600 faktiki iş saati olduğu halda, 1550 norma-saat yerinə yetirilmişdir. Deməli, $\dot{I}.i = 1550 / 1600 = 0,97$ əmsalı bərabərdir.

Başqa sözlə desək, 3 faiz, yaxud 50 saat iş vaxtının itkisinə yol verilmişdir.

Normaların yerinə yetirilməsini və bu sahədə ehtiyat mənbələrini meydana çıxarmaq üçün normaları yerinə yetirmə səviyyəsinə görə onları qruplaşdırmaq lazımdır. Məsələn, briqadada 30 nəfər fəhlə işləmişdir. Bunlardan 18 nəfəri “A” iş prosesi üzrə normanı 125-130 faiz, 2 nəfəri isə 105-110 faiz dairəsində yerinə yetirmişdir. Bu briqadada 12 nəfər “B” iş prosesi üzrə işləyərək, 6 nəfər normanı 100-101 faiz, 4 nəfər 95-100 faiz, 2 nəfər isə 80-95 faiz yerinə yetirmişdir. Göründüyü kimi, “A” iş prosesi üzrə normalar yüksək faizlə yerinə yetirildiyi halda, “B” iş prosesi üzrə isə ehtiyat mənbəyini axtarmaq üçün bu iş prosesi üzrə iş şəraiti, normaların kəsirdə qalma səbəbi öyrənilməlidir.

Məhsul istehsalı dinamikasını iş vaxtı fondunun artırılması və əməktutumunun azaldılması əsasında nəzərdən keçirək: iş gününün uzunluğu 8 saat (480 dəq.), əməliyyatın davamı 10 dəq., zay məhsula görə növbədaxili iş vaxtı itkiləri, boşdayanmalar 40 dəq.; bu şəraitdə növbə ərzində 44 əməliyyat (480-40)/10 yerinə yetirilmişdir. Əgər növbədaxili boşdayanma aradan götürülsə, onda növbə

ərzində 48 əməliyyatın həyata keçirilməsi mümkündür. Bu zaman istehsal 9,1% (48:44·100-100) artacaqdır. Əgər təşkilati-texniki tədbirlər nəticəsində əməliyyatın davamı 8 dəqiqəyə endiriləcəksə, onda elə həmin iş vaxtı ərzində 55 əməliyyat (440:8) yerinə yetiriləcəkdir ki, bu da 25% (55:44·100-100) artım deməkdir. İş vaxtı itkiləri aradan qaldırılsa, bu rəqəm 60 olacaq, əmək məhsuldarlığı isə 36,4% (60:44·100-100) artacaqdır.

Ona görə də əmək məhsuldarlığının təhlili zamanı iş vaxtından istifadə göstəriciləri diqqətlə öyrənilməli, itkilərin səbəbləri aydınlaşdırılmalı və onların aradan qaldırılması üçün tədbirlər hazırlanmalıdır.

İş vaxtından istifadənin təhlili üçün orta saatlıq, orta günlük və orta illik məhsul istehsalı göstəricilərini dinamika üzrə müqayisə etmək lazımdır.

Orta günlük istehsalın orta saatlıq istehsala nisbətən artması növbə daxili iş vaxtından istifadənin yaxşılaşmasını, orta illik hasilatın orta günlük hasilata nisbətən artması isə il ərzində işlənmiş günlərin sayının artmasını göstərir. Bu göstəricilər arasında aşağıdakı asılılıq vardır:

$$Y \text{ illik ist.} = Y \text{ günlük ist.} \times Y \text{ iş günləri sayı};$$

$$Y \text{ günlük ist.} = Y \text{ saat ist.} \times Y \text{ növbə ərz. saat miqd.};$$

$$Y \text{ illik ist.} = Y \text{ saat ist.} \times Y \text{ il ərzində saat sayı} = Y \text{ saat ist.} \times Y \text{ növbə ərz. saat sayı} \times Y \text{ iş günü.}$$

İş vaxtı fondunun formalaşmasına və istifadə edilməsinə təsir edən amillərin təhlilində iş vaxtının orta uzunluğunun, iş vaxtının və fəhlələrin sayının dəyişməsinin müəssisədə iş vaxtı fondunun artırmasına və onlardan səmərəli istifadə edilməsinə nə dərəcədə təsir göstərdiyi aşkar edilməlidir.

Göstərilən amillərin iş vaxtından istifadə edilməsinə təsir dərəcəsini müəyyən etmək üçün müəssisənin uçot və hesabat məlumatlarından istifadə etməklə hesablamaları nəzərdən keçirək:

Cədvəl 21

Göstəricilər	Keçən ildə	Cari ildə		Hesabat ilinin keçən ildəkinə və plana nisbətən kənarlaşması			
		Plan üzrə	Hesabat üzrə	Keçən ildəkinə nisbətən		Plana nisbətən	
				Mütləq rəqəmlə	%-lə	Mütləq rəqəmlə	%-lə
1. Cəmi işlənmiş adam-günlər (min adam-gün hesabı ilə)	526,9	531,0	534,8	+7,9	+1,5	+3,8	+0,7
2. Cəmi işlənmiş adam-saatlar (min adam-saat hesabı ilə)	3668	3672	3704	+36	+1,0	+32	+0,9
3. Fəhlələrin orta siyahı sayı	2175	2190	2210	+35	+1,6	+20	+0,9
4. Bir fəhləyə düşən orta adam-günlərin sayı	242,3	242,5	242,0	-0,3	-0,1	-0,5	-0,2
5. İş gününün orta uzunluğu, saat hesabı ilə	6,96	6,91	6,93	-0,03	-0,4	+0,02	+0,3

Hesabat ilində fəhlələrin sayının həm keçən ildəkinə, həm də plana nisbətən artması ilə ümumi iş vaxtının (yəni adam-gün və adam-saat) faktiki miqdarı da həm keçən ildəkinə, həm də nəzərdə tutulan plana nisbətən xeyli artmışdır. Məsələn, hesabat dövründə keçən ildəkinə nisbətən ümumi adam-günü 7,9 min adam-gün (534,8-526,9) və ya 1,5% ($7,9 : 526,0 \times 100$) və 36 min adam-saat (3704-3668) və ya 1,0% ($36 : 3668 \times 100$), plana nisbətən 3,8 min adam-gün (534,8-531,0) və ya 0,7% ($3,8 : 531,0 \times 100$) və 32 min adam-saat (3704-3672) və ya 0,9% ($32 : 3672 \times 100$) artmışdır. Bir fəhləyə görə, orta hesabla, işlənmiş adam-günlərin sayına gəldikdə isə burada vəziyyət nisbətən pisləşmişdir. Yəni hesabat dövründə keçən ilə nisbətən bir fəhləyə düşən orta adam-günlərinin sayı 0,3 adam-gün (242,3-242,0) və plana nisbətən 0,5 adam-gün (242,5-242,0) azalmışdır.

Hesabat dövründə iş gününün orta uzunluğu keçən ildəkinə nisbətən 0,03 saat (6,96-6,93) qısalmış və nəzərdə tutulan plana nisbətən 0,02 saat (6,93-6,91) artmışdır.

Deməli, hesabat ilində işçi qüvvəsindən və iş vaxtından bütövlükdə səmərəli istifadə olunmamış və boşdayanma hallarına yol verilmişdir ki, bu da müəssisə üçün mənfi hal kimi qiymətləndirilməlidir.

Təhlil işinin sonrakı mərhələlərində bir işçinin orta iş gününün, o cümlədən iş gününün orta uzunluğunun dəyişməsi səbəbləri öyrənilməlidir. Birinci dəyişikliyin səbəbi fəhlələrin müvəqqəti olaraq başqa işlərə cəlb edilməsi, növbədən kənar məzuniyyətlərin verilməsi, ayrı-ayrı sexlərin işinin müvəqqəti dayanandırılması və başqa səbəblərdən işçilərin bütün boş dayanmaları hesabına iş vaxtının itkisi, ikinci dəyişikliyin səbəbi isə sexin materiallarla təminatının pis təşkil edilməsi, elektrik enerjisinin, suyun müvəqqəti olmaması və başqa hallarda fəhlələrin növbədaxili boşdayanmaları hesabına iş vaxtı itkisi hesab olunur. Beləliklə, iş vaxtı itkisinin öyrənilməsi əməyin təşkili zəif olan sahələrin aşkar edilməsi, bu geriliyin aradan qaldırılması üçün zəruri olan tədbirlərin hazırlanmasından ötrü lazımdır. Bütün göstərilən məsələlər öyrənildikdən sonra iş vaxtından istifadənin təhlili vasitəsi ilə əldə edilən nəticələr ümumiləşdirilməlidir.

Fəaliyyətini təhlil etdiyimiz müəssisədə planda nəzərdə tutulmuş adam-saatlardan faktiki işlənmiş adam-saatların kənarlaşması aşağıdakı amillərin təsiri nəticəsində olmuşdur:

1. Fəhlələrin orta siyahı sayının dəyişməsinin təsiri. Mütləq rəqəmlə nəzərdə tutulan plandan 200 fəhlənin artıq saxlanması hesabına plan üzrə bir fəhlənin iş günü 242,5 adam-gün və orta iş vaxtı fondu 32,5 min ($20 \times 242,5 \times 6,9$) adam-saat artmışdır;

2. Bir fəhlənin iş günlərinin plana nisbətən dəyişməsinin təsiri. Bir fəhlənin iş günlərinin planda nəzərdə tutulduğundan 0,5 gün az olması hesabına orta siyahı sayının 2210 və iş gününün orta uzunluğu 6,93 saat olması nəzərə alınmaqla

11,0 min ($0,5 \times 2210 \times 6,93$) adam-saat iş vaxtı itkisinin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur.

3. İş gününün orta uzunluğunun dəyişməsinin təsiri. İş gününün orta uzunluğunun plandan 0,02 (6,91-6,93) saat artması hesabına iş vaxtı 10,7 ($0,02 \times 534,8$) adam-saatı həcmində artmışdır.

Beləliklə, yuxarıdakı amillərin təsiri nəticəsində əldə etdiyimiz nəticəni aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. İşlənmiş adam-saatların cəmi (min adam-saat hesabı ilə):
 - a) plan üzrə – 3672;
 - b) hesabat üzrə – 3704;
 - c) plandan kənarlaşma (artmağa doğru) – 32.
2. O cümlədən bu amillərin təsiri nəticəsində:
 - a) fəhlələrin siyahı sayının dəyişməsi hesabına – 32;
 - b) orta hesabla bir fəhlənin iş gününün dəyişməsi hesabına – 11;
 - c) iş günü uzunluğunun dəyişməsi hesabına – 11.

Bu məlumatlardan görünür ki, müəssisədə fəhlələrin sayının dəyişməsi və iş gününün uzunluğunun artması hesabına işlənmiş adam-saatların sayı 43 min adam-saat ($32+11$) həcmində artmış və bir fəhlənin iş gününün dəyişməsi hesabına 11,0 min adam-saat iş vaxtı itkisinə yol verilmişdir. Sonda üç amildən ikisinin müsbət və birinin mənfi təsiri nəticəsində iş vaxtı 32 min adam-saat ($43-11$) artmışdır.

VII MÖVZU

ƏMƏK MƏHSULDARLIĞI VƏ ƏMƏK HAQQININ TƏHLİLİ

§19. Əmək məhsuldarlığının təhlili

İstehsalın miqyasları artdıqca, daxili və xarici bazarlarda rəqabət gücləndikcə istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsi probleminin həllində əməyin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, əmək məhsuldarlığının artırılması daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. İstehsal proseslərində fəaliyyət göstərən adamların əməyinin effektivliyi əmək məhsuldarlığı ilə ölçülür. Əmək məhsuldarlığı insanların məqsədəuyğun fəaliyyəti olmaqla yanaşı, istehsalın effektivliyinin ən mühüm göstəricilərindən biridir. O, maddi istehsalda vaxt vahidi ərzində yaradılan məhsulun miqdarı, yaxud məhsul vahidinə adam-gün, adam-saat hesabı ilə əmək sərfinin miqdarı ilə ölçülür.

Bazar rəqabəti şəraitində əmək məhsuldarlığının artırılması üzrə planın işlənilib hazırlanması, bu planlaşdırmanın aparıldığı dövrdəki elmi-texniki tərəqqi, əmək adamlarının mədəni-texniki səviyyəsinin artırılması, istehsalın və əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsi, əməyin nəticələrinə görə işçilərin maddi və mənəvi maraqlarının gücləndirilməsi və digər amillərin hesaba alınması, onun reallaşdırılmasına və yerinə yetirilməsinə daimi nəzarətin təmin edilməsi idarəetmənin ən aktual problemlərindən biridir və əvvəlki dövrlərlə müqayisədə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Mülkiyyət formasından və tabeçiliyindən asılı olmayaraq, ölkə ərazisində fəaliyyətdə olan bütün müəssisələrdə əmək məhsuldarlığına dair göstəricilər yuxarı orqanlar tərəfindən təsdiq edilməyib, hər bir təsərrüfat subyekti tərəfindən müstəqil olaraq müəyyən edilir və sosial-iqtisadi inkişaf (biznes) planında nəzərdə tutulur.

Bu planda əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin edən bütün texniki, texnoloji, təşkilati tədbirləri hesaba almaqla yanaşı, əmək məhsuldarlığının orta əmək haqqına (maddi stimullaşdırma tədbirləri ilə əlaqədar ödəmələr də daxil olmaqla) nisbətən üstün artımı nəzərdə tutulur ki, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə yönəldilən tədbirlərin effektivliyi təmin olunsun.

Əmək məhsuldarlığının təhlili prosesində plan göstəricilərinin yerinə yetirilməsi səviyyəsi, onların artıqlaması ilə, yaxud kəsirlə yerinə yetirilməsi səbəbləri və hər bir səbəbin təsiri öyrənilir, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə dair plan tapşırıqlarının reallığı əsaslandırılır, müəssisədə (ayrı-ayrı sexlərdə və

digər təsərrüfat vahidlərində) mövcud olan əmək məhsuldarlığının artırılması ehtiyatları (təsərrüfatdaxili) aşkara çıxarılır, onlardan istifadəni təmin edən konkret təşkilati-texniki tədbirlər hazırlanır (hesablamalarla əsaslandırılmış), habelə əmək məhsuldarlığının artımının istehsalın həcminə, fəhlələrin sayına, əməyin ödənişi fonduna, məhsulun maya dəyərinə, mənfəətin həcmi və istehsalın rentabelliyinə təsiri təyin edilir.

Əmək məhsuldarlığı səviyyəsini hesablamaq və qiymətləndirmək üçün onu xarakterizə edən göstəricilər sistemini bilmək lazımdır. Əmək məhsuldarlığını xarakterizə edən bütün göstəriciləri ümumilikdə üç qrupa bölmək bölmək olar: ümumi (ümumiləşdirici), hissəvi və köməkçi (ara) göstəricilər.

Ümumi göstəricilərə orta hesabla bir işçiyə, bir fəhləyə, orta illik bir adam-günə, bir adam-saata məhsul istehsalına dair göstəricilər daxildir. Bu göstəricilər dəyər ifadəsində planlaşdırılır və təhlil edilir. Ümumi məhsulun, əmtəlik məhsulun 1 manatına (min manatına, milyon manatına adam-gün (adam-saat, adam-saniyə) hesabı ilə əmək sərfinə dair göstəricilər də əmək məhsuldarlığı səviyyəsini xarakterizə edən ümumiləşdirici göstəricilərdir.

Hissəvi göstəricilər bu və ya digər çeşiddə (növdə) məhsul vahidinə əmək sərfini (əməktutumunu), yaxud orta hesabla bir adam-günə, bir adam-saata natural ifadədə müəyyən çeşiddə (növdə) məhsul buraxılışını xarakterizə edir.

Köməkçi (ara) göstərici müəyyən növdə işin (texnoloji prosesin) bir vahidinə adam-gün, adam-saat hesabı ilə əmək sərfini, yaxud vaxt vahidi ərzində yerinə yetirilən işin miqdarını göstərir. Əmək məhsuldarlığının artımı planlarında ancaq iki göstərici hesablanır: sənaye-istehsal heyətinin orta siyahı sayının 1 nəfərinə (1 fəhləyə) orta illik məhsul istehsalı və mühüm məhsul növlərinin əməktutumunu (adam-gün, adam-saat hesabı ilə). Həmin planda əmək göstəriciləri mütləq rəqəmlərlə hesablanır və hesabat ilindən əvvəlki dövrlərlə müqayisədə nisbi səviyyəsinin dəyişməsi göstərilir.

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq qiymətlər daim dəyişilən və məhsulun qiymətləndirilməsində müxtəlif üsullardan (orta satış qiyməti, uçot qiyməti, FIFO, LİFO və bazar qiymətləri ilə qiymətləndirmə) istifadə olunan indiki şəraitdə istehsalın və onun nəticələrinin qiymətləndirilməsində, o cümlədən əmək məhsuldarlığının təhlilində natural və şərti göstəricilərdən daha çox istifadə olunur.

Əmək məhsuldarlığının planlaşdırılması və təhlili proseslərində:

1. İstehsalatda struktur irəliləmələrin, yəni məhsul istehsalının ümumi həcmində ayrı-ayrı məhsulların xüsusi çəkirlərinin dəyişməsi;

2. İstehsalın texniki səviyyəsinin yüksəldilməsinin: istehsal proseslərinin kompleks mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması; yeni texnologiyaların tətbiqi; istifadədə olan avadanlıqların modernləşdirilməsi; materiallardan, yanacaqdan və elektrik enerjisindən istifadənin yaxşılaşdırılması; istehlak olunan

xammal, material, yanacaq və elektrik enerjisinin daha effektivləri ilə əvəz edilməsi;

3. İdarəetmənin, istehsalın və əməyin təşkilinin, habelə istehsalın idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi; iş normalarının və xidmət zonasının artırılması; iş vaxtı itkiləri ilə yanaşı zay məhsulla bağlı itkilərin minimuma endirilməsi, hasilat normalarını yerinə yetirməyən fəhlələrin azaldılması; mövsümü istehsalarda iş dövrünün dəyişdirilməsi;

4. Məhsul istehsalı həcmnin dəyişdirilməsi: ayrı-ayrı məhsul növlərinin və istehsalların xüsusi çəkilərinin dəyişdirilməsi və i.a. birinci və ikinci dərəcəli amillərin əmək məhsuldarlığına təsiri təyin edilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmək məhsuldarlığının təhlili daha geniş məsələləri əhatə edir. Əmək məhsuldarlığı əməyin ixtisas dərəcələrindən, əməyin yaradıcı xarakter daşmasından, əmək alətlərinin təkmilləşdirilməsindən və s. bu kimi amillərdən asılıdır.

Əmək məhsuldarlığı istehsalın səmərəliliyi barədə təsəvvür yaradan əsas göstəricilərdən biridir. İqtisadi ədəbiyyatda əmək məhsuldarlığına təsir göstərən amilləri üç qrupa bölürlər:

1. Məhsul vahidinə düşən əmək məsrəflərinin azalması;
2. İş vaxtından səmərəli istifadə və qeyri-məhsuldar əmək xərcləri;
3. Məhsulun dəyərinin dəyişməsi.

Eyni zamanda, məhsulun çeşidinin dəyişməsi, qiymətlərin dəyişməsi və s. də bura daxildir. Əmək məhsuldarlığı insan fəaliyyətinin səmərəli olması barədə təsəvvür yaradır.

Əmək məhsuldarlığı maliyyə göstəriciləri əsasında təhlil edilir. Bu zaman işlənmiş adam-günlərin sayı, iş gününün uzunluğu, hər günə,

hər saata düşən məhsul istehsalı və s. göstəricilərin təsiri də öyrənilir. Bunlardan əlavə, müəssisələrdə müəyyən dərəcədə əmək məhsuldarlığı üzrə təhlil texniki-iqtisadi göstəricilər vasitəsilə də aparılır. Müasir dövrdə fərdi əmək məhsuldarlığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Əmək məhsuldarlığına təsir edən amilləri aşağıdakı istiqamətlər üzrə axtarmaq lazım gəlir:

1. Xalq təsərrüfatı xarakterli amillər; bura məhsuldar qüvvələrin səmərəli yerləşdirilməsi, səmərəli sahələrin inkişafı daxildir.
2. Sahə xarakterli amillər; ixtisaslaşma, təmərküzləşmə və s. məsələlər sahə xarakterli amillərə aiddir.
3. Sahələrarası xarakterli amillər. Bura bir sahənin imkanlarından digər sahə üçün istifadə edilməsi aiddir.
4. Təsərrüfatdaxili amillərdir ki, bura məhsulun əmək tutumu, iş vaxtından istifadə aiddir.

Əmək məhsuldarlığı müəyyən vaxt ərzində istehsal olunmuş məhsulun miqdarı ilə və ya məhsul vahidi istehsalına sərf olunmuş iş vaxtı ilə ölçülür. Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi məhsul istehsalına sərf olunmuş iş vaxtına qənaət deməkdir; yaxud vaxt vahidi ərzində daha çox məhsul istehsal edilməsi deməkdir. Bütövlükdə Respublika üzrə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi iqtisadi yüksəliş hesab edilir.

Sənaye müəssisələrində əmək məhsuldarlığı üç əsas göstərici ilə xarakterizə olunur:

1. Cinsi formada – eynicinsli məhsullar üzrə əmək məhsuldarlığının ölçülməsini təmin edir.

2. Dəyər formasında – bütün növ məhsullar üzrə əmək məhsuldarlığını ölçməyə imkan verir.

3. Əmək tutumu formasında – iş normaları əsaslı surətdə müəyyən edilən və iş vaxtından istifadənin dəqiq uçotu gedən müəssisələrdə tətbiq olunur.

Əmək məhsuldarlığı göstəriciləri hesabat dövründə istehsal edilmiş əmtəəlik məhsulun həcmi sənaye istehsal heyətinin orta siyahı sayına, fəhlələrin siyahı sayına, fəhlələrin işləmiş olduqları adam-günlərin sayına və bütövlükdə işlənmiş adam-saatların sayına bölməklə müəyyən edilir.

Əmək məhsuldarlığını təhlil etmək üçün aşağıdakı cədvəl məlumatlarına nəzər salmaq:

Cədvəl 22

Əmək məhsuldarlığının həcm göstəriciləri	Plan	Hesabat	Kənarlaşma
Əmək məhsuldarlığının həcmi	16600	17100	+500
İşlənmiş adam-günlərin sayı	5310	5318	+8
Fəhlələrin siyahı sayı	2190	2210	+20
Bütün işlənmiş adam-saatların sayı	3672	3704	+32

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, əmək məhsuldarlığı yüksəlmişdir. Kənarlaşmanın səbəbi bir adama düşən adam-günlərin artmasıdır.

§20. Əmək haqqı fondunun təhlili

Müasir şəraitdə əmək haqqı işçilərin yaşayış tərzinin yaxşılaşması üçün əsas mənbə olmaqla, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində maddi həvəsləndirmə kimi mühüm rol oynayır. Əmək haqqı əməyə görə bölgü qanununa uyğun olaraq sərf edilmiş əməyin kəmiyyəti və keyfiyyəti üçün mükafatlandırma forması hesab olunur. Sənaye müəssisələrində işçilərə hesablanmış əmək haqqı əvvəlcədən müəyyən edilmiş ümumi əməyin ödənişi fondundan ödənilir.

Beləliklə, ümumi əməyin ödənişi fondu bütün fəaliyyət növü üzrə hər bir kateqoriyadan olan işçilərə və ştatdankənar işçilərə hesablanmış əmək haqqı məbləğindən ibarətdir. Ştatdankənar işçilərin əməyinin ödənişi fonduna planda nəzərdə tutulmayan və əmək müqavilələri üzrə yerinə yetirilmiş işlər üçün, o cümlədən xüsusi təyinatlı işlərə görə hesablanmış əmək haqqı daxildir. Ümumi baza əməyin ödənişi fondu hesabat dövründə faktiki hesablanmış əmək haqqını xarakterizə edir.

Müəssisənin istehsal strukturunda, yaxud istifadə olunan məhsulun tərkibi və təyinatında dəyişiklik olan zaman əməyin ödənişi fondu azaldılır. Baza hissəsindən azaldılan əməyin ödənişi üzrə vəsait nazirliyin ehtiyat fonduna köçürülür.

Hesabat iş daxilində baza əməyin ödənişi fondunu kvartallar arasında müəssisə sərbəst olaraq bölüşdürür.

Müəssisələrdə əməyin ödənişi fondundan istifadə edilməsi üzərində nəzarət normativlər əsasında həyata keçirilir. Tam təsərrüfat hesablı müəssisələrdə əməyin ödənişi fondunun iki növ normativindən istifadə olunur.

1. Artım normativi;
2. Bərabərləşdirici normativ.

Artım normativi əmək məhsuldarlığını hesablamaq üçün qəbul olunmuş məhsulun həcmi göstəricisinin plana nisbətən hər bir % artımı üçün müəyyən edilir.

Bərabərləşdirici normativlər bir manatlıq məhsul istehsalına və ya məhsul vahidinə sərf olunmuş əmək haqqı xərclərinin miqdarı ilə ölçülür.

Bir manatlıq əmtəəlik məhsula görə əmək haqqı normativi məhsul istehsalına texniki cəhətdən əsaslandırılmış mütərəqqi əmək xərcləri normaları nəzərə alınmaqla müəyyən edilir.

Əmək haqqı üzrə ehtiyat fondu, bir qayda olaraq, ümumi əmək haqqı fondundan müəyyən edilmiş faizə görə nazirlikdə və baş idarədə yaradılır.

Müəssisələrdə əmək haqqı üçün pul vəsaitinin buraxılması üzərində nəzarət bank tərəfindən həyata keçirilir. Əməyin ödənişi fondundan artıq ödəmələrə yol verilməməsi üçün mütəmadi olaraq təhlil aparılır. Təhlil vaxtaşırı və operativ qaydada aparılmalıdır.

Təhlilin qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

1. Təsərrüfat hesablı göstəricilər üzrə əmək planının yerinə yetirilməsini qiymətləndirmək;
2. Əməyin ödənişi fonduna kəmiyyət etibarilə təsir edən amilləri müəyyən etmək;
3. Kənarlaşmaları müəyyən etmək.

Təhlil zamanı əmək üzrə planın yerinə yetirilməsi haqqında müəssisənin hesabatı, mühasibat uçotunun məlumatları, bank tərəfindən aparılan yoxlama materiallarını təsdiq edən sənədlər yoxlanılır, təhlil edilir.

Əmək haqqı fondunu təhlil etmək üçün aşağıdakı cədvəl məlumatlarına nəzər salaq:

Cədvəl 23

Göstəricilər	Plan	Hesabat	Kənarlaşma
Ümumi əmək haqqı fondu	262	254	-8
İşçilərin orta illik sayı	121	124	+3
Hər işçiyə düşən əmək haqqı	2048	2165	+117

§21. Əmək ehtiyatlarından istifadənin təhlili

Bazar münasibətləri şəraitində əmək ehtiyatlarından istifadənin təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Respublikamızın xalq təsərrüfatının bir sıra sahələrində əsas iqtisadi göstərici kimi əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, bir manatlıq məhsul istehsalına görə əmək haqqı normativi, digər sahələrdə isə ümumi əmək haqqı fondu, fəhlə və qulluqçuların sayı və tərkibi, iş vaxtından istifadə və ağır əl əməyinin tətbiqinin azaldılmasına dair tapşırıq və s. nəzərdə tutulur.

Sənaye müəssisələri və birliklərinin təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən əsas iqtisadi göstəricilərdən biri kimi əmək göstəricilərinə aşağıdakılar aid edilir:

1. Müəssisənin işçi qüvvəsi ilə təmin olunması səviyyəsi;
2. İşçilərin tərkibi və dinamikası;
3. İş vaxtından istifadə;
4. Əmək tutumu;
5. Əmək məhsuldarlığı;
6. Əməyin ödənilməsi fondu və işçilərin orta əməkhaqqı məbləğinin dəyişməsi.

Əmək göstəricilərinin hər bir elementi sərbəst olduqları kimi, həm də bir-biri ilə sıx surətdə əlaqədardır. Ona görə də yuxarıda qeyd etdiklərimiz əmək göstəricilərinə təhlil prosesində kompleks şəkildə, yəni göstəricilər sistemi kimi baxmaq olar. Əmək göstəricilərinin iqtisadi təhlilinin əsas vəzifəsi aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Müəssisənin sənaye-istehsal işçiləri ilə təmin olunması, onların tərkibi, quruluşu və dinamikasını öyrənmək;

2. Əməyin ödənilməsi fondundan istifadə edilməsini, bir manatlıq məhsul istehsalına görə əmək haqqı məsrəflərinin dəyişməsinə, mövcud normativlərdən kənarlaşmaları müəyyən etmək;

3. Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə əməyin ödənilməsi fondundan istifadə edilməsinin təsirini orta əmək haqqı məbləğinin dinamikasını müəyyən etməklə qeyri-məhsuldar əmək haqqı ödənişi hallarını aşkara çıxarmaq və belə halların ləğv edilməsi yollarını göstərmək.

İstehsalın iqtisadi səmərəsi, ilk növbədə, ixtisaslı əməkdən asılıdır. Əsas istehsal fondlarını hərəkətə gətirə bilən bilavasitə əməkdir. İxtisaslı əmək elm və texnikanın nailiyyətlərini istehsala tətbiq etməklə xammal və materiallara qənaət edir. Qeyd etmək lazımdır ki, əmək ehtiyatları böyük potensiala malik-

dir. Bu potensial, ilk növbədə, işçilərin ixtisas dərəcəsinin yüksəldilməsi ilə bağlıdır. Yəni fəhlənin ixtisası artdıqca, yüksək nailiyyətlər əldə edə bilər. Bütün bunlar o deməkdir ki, əmək ehtiyatlarının səfərbər edilməsi təkcə kəmiyyət göstəriciləri ilə deyil, keyfiyyət, yəni yuxarıda sadaladığımız potensial istiqamətində də səfərbər edilməlidir.

İqtisadi ədəbiyyatda əməyin istifadəsinin üç göstərici üzrə təhlil edilməsi məsləhət görülür:

1. İşçilərin sayı;
2. İş vaxtından istifadə;
3. Əmək məhsuldarlığı.

İşçi qüvvəsinin istifadəsinə obyektiv qiymət vermək üçün bu göstəricinin hər biri ayrı-ayrılıqda təhlil olunur. Məsələn, işçi sayının kənarlaşmasının səbəbini öyrəndikdə işçilərin işdən getmə, müəssisəyə az gəlmə səbəbi və s. Bu kimi məsələlər diqqəti cəlb etməlidir. İş vaxtından səmərəli istifadəni təhlil etdikdə boşdayanmalara, xəstəlik günlərinin dinamikasına, iş vaxtından əlavə işə cəlb edilmə məsələlərinə də diqqət yetirilməlidir. Əmək məhsuldarlığının təhlili zamanı ona təsir göstərən ekstensiv və intensiv amillər, fondla silahlanmanın, məhsuldar avadanlıqların təsir dərəcəsi təhlilin obyektinə olmalıdır. İşçi qüvvəsindən istifadəni təhlil etdikdə onu işçilərin kateqoriyaları üzrə nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Bəzi hallarda işçi qüvvəsinin dəyişməsi əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi, yaxud aşağı düşməsi ilə əlaqədar olur. Müasir dövrdə əmək məhsuldarlığı, əsas etibarilə, əməyin fondlarla silahlanması amilindən asılıdır.

Müasir dövrdə bazar münasibətləri şəraitində əməyin istifadəsinə maya dəyərinin bir xərc maddəsi kimi baxmaq olmaz.

Bu gün əmək texnika ilə təmin olunmuş, elmin nəticələri ilə silahlanmış, qabaqcıl təcrübəyə və yaradıcı xarakter daşıyan keyfiyyətə malikdir. Deməli, əməkdən istifadə dedikdə, sadaladığımız keyfiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Başqa sözlə desək, onun istifadəsi ehtiyat mənbələri, keyfiyyətlər üzrə meydana çıxarılmalı və təhlil edilməlidir.

Əmək ehtiyatlarına əhalinin o hissəsi aiddir ki, uyğun sahə üzrə lazımı fiziki məlumatla, biliyə, əmək vərdişinə malik olsun. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində əmək ehtiyatlarının formalaşmasının və onların istifadəsinin öz xüsusiyyətləri vardır. Kənd təsərrüfatında məhsuldar qüvvələrin inkişafı, elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi nəticəsində məhsul istehsalı ilə məşğul olan işçilərin sayı azalır, onların istifadə edilməsində mövsümlilik, təbii iqlim şəraiti ilə sıx əlaqə müşahidə edilir.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin lazımı əmək ehtiyatları ilə kifayət qədər təmin olunmasının, onların səmərəli istifadəsinin, əmək məhsuldarlığının yüksək səviyyəsinin məhsul istehsalının həcmində artırılması, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Kənd təsərrüfatı işlərinin vaxtında yerinə yetirilməsi və həcmi, texnikanın istifadə edilməsinin səmərəliliyi və

nəticə kimi məhsul istehsalının həcmi, onun maya dəyəri, mənfəət və s. iqtisadi göstəricilər təsərrüfatın əmək ehtiyatları ilə təmin olunması və onların istifadə edilməsinin faydalılığından asılıdır.

Təhlilin əsas vəzifələri:

- bütövlükdə, həmçinin kateqoriyalar və ixtisaslar üzrə müəssisənin və onun şöbələrinin əmək ehtiyatları ilə təmin olunmasının öyrənilməsi və qiymət verilməsi;
- əmək ehtiyatlarının axını göstəricilərinin müəyyən edilməsi və öyrənilməsi;
- əmək ehtiyatlarının istifadəsi haqqında məlumatların təhlili;
- əmək ehtiyatlarının daha tam və faydalı istifadəsi ehtiyatlarının aşkar edilməsidir.

Əmək ehtiyatları ilə təmin olunma kateqoriyalar və peşə növləri üzrə onların faktiki sayını planla və ya normativlə müqayisə etməklə müəyyən edilir.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin daha çox peşəkar kadrlarla – mütəxəssislərlə, traktorçu maşinistlərlə, sürücülərlə, maşınla sağım operatorları ilə, malabaxanlarla təmin olunmasının təhlilinə xüsusi fikir verilir.

Bundan sonra əmək ehtiyatlarının keyfiyyət tərkibi – işçinin yaşına, cinsinə, təhsilinə, iş stajına və s. görə təhlil edilməlidir.

İşçi qüvvəsinin hərəkətinin xarakteristikası üçün aşağıdakı göstəricilərin dinamikasını hesablayıb təhlil edirlər:

– işçilərin qəbulu üzrə dövriyyə əmsalı – müəyyən olunan dövrdə işə qəbul olunanların cəmi işçilərin orta siyahı sayına nisbətinin faizlə ifadəsidir.

– işdən çıxma üzrə işçi qüvvəsinin dövriyyəsi – müəyyən olunan dövrdə işdən çıxan işçilərin – cəmi işçilərin orta siyahı sayına nisbətinin faizlə ifadəsidir.

İşçi axıcılığı dedikdə burada ixtisası uyğun gəlmədiyindən daxili qaydalanunu və əmək intizamını pozaraq könüllü və özbaşına işdən gedən işçilər nəzərdə tutulur.

İşçilərin axını əmsalı dedikdə – yuxarıda göstərilən səbəbdən işdən gedənlərin sayının cəmi işçilərin orta siyahı sayına nisbəti nəzərdə tutulur. Kadrların axıcılığı olduqda bu, təsərrüfata pis təsir edir. Odur ki mövcud olan işçilərin gətməsinin səbəbini öyrənməklə çalışmaq lazımdır ki, təsərrüfatda işçi axıcılığına yol verilməsin. Təhlil apardığımız dövrdə əmək ehtiyatlarının tam istifadə edilməsinə 1 işçi tərəfindən işlənmiş günlərin və saatların miqdarına görə, həmçinin iş vaxtı fondunun istifadə dərəcəsinə görə qiymətləndirmək olar. Belə təhlil hər işçi kateqoriyası, istehsal bölməsi və bütövlükdə müəssisə üzrə aparılır.

İndi isə əmək ehtiyatlarının istifadəsini nəzərdən keçirək.

Təsərrüfatda əmək ehtiyatlarının istifadə edilməsi

Göstəricilər	Keçən il	Hesabat ili		Kənarlaşma (+, -)	
		Plan	Faktiki	Keçən ildən	Plandan
İşçilərin orta illik sayı	595	580	542	-53	-38
İl ərzində bir işçi tərəfindən işlənmiş günlər	260	260	252	-8	-8
İl ərzində bir işçi tərəfindən işlənmiş saatlar	1768	1820	1638	-130	-182
İş gününün orta uzunluğu	6,8	7,0	6,5	-0,3	-0,5

Cədvəldəki məlumatlardan görünür ki, təsərrüfatda əmək ehtiyatları çatışmır. Mövcud əmək ehtiyatlarından qeyri-qənaətbəxş istifadə edilmişdir. Bir işçi tərəfindən 260 gün əvəzində 252 gün işlənmişdir. 1 gündə iş vaxtı itkisi 0,5 saat olmuşdur.

Təsərrüfatda əmək ehtiyatlarının daha səmərəli istifadə edilməsi üçün yardımçı istehsal sahəsini inkişaf etdirmək lazımdır.

VIII MÖVZU

MƏHSUL İSTEHSALI, XƏRCLƏR VƏ MƏNFƏƏT ARASINDAKI ƏLAQƏNİN TƏHLİLİ

§22. Təhlilin məzmunu, vəzifələri və informasiya mənbələri

Məhsul istehsalı və satışının həcmi xarakterizə edən göstəricilər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli göstəricilərdir. Məhdud istehsal resursları və qeyri-məhdud tələb şəraitində məhsul istehsalının həcmi ön plana çəkilir. Lakin bazarın təchiz edilməsi və rəqabətin güclənməsi səviyyəsindən asılı olaraq istehsal satışın həcmi müəyyən etmir, əksinə, satışın mümkün həcmi istehsal proqramının tərtib edilməsini şərtləndirir. Daha doğrusu, istehsal proqramının əsasını məhsul satışı təşkil edir. Müəssisə istehsal edəcəyi məhsulu və onun həcmi müəyyən edərək həmin məhsulların reallaşdırılması imkanlarını nəzərə almalıdır.

Məhsul istehsalı və satışı həcmi artım tempinin, onun keyfiyyətinin yüksəlməsi müəssisənin fəaliyyətinin əsas iqtisadi göstəricilərinə – məhsulun maya dəyərində, mənfəətə və rentabellik səviyyəsinə mühüm təsir göstərir. Ona görə də həmin göstəricilər qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməlidir. Məhsul istehsalı və satışının təhlilinin əsas məqsədi rəqiblərlə müqayisədə məhsul satışı həcmi artırılması, istehsal güclərindən maksimum istifadə etməklə, bazarda müəssisənin fəaliyyət dairəsinin (xüsusi çəkisinin artırılması) və nəticədə onun mənfəətinin qalması yollarının müəyyən edilməsidir.

İstehsal prosesinin təhlili iki istiqamət üzrə aparılır. Birinci halda istehsal proqramının formalaşması və yerinə yetirilməsi zamanı zəruri məbləğdə mənfəət əldə edilməsi baxımından onun satışının perspektivi qiymətləndirilir. İkinci halda, təhlil prosesində maliyyə-iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən istehsalın tənzimlənməsi üzrə idarəetmə qərarlarının iqtisadi nəticələri müəyyən edilir.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində, sadəcə olaraq, istehsal prosesi deyil, istehsal ediləsi məhsula sifarişlərin alınması və istehsalçı ilə razılaşdırılmış qiymətlər üzrə onun ödənilməsi təhlilin obyektinə hesab olunur. Bu zaman istehsalın təhlili və bazarın öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi prosesi (marketing) bərabər səviyyədə bir-birinə təsir göstərir. Bazarın bolluğu və kəmiyyətə tələbin ödənilməsi, rəqabətin güclənməsi şəraitində istehsal deyil, satış müəssisənin məqsədini müəyyən edir.

İstehsalın həcmi işgüzar fəallığın müəyyən diapazonunda, daha doğrusu, relevant sıraları xarakterizə edən minimum maksimum həddində öyrənilir. Təhlil yalnız mütləq minimum maksimum həddində deyil, eləcə də dəyişməz daimi xərclər həddində aparıla bilər.

Relevant sıra məhsul istehsalı və satışının minimum mümkün, maksimum mümkün, optimal və faktiki həcmi əks etdirir.

Satışın minimum mümkün (zərərsiz) həcmi mövcud istehsal və qiymətlər şəraitində məhsul satışından əldə edilən ümumi pul gəlirlərinin satılmış məhsula çəkilən bütün xərclərə bərabər olması ilə xarakterizə edilir. Satışın maksimum həcmi təsərrüfatdaxili ehtiyatların maksimum səfərbər edilməsini əks etdirir.

Satışın elə həcmi optimal hesab olunur ki, bu zaman mövcud istehsal şəraitində və müəyyən qiymət diapazonunda maksimum mənfəət əldə etmək mümkündür. Optimallaşdırma məsələsi daha çox nəzəri xarakter daşısa da, məhsul buraxılışının planlaşdırılmasında istiqamət (oriyentir) rolunu oynayır.

Mal alanların ünvanına yola salınması üzrə planının yerinə yetirilməsi, onun daxili və xarici bazarlarda satışı qarşılıqlı əlaqəlidir. Məhsul istehsalı və satışının kompleks məqsədli təhlili prosesi aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

1) birinci mərhələ marketinqə əsaslanır və istehsal olunan məhsula tələbin öyrənilməsi, ötən dövrün müqavilələrinin yerinə yetirilməsinin təhlili ilə əlaqədardır;

2) ikinci mərhələ, daha sərfəli şərtlərlə müqavilələrin bağlanması üçün planlaşdırılan dövrdə istehsalın həcmi və strukturunun optimallaşdırılması məqsədi ilə əsas vəsaitlərdən, əmək, material və maliyyə resurslarından istifadə üzrə əlavə imkanların müəyyən edilməsi ilə bağlıdır;

3) məhsul istehsalı və satışının təhlilinin üçüncü mərhələsində məhsulun həcmi və göndərilməsinin ahəngdarlığı, keyfiyyəti və komplektliyi üzrə müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi qiymətləndirilir. Müqavilə üzrə öhdəliklərin vaxtında və ya tam yerinə yetirilməməsi nəticəsində baş verən itkilərin həcmi və onların müəssisənin fəaliyyətinin əsas iqtisadi göstəricilərinə (satışın və mənfəətin həcminə, rentabellik səviyyəsinə, pul gəlirlərinə və s.) təsiri müəyyən edilir;

4) dördüncü mərhələ, müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üzrə kənarlaşmaların daxili və xarici səbəblərinin və onların təsir dərəcəsinin müəyyən edilməsi ilə xarakterizə olunur.

Məhsul istehsalı və satışının kompleks məqsədli təhlilinin əsas vəzifəsi müəssisənin rəqabət durumunun və bazarın konyukturasının dəyişilməsi şəraitində resurslarla çevik manevr etmək qabiliyyətinin qiymətləndirilməsidir. Bu ümumi vəzifə aşağıdakı fərdi analitik vəzifələrin həll edilməsi ilə realizə edilir:

– məhsul istehsalı və satışı planının yerinə yetirilməsi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi;

– məhsul istehsalı və satışı dinamikasının qiymətləndirilməsi;

– məhsul istehsalı və satışına dair plan göstəricilərinin reallığı, gərginliyi və müqavilə öhdəlikləri ilə ötürülməsinin təyin edilməsi;

– hazır məhsulun göndərilməsi üzrə müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin təyin edilməsi;

- məhsul istehsalı və satışının həcmi xarakterizə edən göstəricilər üzrə plandan kənarlaşmalara müxtəlif amillərin təsirinin müəyyən edilməsi;
- məhsul istehsalı və satışı həcmi artırılmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatlarının təyin edilməsi və kəmiyyətcə qiymətləndirilməsi;
- aşkar edilən ehtiyatların səfərbər edilməsini təmin edən tədbirlərin hazırlanması və müvafiq hesablamalarla əsaslandırılması.

Məhsul buraxılışı və satışı həcmi retrospektiv təhlilinin aparılması üçün əsas informasiya mənbələrinə müəssisənin biznes-planı, operativ plan-qrafik, qəbul edilmiş sifarişlər, hazır məhsul anbarları müdirlərinin hesabatları, keyfiyyət şəhadətnamələri, mal göndərilməsinə dair qrafiklər, məhsul buraxılışı üzrə qrafiklər, istehsalat müşavirələrinin materialları, reklamasiyalar 16 saylı “Hazır məhsulların hərəkəti, onların yola salınması və satışı” cədvəli, 2 saylı forma – “Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabat” və s. aid edilir.

Məhsul buraxılışı və satışının perspektiv təhlili idarəetmə təhlilinin məzmununu təşkil edir və alternativ idarəetmə qərarlarının qiymətləndirilməsi və onlardan ən optimalının seçilməsində istifadə edilir.

§23. Məhsul buraxılışının həcmi, strukturunun və dinamikasının təhlili

Sənaye müəssisələrində məhsul istehsalının həcmi natural, şərti-natural, əmək və dəyər ölçüləri ilə ifadə olunur. Sənaye məhsulu istehsalının həcmi ümumi göstəriciləri (ümumi və əmtəəlik məhsul) dəyər ifadəsində – müəssisənin topdansa satış qiyməti ilə əks etdirilir.

Ümumi məhsul həcmi bitməmiş istehsal da daxil olmaqla istehsal olunmuş bütün məhsulların (yerinə yetirilmiş işlərin, xidmətlərin) dəyəri ilə xarakterizə edilir. Ümumi məhsulun həcmi plan, müqayisə və faktiki qiymətlərlə hesablanır, uçot və hesabatlarda əks etdirilir.

Məhsul buraxılışının həcmi təhlilində aşağıdakı bir neçə mərhələdə məsələlər öyrənilir:

1. Satılmış məhsulun həcmi ilə müqayisədə ümumi və əmtəəlik məhsul buraxılışının dinamikası;
2. Məhsul çeşidləri üzrə istehsal proqramının yerinə yetirilməsi;
3. Məhsulun strukturunun və struktur dəyişikliklərinin, biznes planlarının yerinə yetirilməsinə təsiri;
4. Zərərsizlik səviyyəsi və müəssisənin maliyyə sabitliyi ehtiyatı və i.a.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində müəssisələr özlərinin biznes planlarını mal göndərilməsi haqqında bağlanmış müqavilələrə, qəbul edilmiş sifarişlərə, bazarın konyunkturasının öyrənilməsi informasiyasına əsasən tərtib edirlər. Buna görə də planın yerinə yetirilməsinin təhlili müqavilə öhdəliklərinin icra

səviyyəsinin, planlaşdırma və menecmentin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinə imkan verir. Eyni zamanda, bütövlükdə və məhsul (iş, xidmət) çeşidləri üzrə məhsul buraxılışı planların icrasının xammal, materiallar, komplektləşdirici məmulatlar, avadanlıqlar və s. üzrə təchizatı strategiyasının tərtib edilməsi üçün əsas hesab olunur.

Məhsul istehsalı və satışının plana nisbətən artmasına (azalmasına), hesabat dövrü ərzində məhsul çeşidləri və istehsalın strukturunun dəyişilməsi böyük təsir göstərir. Buna görə də məhsul buraxılışı çeşidi və strukturunun formalaşmasının təhlilində bu və ya digər məhsul növünə olan tələbat və eləcə də mövcud əmək, material, texniki, texnoloji, maliyyə və digər resurslardan daha səmərəli istifadə olunması nəzərə alınmalıdır. Məhsul çeşidlərinin formalaşması sistemi aşağıdakı əsas cəhətləri özündə birləşdirir:

- alıcıların cari və perspektiv tələbatının müəyyən edilməsi;
- buraxılan və ya buraxılacaq məhsulların rəqabətə davamlılığı səviyyəsinin qiymətləndirilməsi;
- məmulatın həyat tsiklinin öyrənilməsi və yeni növ məhsul yaradılması üzrə tədbirin vaxtında görülməsi, mənəvi köhnəlmiş və iqtisadi cəhətdən səmərəli olmayan məmulatların istehsaldan götürülməsi;
- məhsul çeşidləri üzrə dəyişikliklərin iqtisadi effektivliyinin və risk dərəcəsinin qiymətləndirilməsi.

Məhsul buraxılışı planının çeşid üzrə yerinə yetirilməsini təhlil edərkən ayrı-ayrı çeşidlər üzrə faktiki və planda nəzərdə tutulmuş məhsul buraxılışı göstəriciləri müqayisə edilir. Lakin bu halda plandan artıq məhsul istehsalı hesaba alınmır.

§24. Məhsul buraxılışı ahəngdarlığının təhlili

Bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyətdə olan müəssisələrdə istehsalın ahəngdarlığının pozulması bilavasitə məhsul satışına dair müqavilə öhdəliklərinin, qəbul edilmiş sifarişlərin yerinə yetirilməsinə mənfi təsir göstərir.

Müəssisənin ahəngdar işi bir-biri ilə bağlı olan məsələlərin həllindən asılıdır. Burada xammalın və materialların, yarımfabrikatların, komplektləşdirici məmulatların vaxtında daxil olması, avadanlıqların təmir müddətləri, müqavilələrin bağlanması, istehsal və əmək intizamı, istehsala verilən xammal və materialların keyfiyyəti, resepturaların təmin edilməsi, işçilərin ixtisas dərəcələri və s. mühüm əhəmiyyətə malikdir. Müəssisənin ahəngdar işləməsi istehsal resursları ilə təchiz olunması ilə yanaşı, istehsalın və əməyin, idarəetmənin təşkili səviyyəsindən, istehsalın xarakterindən də asılıdır. Təsərrüfat bölmələri arasında optimal əlaqə yaradılması və təmin olunması da istehsalın ahəngdarlığını təmin edir.

Müntəzəm vaxt vahidi ərzində eyni miqdarda məhsul buraxılışını və ahəngdar məhsul buraxılışını (iş saati, iş günü, təqvim ayı ərzində məhsul istehsalına dair plan qrafiklərin gözlənilməsi) fərqləndirmək lazımdır.

Məhsul buraxılışının ahəngdarlığının təhlili zamanı təqvim dövrünün seçilməsi məhsul buraxılışına dair plan qrafiklərinin tərtib edilməsi və onların həftəlik, gündəlik, növbə, saat üzrə icrasının uçotunun mümkünlüyündən, eləcə də istehsal növündən, istehsal tsiklinin davamiyyətindən asılıdır. Birtipli məhsulların kütləvi buraxılışı və qısa istehsal tsikli zamanı ahəngdarlığın saat, növbə, gündəlik qrafik üzrə, istehsal tsikli uzun dövrü əhatə etdiyi şəraitdə işin beşgünlük və ya ongünlük qrafiklər üzrə müəyyən edilməsi məqsədəuyğundur.

Əsas və köməkçi, yardımçı istehsal sexlərində, sahələrində hazırlanan detal və hissələrdən, yarımfabrikatlardan, komplektləşdirici məmulatlardan, tara və tara materiallarından, elektrik enerjisindən və i.a. istifadə etməklə hazır məhsul istehsal edən müəssisələrdə məhsul buraxılışının ahəngdarlığı onun ayrı-ayrı bölmələrin işinin ahəngdarlığından bilavasitə asılıdır. Ona görə də ayrı-ayrı istehsal bölmələri, sexlər üzrə də məhsul buraxılışının ahəngdarlığı təhlil edilir və qiymətləndirilir.

Müəssisənin ahəngdar işləməsi bir-birilə bağlı olan və biri digərini tamamlayan kompleks məsələlərin vaxtında və qarşılıqlı əlaqəli surətdə həllindən asılıdır. Burada xammalın, yaxud materialın və digər istehsal resurslarının vaxtında daxil olması, avadanlıqların qəbul edilmiş qrafik üzrə təmir edilməsi, hazır məhsul buraxılışı qrafiklərinə uyğun olaraq müqavilələrin bağlanması, istehsal və əmək intizamı, daxil olan xammal və materialın keyfiyyəti, işçilərin ixtisas dərəcələri və peşə vərdişləri, kənar təşkilatların istehsal xidmətləri və i.a. mühüm əhəmiyyətə malikdir. Müəssisənin ahəngdar işləməsi ilk növbədə istehsalın və əməyin təşkilindən asılıdır. Bunun üçün təsərrüfat vahidləri arasında optimal əlaqə yaradılmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələr arasında əlaqələr daha da genişləninir və mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əksər hallarda bu əlaqələrin çoxu bilavasitə istehsalın ahəngdarlığı ilə bağlı olur. Həmin əlaqələrdə azacıq olan kənarlaşma müəssisənin işinin ahəngdarlığında özünü göstərir. Müəssisədə istehsalın ahəngdarlığı pozulduqda bu, məhsulun keyfiyyətinə, əmək haqqı məsrəfləri və əmək məhsuldarlığına, avadanlıqlardan səmərəli istifadə olunmasına mənfi təsir göstərir.

Məhsul buraxılışı ahəngdarlığının təhlilinin sonuncu mərhələsində ahəngdarlığın pozulması səbəbləri üzrə məhsul buraxılışının azalması miqdarı təyin edilir ki, bu da istifadə olunmayan təsərrüfatdaxili ehtiyat hesab olunur.

Ahəngdarlığın pozulması hesabına itkini hesablamaq üçün vaxt göstəricilərindən istifadə edilir. Bu halda itirilmiş (boşdayanma) vaxtın gün, saat hesabı ilə miqdarını vaxt vahidi ərzində plan (norma) üzrə istehsal ediləsi məhsulun miqdarına vurmaqla məhsul buraxılışının azalması həcmi təyin edilir.

Məhsul buraxılışı ahəngdarlığının təhlili nəticələri əsasında istehsalın qeyri-ahəngdarlığının səbəbləri dəqiqləşdirilir, əsaslandırılır və onların aradan qaldırılması üçün optimal idarəetmə qərarları qəbul edilir.

§25. Məhsulun keyfiyyətinin təhlili

Azad bazar rəqabətinə əsaslanan bazar münasibətləri şəraitində məhsulun keyfiyyətinə tələbat daha güclü olur. Rəqabət şəraitində müəssisənin istehsal etdiyi məhsulun daha tez, həm də baha qiymətə satılması keyfiyyət göstəricisindən bilavasitə asılıdır. Bu, məhsulun keyfiyyətində daha incə amillərin nəzərə alınmasını tələb edir. Məhsul yüksək keyfiyyətli olduqda, bu, ilk növbədə, məhsula olan tələbatı lazımi səviyyədə ödəmək deməkdir. Məhsulun keyfiyyəti elmi-texniki tərəqqinin istehsala tətbiqi, yeni texnika və texnologiyalardan istifadə, əmək intizamı, işçilərin ixtisas səviyyəsi və peşə vərdişləri və s. şərtlərdən asılıdır. Təcrübədə məhsulun keyfiyyətinin təhlilində, keyfiyyət parametrlərini xarakterizə edən müxtəlif göstəricilərdən istifadə edilir.

Keyfiyyət dedikdə burada təkcə məhsulun keyfiyyəti deyil, keyfiyyəti yaranan bütün amillər nəzərə alınmalıdır. Məsələn, məhsul istehsalına əmək sərf edilir. Deməli, əmək müvafiq surətdə ixtisaslı olmalıdır. Xammalın və materialın keyfiyyətindən danışırıqsa, onun keyfiyyəti müəssisəyə daxil olana qədər və emala verənədək saxlanma zamanı təmin edilməlidir. Bir sözlə, keyfiyyət istehsal prosesində də bütün texnoloji əməliyyatların keyfiyyətli surətdə həyata keçirilməsindən ibarətdir. Yalnız bu zaman hazır məhsul əsaslı surətdə öz keyfiyyəti hesabına kəmiyyəti əvəz edə bilər.

Məhsulun keyfiyyəti məhsul satışı həcmində və pul gəlirlərinin artırılmasını təmin edən əsas amillərdən biridir. O, buraxılan məhsulun və müəssisənin rəqabətə davamlılığını xarakterizə edən əsas göstəricidir.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi əlavə xərc tələb edir və məhsul vahidinin maya dəyərini yüksəldir. Keyfiyyət hesabına məhsul buraxılışı həcmində artımı maya dəyərində, qiymətdə, mənfəətdə öz əksini tapır və iqtisadi təhlilin obyektini hesab olunur. Məhsulun keyfiyyətinin müəssisənin işinin nəticə göstəricilərinə təsiri göstəricilər vasitəsilə qiymətləndirilir.

Məhsulun keyfiyyəti məhsulun təyinatı üzrə müəyyən tələblərin ödənilməsi üçün yararlı olan xassələrinin məcmusunu əks etdirir.

Məhsulun keyfiyyətini əks etdirən bu və ya digər xassələrin kəmiyyət xarakteristikası keyfiyyət göstəricisi adlanır. Məhsulun keyfiyyətinin ümumi, fərdi və dolaylı göstəricilərini fərqləndirmək lazımdır. Keyfiyyət göstəriciləri məmulatın parametr, istehlak, texnoloji, dizayn xüsusiyyətlərini, onun standartlaşma, etibarlılıq və uzunömürlülük səviyyəsini xarakterizə edir.

Keyfiyyəti xarakterizə edən ümumi göstəricilər məmulatın növündən və təyinatından asılı olmayaraq, istehsal edilmiş bütün məhsulun keyfiyyətini xarakterizə edir:

- ümumi istehsalda yeni məhsulların xüsusi çəkisi;

- sertifikat almış və sertifikat almamış məhsulların xüsusi çəkisi;
- orta sortluq əmsalı;
- dünya standartlarına uyğun məhsulların xüsusi çəkisi;
- ixrac edilən (o cümlədən sənaye üzrə inkişaf etmiş ölkələrə) məhsulların xüsusi çəkisi və s.;
- fərdi göstəricilər məhsulun bu və ya digər keyfiyyət xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bunlara:
- yararlılıq (südün yağlılığı, filizin dəmir tutumu, ərzaq məhsullarında zülalların miqdarı və s.);
- etibarlılıq (uzunömürlülük, istismarda sıradan çıxma müddəti və i.a.);
- texnoloji (əməktutumu, enerji tutumu və i.a.);
- məmulatın estetikliyi və i.a.

Göstəricilərə keyfiyyətsiz məhsula görə cərimələr, zay məhsulun həcmi və xüsusi çəkisi, brakdan olan itki və s. aiddir.

Məhsulun keyfiyyətinin təhlili prosesində aşağıdakı məsələlər həll edilir:

- məhsulun texniki səviyyəsi qiymətləndirilir;
- həmin səviyyənin ayrı-ayrı məmulat növləri üzrə baza və nəzəri cəhətdən mümkün səviyyədən kənarlaşması müəyyən edilir;
- məhsulun hazırlanması və yola salınması keyfiyyətini xarakterizə edən parametrlər üzrə məhsul buraxılışı strukturu təhlil edilir;
- məhsulun texniki səviyyəsinin yüksəldilməsinə mane olan amillər müəyyən edilir.

Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi, brak və itkilərin azaldılması imkanları əsaslandırılır.

Məhsulun keyfiyyəti üzrə planın yerinə yetirilməsinin ümumi qiymətləndirilməsi zamanı müxtəlif metodlardan, o cümlədən bal metodundan istifadə edilir. Qiymətləndirmənin bal metodunun mahiyyəti məhsulun keyfiyyətinin orta çəki balının müəyyən edilməsi və onun faktiki və plan səviyyələrini müqayisə etməklə, keyfiyyət üzrə planın yerinə yetirilməsi faizinin hesablanması ilə xarakterizə olunur.

Təhlil prosesində zay məhsul buraxılışının mütləq məbləğdə və eləcə də əmtəəlik məhsulun ümumi həcmində xüsusi çəkisinə görə dinamikası öyrənilir, brakdan olan itkilər hesablanır.

Məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması yüksəkkeyfiyyətli xammal və materiallardan istifadənin istehsal texnologiyalarının yaxşılaşdırılmasını, istehsalın texniki səviyyəsinin yüksəldilməsini, avtomatlaşdırmanın təkmilləşdirilməsini və i.a. tələb edir.

Məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması müəyyən dərəcədə əlavə məsrəf tələb edir. Deməli, məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması maya dəyərinin artması ilə nəticələnə bilər. Bu əlavə xərc məhsulun qiymətinin artması ilə örtülməlidir.

Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə əlaqədar xərclərin artım tempi ilə müqayisədə qiymətlərin üstün artım tempinə nail olduqda keyfiyyətin yüksəldilməsi ilə əlaqədar əlavə məsrəflər səmərəli olur.

Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinin təhlilində məhsulun istehlakı barədə məlumatların mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu məlumatlar vasitəsilə təsərrüfatdaxili çatışmazlıqlar vaxtında müəyyən edilir və aradan qaldırılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə istehsal edilən maşın, dəzgah, avadanlıqlar və s. texniki vasitələrin istismarı fəhlələrin, mühəndis, texniki işçilərin biliklərinin, peşə vərdişlərinin yüksəldilməsini tələb edir.

Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinin həm istehsalçı, həm də istehlakçı üçün əhəmiyyəti var. Belə ki, məhsul keyfiyyətli olduqda, istehsalçı öz məhsulunu uğurla, daha tez və baha sata bilir, onun gəliri artır, istehlakçının isə tələbi ödənilir. Məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üç istiqamətdə aparılmalıdır:

1. Texniki, texnoloji istiqamətdə: mexanikləşdirmə, avtomatlaşdırma, yeni mütərəqqi materiallardan istifadə, daha keyfiyyətli xammal və materiallardan, resepturalardan istifadə və s.

2. Təşkilati istiqamətdə: keyfiyyətə operativ nəzarətin gücləndirilməsi, istehsalın və əməyin təşkilində mütərəqqi üsullardan istifadə, işçilərin ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsi, qabaqcıl təcrübədən istifadə və s.

3. İqtisadi stimullaşdırma istiqamətində: məhsulun (işin, xidmətin) keyfiyyətini nəzərə almaqla əməyin ödənilməsi və iqtisadi sanksiyaların tətbiqi, qiymətlərin təyin edilməsi və s.

Bazar münasibətlərində məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması aramsız tədqiqat xarakteri daşmalıdır. Məsələn, başqa ölkələrdən gətirilən idxal mallarının keyfiyyəti əhalini cəlb etməkdədir. Deməli, bunlar bir meyar kimi daxili istehsalçını maraqlandırmalıdır. Xaricdən alınan malların estetik baxımdan tərtib edilməsi, hər şeydən əvvəl, alıcını qıcıqlandırır, onda maraq oyadır. Məhsulun keyfiyyət məsələsi əhalinin zövqü ilə də bağlıdır. Göründüyü kimi, məhsulun keyfiyyəti dedikdə bu, təkə fiziki surətdə onun yaxşılaşdırılması deyil, mənəvi məsələləri də əhatə etməlidir.

Məhsulun keyfiyyətini nəzərdən keçirdikdə bu problem də diqqəti cəlb etməlidir. Bu, məhsulun keyfiyyətinin əmək məhsuldarlığı ilə bağlı olmalıdır.

Cədvəl 25

Məhsul satışı həcmnin dəyişməsinə təsir edən amillərin təhlili (mln. man.)

Göstəricilər	Plan üzrə	Faktiki	Kənarlaşma, +,-
1. İlin əvvəlinə hazır məhsul qalığı	650	650	-
2. Əmtəəlik məhsul buraxılışı	32000	33600	+1600
3. İlin sonuna hazır məhsul qalığı	730	1181	-451
4. Yüklənmiş hazır məhsul (1 sət.+2 sət.-3 sət.)	31920	33069	+1149
5. Yüklənmiş hazır məhsul mA			
a) ilin əvvəlinə	1483	1500	+17
b) ilin sonuna	1653	2369	-716
Məhsul satışı (4-cü sət.+5a sət.-5b sət.)	31750	32200	+450

Cədvəldə verilən məlumatlardan göründüyü kimi, məhsul satışı həcmnin artmasına əmtəəlik məhsul buraxılışının və ilin əvvəlinə yüklənmiş mal qalığının artımı (müvafiq olaraq 1600 və 17 mln. man.) müsbət təsir göstərmişdir. İlin sonuna hazır məhsul qalığının və yüklənmiş məhsul qalığının artması (451 və 716 mln. man.) həmin məbləğdə satışın həcmnin azalmasına səbəb olmuşdur.

Bütün amillərin təsirinin cəmi $(+1600) + (+17) + (-451) + (-716) = +450$ mln. man. olur.

Yaxud balans bərabərliyi:

$$32200 - 31750 = (+1600) + (+17) + (-451) + (-716);$$

$$+450 \text{ mln. man.} = +450 \text{ mln. man.}$$

Deməli, hesablamalar düzdür.

Məhsul göndərmə üzrə müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi bağlanmış müqavilələrə uyğun olaraq hesabat ilinin təqvim ayları üzrə tərtib edilmiş qrafikdə verilən məlumatlardan istifadə etməklə təhlil edilir və qiymətləndirilir.

Cədvəl 26

Hazır məhsul göndərmə üzrə müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin təhlili (mln. man.)

Hesabat dövrü	Plan üzrə müqavilə bağlamaq üçün məhsul istehsalı		Müqavilə öhdəlikləri üzrə göndərilməmiş məhsulun həcmi		Müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, %-lə	
	hesabat ayında	ilin əvvəlindən	hesabat ayında	ilin əvvəlindən	hesabat ayında	ilin əvvəlindən
Yanvar	2000	2000			100,0	100,0
Fevral	1800	3800	200	200	88,9	88,9
Mart	2000	5800	100	300	95,0	94,8
Aprel	2000	7800			100,0	100,0
May	2000	9800			100,0	100,0
İyun	2000	11800			100,0	100,0
İyul	2000	13800			100,0	100,0
Avqust	2300	16100			100,0	100,0
Sentyabr	2300	18400			100,0	100,0
Oktyabr	2300	20700			100,0	100,0
Noyabr	2260	12960	100	400	95,5	98,2
Dekabr	2000	24960	200	600	90,0	97,6
Yekunu	24960	24960				

§26. Məhsul buraxılışına təsir edən amillərin təhlili

Bazar münasibətləri şəraitində istehsal proqramının əsasını məhsul satışı təşkil edir, daha doğrusu, məhsula olan tələbat, onun satılması imkanı öyrənildikdən sonra istehsal və satışı arasında əlverişli əlaqənin yaradılmasını, onların uzlaşdırılmasını tələb edir.

Rəqabətə əsaslanan bazar iqtisadiyyatı şəraitində məhsul satışı üzrə müqavilələrin bağlanması və sifarişlərin qəbul edilməsi həmişə əsas hesab oluna bilməz. Belə ki, alıcılar tərəfindən məhsul çeşidlərinə olan tələbat tez-tez dəyişir. Bu da öz növbəsində müqavilələr və öhdəliklərin dəyişdirilməsini tələb edir. Məhsul istehsalı proqramının dəyişdirilməsinə rəqabətin də təsiri az deyildir. Rəqabət olan yerdə inhisarçılar meydana gəlir və bu da, öz növbəsində, istehsal proqramının dəyişdirilməsinə səbəb olur.

İstehsal proqramının yerinə yetirilməsinə çoxlu amil təsir göstərir. Bu amilləri əsasən üç qrupa bölmək olar:

1. Müəssisənin əmək resursları ilə təmin olunması və onlardan istifadə ilə əlaqədar amillər;
2. Müəssisənin əsas fondlarla təmin olunması və onlardan istifadə ilə əlaqədar amillər;
3. Müəssisənin xammal və materiallarla təmin olunması və onlardan istifadə ilə əlaqədar amillər.

İstehsal proqramına təsir göstərən amilləri müəyyən etmək üçün hər bir istehsal resursu üzrə iki göstəricidən istifadə edilir:

1. Əmək resursları üzrə:
 - a) işçilərin orta siyahı sayının dəyişilməsi;
 - b) əmək məhsuldarlığının dəyişilməsi.
 2. Əsas fondlar üzrə:
 - a) əsas istehsal fondlarının orta illik (aylıq, kvartallıq) dəyərinin dəyişilməsi;
 - b) fondveriminin dəyişilməsi.
- Xammal və material resursları üzrə:
- a) xammal və material məsrəflərinin dəyişilməsi;
 - b) xammal və material məsrəflərinin bir manatına məhsul çıxımının (material veriminin) dəyişilməsi.

Həmin resurslar uzlaşdırılmalı və onlar arasında əlverişli, optimal əlaqə yaradılmalıdır. Bu, müəssisədə resursların sabit xarakter daşımaması ilə əlaqədardır.

Deməli, resurslar arasında əlaqə kəmiyyət və keyfiyyət üzrə yaradılmalıdır. Əgər ehtiyac olmadan, istifadə olunan əsas istehsal fondlarının, xammal və materialların miqdarını dəyişmədən fəhlələrin sayı artırılırsa, bu, əmək məhsuldarlığı göstəricisinə mənfi təsir göstərəcəkdir.

Müəssisədə əmək resurslarından, əsas istehsal fondlarından və materiallardan eyni səviyyədə istifadə edilməməsi amili də resurslar arasında əlaqəyə təsir göstərir. Resurslar arasında optimal əlaqə onların eyni səviyyədə dəyişməsi yolu ilə həll edilə bilməz. Ona görə ki, mövcud vəziyyətin özündə belə bir resurs imkanının digər resurs imkanının səfərbər edilməsinə nə dərəcədə əks təsir göstərməsini müəyyən etmək xeyli çətinidir. Məsələn, məhsul istehsalının dinamikasını

nəzərdən keçirsək, orada xeyli kənarlaşma müşahidə edə bilərik. Bəzən məhsul istehsalı ayrı-ayrı günlərdə orta istehsala nisbətən 30-50 faizə qədər dəyişir. Bu, o deməkdir ki, müəssisədə hər üç resurs üzrə müəyyən faiz dairəsində məhsul istehsalının çoxaldılmasına potensial imkan ola bilər. Hazırda fəaliyyətdə olan müəssisələrdə resurslar arasında əlaqə, demək olar ki, kortəbii xarakter daşıyır. Bunun əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, resurslar arasında optimal əlaqə yaratmaq işi böyük əməktutumlu hesablamalarla əlaqədar mürəkkəb bir prosesdir.

Şərh etdiklərimizi tam təsəvvür etmək üçün əmək resurslarının timsalında məhsul istehsalının həcminə təsir göstərən amilləri və onların hesablanması üsullarını nəzərdən keçirək. Əmək resurslarından istifadə işçilərin orta siyahı sayından, bir fəhləyə düşən işlənmiş adam-günlərinin sayından, bir iş gününün orta uzunluğundan, bir adam-saata düşən məhsul istehsalından, işçilərin ixtisas dərəcələri və peşə vərdişlərindən, əməyin fondla silahlanma səviyyəsindən, maddi və mənəvi stimullaşdırma tədbirlərindən və s. amillərdən asılıdır. Əlbəttə, sadələdiyimiz və digər amillərin təsirini konkret müəyyən etmək və resurslar arasında optimal əlaqə yaratmaqla onlardan daha da səmərəli istifadə etmək asan iş deyildir. Belə bir prosesi əsas fondlar üzrə də müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, iki eyni dəzgahın birində səriştəli, yəni yüksək ixtisaslı və peşəkar, digərində aşağı ixtisaslı və az peşə vərdişinə malik fəhlə çalışırsa, onların iş fəaliyyətinin nəticələri eyni ola bilməz. Deməli, bu amilin özü də resurslar arasında nisbətə təsir göstərə bilər. Hətta heç bir iş təcrübəsinə malik olmayan iki fəhlə eyni işdə çalışırsa, onların yerinə yetirdiyi işin həcmi və keyfiyyətində də fərq ola bilər.

Resurslar arasında optimal əlaqə yaratmaq xeyli çətin olsa da, onun yaradılmasına səy və cəhd göstərmək lazımdır.

§27. İş (xidmət) satışı üzrə müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin təhlili

Məhsul (iş, xidmət) satışı-təsərrüfat subyektinin vəsaitlərinin dövrünün zəruri və son mərhələsi hesab olunur. Bu mərhələdə onlar əmtəə formasından pul formasına keçir.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri, vəsaitlərin dövrünü, avans edilən kapitalın sahibkara qayıtması və dövr sürəti, pul gəlirləri, mənfəət və rentabellik göstəriciləri məhsul satışı həcmindən asılıdır. Məhsul satışının təhlili ay, kvartal, yarımlıq və digər dövrlər üzrə, eləcə də təqvim ayı daxilində günlər, beşgünlüklər, ongünlüklər, bəzən də ayın əvvəlindən başlayaraq artan rəqəmlərlə aparılır.

IX MÖVZU

MƏNFƏƏT (ZƏRƏR), ONUN BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ

§28. Mənfəət və zərərin uçotu

Sənaye müəssisələrində mənfəət əsas etibarlı ilə məhsulların satışı prosesində və məhsulların satışından olan pul vəsaiti və həmin satılan məhsulların tam faktiki maya dəyəri və əlavə dəyər vergisi və aksizlərin məbləği arasındakı fərq kimi yaranır. Beləliklə, müəssisənin təsərrüfathesabı fəaliyyətinin əsasını mənfəət təşkil edir. O, iki mühüm funksiyanı yerinə yetirir:

1. Müəssisənin fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrini onun pul yığımının həcmi xarakterizə edir. Mənfəətin həcmi aşağıdakılardan asılıdır: satılmış məhsulların həcmindən, məhsulların keyfiyyətindən, əsas fondlardan, maddi və əmək ehtiyatlarından səmərəli və faydalı istifadə edilməsindən (maya dəyərinin aşağı salınması), müəssisənin işinin keyfiyyətindən (malgöndərənlər, malalanlar, banklar qarşısında öhdəliyin yerinə yetirilməsi).

2. Mənfəət müəssisənin istehsal və sosial inkişafına məsrəflərin maliyyələşdirilməsinin əsas mənbəyi hesab olunur; mənfəətdən büdcəyə ödəmələr isə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin mühüm elementi hesab olunur.

3. Bu o deməkdir ki, müəssisənin gəlirləri təkcə onun maliyyə tələbatını deyil, həm də ictimai istehlak fondlarına, elmin inkişafına, səhiyyənin, təhsilin inkişafına, ölkənin müdafiəsinə dövlətin tələbatını təmin etməlidir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində mənfəət istehsalın inkişafının həvəsləndirilməsində böyük rol oynayır. Müəssisələr təsərrüfat fəaliyyəti prosesində mənfəətlə yanaşı nəzərdə tutulmayan itkilərə də malik ola bilər. Həm mənfəət, həm də zərərlər uçotda hər bir maddə və bütövlükdə maliyyə nəticələri üzrə öz əksini tapmalıdır.

Hesabat ilində müəssisənin fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsinin əmələ gəlməsi haqqında informasiyaları ümumiləşdirmək üçün 80 “Mənfəət və zərərlər” adlı aktiv-passiv sintetik hesabı ayrılmışdır.

Bu hesabın krediti üzrə müəssisələrin mənfəəti (gəlirləri), debeti üzrə isə zərərləri (itkiləri) əks olunur. Xüsusilə hesabat dövrü ərzində bu hesabda aşağıdakılar uçota alınır:

1. Hazır məhsulların (işlərin, xidmətlərin) satışından olan mənfəət və ya zərərlər;
2. Təchizat-satış və ticarət təşkilatlarında malların və taraların satışından olan ümumi gəlir;
3. Əsas vəsaitlərin satışından olan mənfəət və ya zərər, sair çıxmalardan olan gəlirlər və itkilər;

4. Müəssisənin digər maddi qiymətlilərinin və sair aktivlərinin (qeyri-maddi aktivlərin, qiymətli kağızların və b.) satışından olan mənfəət və zərər;
5. Başqa müəssisələrdə pay iştirakından əldə edilən gəlirlər, səhmlər üzrə dividendlər və müəssisənin sahib olduğu istiqrazlar və digər qiymətli kağızlar üçün gəlirlər;
6. Əmlakın icarəyə verilməsindən əldə edilən gəlirlər;
7. Alınması ümitsiz olduğu üçün əvvəllər zərərə silinən debitor borclarının ödənilməsindən daxil olan məbləğlər;
8. Təsərrüfat müqavilələrinin şərtlərini pozmağa görə, habelə vurulan zərərlərə görə məhkəmə tərəfindən hökm verilən və ya borclu tərəfindən etiraf edilən cərimələr, peşman pulları və digər növdən olan sanksiyalar;
9. Hesabat ilində aşkar edilən, keçən illərin mənfəəti (keçən ildə alınmış və sərf edilmiş, xidmətlərə və maddi qiymətlilərə görə hesablaşmalar üzrə malgöndərənlərdən, habelə keçən ildə satılmış məhsula görə hesablaşmalar üzrə malalanlardan və sifarişçilərdən daxil olan məbləğlər;
10. Qiymətlilərin istifadəsi üçün yararlı olanların dəyərini çıxmaqla, təbii fəlakətin qarşısının alınması və nəticələrinin ləğv edilməsi üzrə məsrəfləri daxil etməklə, təbii fəlakətdə olan kompensasiya edilməmiş itkilər (istehsalat ehtiyatlarının, hazır məhsulların məhv olması və korlanması, istehsalın dayandırılmasından olan itkilər) və b.;
11. Konservasiya edilmiş istehsalat güclərinin və obyektlərinin saxlanmasına çəkilən məsrəflər (digər mənbələr hesabına ödənilən məbləğlərdən başqa);
12. İddia müddətinin vaxtı keçən debitor borclarının və tutulması qeyri-real olan digər borcların silinməsindən olan itkilər;
13. Günahkarları müəyyən edilməyən və ya cavabdehin vəziyyətinin yaxşı olmaması və onun əmlakının tutulmasının mümkün olmaması haqqında məhkəmə tərəfindən təsdiq edilən aktla birlikdə geri qaytarılmış icra sənədləri üzrə, ya da tutulması digər sənədlər üzrə etiraz edilən və digər əsas vəsait obyektlərinin çatışmamasına və ya korlanmasına görə müəyyən edilmiş qaydada əvvəllər müəyyən edilmiş borcların silinməsindən olan zərərlər;
14. Hesabat ilində aşkar edilən, keçən illərin zərərləri;
15. Ləğv edilmiş istehsalat sifarişləri üzrə məsrəflər, habelə sərf edilmiş maddi qiymətlilərin dəyərini çıxmaqla məhsul verməyən istehsala çəkilən məsrəflər (sifarişçilər tərəfindən ödənilən itkiləri çıxmaqla);
16. Başqa müəssisələrin, idarələrin və müəssisələrin xarici valyutalarının satılması və alınması ilə əlaqədar olan xərclər (hərrac rüsumu və i.a.);
17. Məhkəmə məsrəfləri və iqtisad məhkəməsinin xərcləri;
18. Vaxtı keçmiş qısamüddətli ssudalar üzrə, veksellərin diskontundan və digər borc öhdəlik əməliyyatlarına, habelə ortamüddətli və uzunmüddətli kreditlərə və digər bank kreditlərinə görə faizlər.

Hesabat ili ərzində göstərilən gəlirlər və itkilər “Mənfəət və zərərlər” hesabında ilin əvvəlindən olan yekunla toplanır (toplanma prinsipi).

Müəssisələrin, onlara məxsus olan əsas vəsaitlərin satışından və sair çıxmalarından (ləğv olunma, silinmə, əvəzsiz verilmə və b.) mənfəəti və ya zərərləri ola bilər. Göstərilən maliyyə nəticələri 47 “Əsas vəsaitlərin satışı və sair çıxmalar” hesabında müəyyən edilir. Müəssisənin malik olduğu mal-material qiymətlilərinin (dövriyyədə olan vəsaitlərin), qeyri-maddi aktivlərin, valyuta qiymətlilərinin, qiymətli kağızların və digər maliyyə qoyuluşlarının və i.a. satışından olan maliyyə nəticələri 48 “Sair aktivlərin satışı” hesabında müəyyən edilir.

Bundan başqa, müəssisələrin satışdankənar əməliyyatlarından, daha doğrusu, məhsulların (işlərin, xidmətlərin) istehsalı və satışı ilə, əsas vəsaitlərin, mal-material qiymətlilərin, qeyri-maddi və digər aktivlərin satışından maliyyə nəticələri ola bilər. Bu, bilavasitə 80 “Mənfəət və zərərlər” hesabında müxtəlif hesablarla müxabirləşməklə uçota alınır. Bundan başqa, müəssisələr mənfəət hesabına malalanlardan və sifarişçilərdən tələb olunmayan borcların ödənilməsi üçün şübhəli borclar üzrə ehtiyatlar yarada bilər. Bu, hesabat ilinin sonunda mənfəət hesabına yaradılır. Təsərrüfat fəaliyyəti prosesində müəssisələrdə digər satışdankənar gəlirlər və itkilər meydana çıxa bilər.

Beləliklə, 80 “Mənfəət və zərərlər” hesabının debetində müəssisənin zərərləri və itkiləri, krediti üzrə isə mənfəəti (gəlirləri) əks olunur. Əgər müəssisə özünün fəaliyyəti nəticəsində mənfəət əldə edibsə, qalıq (son maliyyə nəticəsi) kreditdə və əgər müəssisə zərər əldə edibsə, debetdə ola bilər. Bu zaman mənfəət balansın passivində, zərərlər isə aktivdə göstərilir.

Satışdankənar əməliyyatlardan olan son nəticə onlardan əldə edilən gəlirləri itkilərlə müqayisə etməklə müəyyən edilir.

“Mənfəət və zərərlər” hesabı üzrə sintetik və analitik uçot 15 saylı jurnal-orderdə aparılır. Qeyd olunan jurnal-order mühasibat arayışının hesablaşma və sair hesablardan bankın çıxarışının məlumatları əsasında tərtib olunur.

§29. Mənfəət bölüşdürülməsinin təhlili

Bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin mənfəəti onun istehsal və sosial inkişafının, istehlak fondunun əsas mənbəyi olmaqla, müəssisənin sərəncamında qalır və müstəqil surətdə istifadə olunur.

Sənaye müəssisələrinin istehsal texniki maliyyə planında onun təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində əldə edəcəyi mənfəətlə yanaşı, bu mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi də nəzərdə tutulur.

Hesabat dövründə əldə edilmiş balans mənfəəti müəssisənin 2 saylı “Maliyyə nəticələri və onlardan istifadə haqqında hesabat” və 1 saylı hesabat formasında əks etdirilir. Müəssisənin hesabat dövründə faktiki əldə etdiyi mənfəətin bölüş-

dürülməsi və istifadə edilməsi üzrə göstəricilər balansın aktivinin 1 və 2 sayılı hesabat formasının 2 və 3-cü bölməsinin məlumatlarına əsasən təhlil edilir.

Mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadə edilməsində bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun olaraq maddi maraq və sosial inkişaf məsələləri əsas götürülür.

Hesabat üzrə mənfəətin bölüşdürülməsinin təhlili prosesində hər şeydən əvvəl mənfəətin düzgün bölüşdürülməsi və öz təyinatına görə istifadə edilməsi müəyyən edilməlidir.

Müəssisənin istehsal texniki maliyyə planında bütün mənbələrdən mənfəətin ümumi məbləği müəyyən edilərək aşağıdakı ardıcılıqla bölüşdürülməsi nəzərdə tutulur:

1. Dövlət büdcəsinə qanunvericilikdə müəyyən edilmiş məbləğdə vergi ödənilir.
2. Əmək ehtiyatlarına və təbii resurslara görə dövlət büdcəsinə haqq ödənilir.
3. Bankın qısamüddətli kreditlərindən istifadəyə görə faizlər ödənilir.
4. İstehlak, idxal və ixrac əməliyyatlarına görə vergi ödənilir.
5. Gəlirlərə görə vergi tutulur.

Müəssisənin sərəncamında qalan xalis mənfəət aşağıdakı istiqamətdə istifadə olunur:

1. Ehtiyat fondunun formalaşmasına.
2. Malgöndərmə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə görə maddi maraq fonduna əlavə ayırmaların edilməsinə.
3. Müəssisənin maliyyə ehtiyatının yaradılmasına və nəzərdə tutulmuş digər məqsədlərə.

Bu qayda üzrə ödəmələrdən artıq qalan xalis mənfəət məbləği aşağıdakı fondlara yönəldilir:

- 1) İstehsalın, elm və texnikanın inkişafı fonduna;
- 2) Sosial inkişaf fonduna;
- 3) Maddi maraq fonduna;
- 4) Xeyriyyə və digər məqsədlərə.

Mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadə edilməsinin təhlilinin növbəti mərhələsində tam məqsədli xarakterə malik olan və balans mənfəətinin bölüşdürülməsi zamanı nəzərə alınmayan mənfəət haqqında hesabat məlumatları nəzərdən keçirilir. Belə mənfəətə, hər şeydən əvvəl, yeni növ məişət kimyası məhsullarının tullantılardan istehsal olunan əmtəələrin satışından əldə olunan mənfəəti aid etmək olar.

Sənaye müəssisələrində tullantılarından istifadə etməklə, satış üçün istehsal edilmiş məhsullar hesabına əldə edilən mənfəət məbləği, yeni növ mədəni-məişət təyinatlı və təsərrüfat ehtiyacı üçün istehsal edilmiş məhsulların satışından mənfəət müəssisə üzrə mənfəətin ümumi məbləğindən çıxılır və müəyyən edilmiş qaydada istifadə edilir. Hesablanmış vergi büdcəyə ödənildikdən sonra yerdə qalan xalis mənfəət müəssisənin tam sərəncamına keçir və sərbəst surətdə bölüşdürülür.

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub olan müəssisələrdə mənfəətin bölüşdürülməsi metodikası bir-birindən fərqlənir.

X MÖVZU

MÜƏSSİSƏNİN KAPİTALININ TƏHLİLİ

§30. Müəssisənin kapitalı və əmələgəlmə mənbələrinin təhlili

Balansın passivində göstərilən məlumatlar xüsusi və borc kapitalda nə kimi dəyişikliklər olmasını, müəssisənin dövryyəsinə nə qədər uzun və qısamüddətli borc vəsaitlərinin daxil edilməsini müəyyən etməyə imkan verir ki, vəsaitlər haradan alınıb, onlara görə müəssisə kimə borcludur.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti və sabitliyi bir çox şeylərdən asılıdır, öz sərəncamında hansı vəsaitlər verir və onlar hara qoyulub.

Məxsusluq dərəcəsinə görə istifadə olunan kapital xüsusi kapitala (passivin I bölməsi) və borc kapitalına (passivin II bölməsi) bölünür. İstifadə müddətinə görə kapital daimi (arasıkəsilməz) kapitala (passivin I və II bölmələri) və qısamüddətli kapitala (passivin II bölməsi) bölünür.

Xüsusi kapitalda lüzum, ehtiyac müəssisənin özünün maliyyələşdirilməsi tələblərinə təsir edir. O, əsasən müstəqil olur, asılı olmur. O, uzunmüddətli kapital qoyur və daha çox riskə məruz qalır. Deməli, ümumi kapital məbləğində xüsusi kapitalın xüsusi çəkisi nə qədər yüksəkdirsə və borc vəsaitlərinin xüsusi çəkisi nə qədər aşağıdırsa, bir o qədər bufer yüksək olur, bu da zərər çəkmədən kreditorları müdafiə edir, beləliklə, risk itkisi azalır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, yalnız heç də həmişə xüsusi vəsait hesabına müəssisə fəaliyyətini maliyyələşdirmək onun üçün gəlirli olmur, xüsusilə də bəzən vaxt istehsal mövsümi xarakter daşıdıqda. İlin ayrı-ayrı fəsillərində bankda olan hesablarda vəsait bəzən çox toplanır, bəzən də çatışmır. Bundan başqa, qeyd etmək lazımdır ki, əgər maliyyə resurslarına olan qiymətlər yüksək deyilsə, onda cəlb olunan vəsait hesabına müəssisədə qoyulan vəsaitin daha yüksək nəticə verməsini təmin etmək olar, xüsusi kapitalın rentabelliğini yüksəltmək olar.

Həmin vaxt əgər müəssisə vəsaitləri əsasən qısamüddətli öhdəlik hesabına yaradılıbsa, onda onun maliyyə vəziyyəti sabit olmayacaq, belə ki, birinci növbədə kapitalı öz vaxtında qaytarmaq lazım gəlir.

Deməli, müəssisənin maliyyə vəziyyəti bir çox cəhətdən xüsusi və borc kapitalının nə qədər optimal nisbətdə olmasından asılıdır. Maliyyə strategiyasının düzgün hazırlanması bu məsələdə bir çox müəssisələrə köməyi ola bilər, öz fəaliyyətlərinin səmərəliliyini yüksəldə bilər.

Bununla əlaqədar müəssisənin bazar sabitliyini xarakterizə edən mühüm göstəricilər aşağıdakılardır:

- maliyyə sərbəstliyi əmsalı, yaxud ümumi kapital məbləğində xüsusi kapitalın xüsusi çəkisi;
- maliyyə asılılığı əmsalı (ümumi valyuta balansında borc kapitalının xüsusi çəkisi);
- maliyyə riski əmsalı (borc kapitalının xüsusi kapitalla nisbəti).

İkinci və üçüncü göstəriciyə nisbətən birinci göstəricinin səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin sabitliyi bir o qədər yüksəkdir.

Cədvəl 27

Müəssisənin passivinin (öhdəliyin) quruluşu

Göstəricilər	Göstəricinin səviyyəsi		
	İlin əvvəlinə	İlin axırına	Dəyişiklik+, -
Ümumi valyuta balansında xüsusi kapitalın xüsusi çəkisi (müəssisənin maliyyə sərbəstliyi əmsalı), %-lə	3,2	78,3	+ 43,1
Borc kapitalının xüsusi çəkisi (maliyyə asılılığı əmsalı)	64,8	21,7	- 43,1
O cümlədən:			
Uzunmüddətli	-	-	-
Qısamüddətli	64,8	21,7	- 43,1
Maliyyə riski əmsalı	1,841	0,277	-1,564

Bizim misalda xüsusi kapitalın xüsusi çəkisi yüksəlməyə doğru gedir. Hesabat ili ərzində o, 43,1 % yüksəlmişdir, belə ki, borc kapitalının artım tempi yüksəkdir.

Maliyyə riski əmsalı 15,4 % aşağı düşmüşdür. Bu onu göstərir ki, müəssisənin xarici investorlardan maliyyə asılılığı xeyli aşağı düşmüş və onun bazar sabitliyi yüksəlmişdir.

Müəssisə və investorlarla olan əlaqənin müxtəlifliyindən asılı olaraq kapitalın quruluşunda dəyişiklik ola bilər. Əgər müştərilərin xüsusi kapitalının xüsusi çəkisi yüksəkdirsə, bu vəziyyət bank və digər kreditorlar üçün daha etibarlıdır. Burada maliyyə riski çıxılır. Qayda üzrə müəssisə cəlb olunan vəsaitlərdə iki səbəblə maraqlıdır:

1. Borc kapitalına görə faizlər bir xərc kimi vergi tutulan mənfəətə daxil edilmir;

2. Adətən, faizlərin ödənilməsinə olan xərclər müəssisə dövriyyəsində borc vəsaitlərinin istifadəsindən alınan mənfəətdən aşağı olur, nəticədə xüsusi kapitalın rentabelliği nəyə görə yüksəlir.

Bazar iqtisadiyyatında xüsusi kapitalın xüsusi çəkisinin artımı heç də müəssisənin vəziyyətinin yaxşılaşmasını işgüzar şəraitin dəyişməsinə tez reaksiya vermək imkanlarını əks etdirmir. Əksinə, borc vəsaitindən istifadə müəssisənin çevikliyini sübut edir, götürülmüş krediti qaytarma iqtidarında olur.

Xüsusi və borc vəsaitlərinin nisbəti normativləri öz xüsusiyyətinə görə müxtəlif sahələrdə toplanır. Harada ki, kapitalın dövretmə əmsalı aşağıdır, həmin sahələrdə maliyyə riski əmsalı 0,5-dən yuxarı olmamalıdır. Digər sahələrdə harada ki, kapitalın dövr etməsi yüksəkdir, maliyyə riski əmsalı 1-dən yuxarı ola bilər.

Maliyyə vəziyyətinin daxili təhlili zamanı bu göstəricilərdən başqa xüsusi və borc kapitalının dinamikası və quruluşunu öyrənmək, onun ayrı-ayrı tərkib hissələrinin dəyişməsinin səbəblərini aydınlaşdırmaq və hesabat dövrü ərzində bu dəyişikliklərə qiymət vermək lazımdır.

Xüsusi kapitalın dinamikası və quruluşunu aşağıdakı cədvəldən görmək olar.

Cədvəl 28

Kapitalın mənbələri	Məbləği, man.		Kapitalın quruluşu, %-lə		
	ilin əvvəlinə	ilin axırına	ilin əvvəlinə	ilin axırına	dəyişiklik
Nizamnamə kapitalı	255435	3800162	89,3	99,5	+10,2
Ehtiyat kapitalı	13075	7279	4,6	0,2	-4,4
Yığım fondları	8717	7208	3,0	0,2	-2,8
İstehlak fondları	8717	4517	3,1	0,1	-3,0
Müəssisənin bölüşdürülməmiş mənfəəti	-	-	-	-	-
Cəmi	285944	3819166	100	100	X

Cədvəldən göründüyü kimi, xüsusi kapitalın quruluşunda xeyli dəyişiklik olmuşdur; belə ki, nizamnamə kapitalının məbləği və xüsusi çəkisi xeyli artmış, ehtiyat kapitalının, yığım fondlarının, istehlak fondlarının həcmi və xüsusi çəkisi azalmışdır.

Balansın aktiv maddələrinin əsas qruplaşma əlaməti onların likvidlik dərəcəsi (nağd pula çevrilmə sürəti) hesab olunur. Bu əlamət üzrə balansın bütün aktivləri əsas kapitalla, yaxud uzunmüddətli kapitalla (I bölmə) və cari (dövriyyə) aktivlərinə (II və III bölmələr) bölünür.

Müəssisə vəsaitləri onun daxili dövriyyəsində və ondan kənarında (debitor borcları, qiymətli kağızların, aksiyaların satın alınması) istifadə oluna bilər.

Dövriyyə kapitalı istehsal sferasında (ehtiyatlar, bitməmiş istehsal, gələcək dövrün xərcləri) və tədavül sferasında (anbarlarda olan hazır məhsullar, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları, kassa və bankda olan hesablarda nağd pul vəsaiti mallar və s. ola bilər.

Kapital pul və material formasında fəaliyyət göstərə bilər. Pul formasında depozitlər, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları, hesablaşmalarda olan vəsaitlər daxildir.

Borc kapitalının quruluşunda olan dəyişikliyi aşağıdakı cədvəldən görmək olar.

Cədvəl 29

Kapitalın mənbələri	Məbləği, man.		Kapitalın quruluşu, %-lə		
	ilin əvvəlinə	ilin axırına	ilin əvvəlinə	ilin axırına	dəyişiklik+, -
Qısamüddətli bank kreditləri	15000	-	2,8	-	-2,8
Kreditor borcları:					
Əmək ödənişləri üzrə	73050	68760	13,9	6,5	-7,4
Mal satanlara	378575	721870	71,9	68,1	-3,8
Sosial sığorta orqanlarına	59928	129376	11,4	12,2	+0,8
Büdcəyə	-	139566	-	13,2	+13,2
Cəmi	526513	1059572	100	100	x

Cədvəldən görünür ki, borc kapitalının quruluşunda bank kreditləri ilin əvvəlinə 2,8 % olduğu halda, ilin axırına qısamüddətli bank kreditləri ödənilmişdir.

Kreditor borclarının tərkibində mallara, iş və xidmətlərə görə malgöndərənlərə olan borcudur ki, o da ilin əvvəlinə nisbətən artmış, xüsusi çəki üzrə isə azalmışdır, ancaq sosial sığorta və təminat üzrə olan borc, büdcəyə olan borcun həcmi və xüsusi çəkisi il ərzində artmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisə borcu vaxtında qaytarmadıqda müəssisəyə cərimə hesablanır, bu da müəssisənin maliyyə vəziyyətinə təsir edir. Buna görə təhlil prosesində kreditor borcunun mövcudluğunu, aşkaretmə tarixini, tərkibini, malsatanlara, əmək ödənişləri üzrə, sosial sığorta orqanlarına, büdcəyə vaxtı keçmiş borcların əmələgəlmə səbəblərini araşdırmaq, ödənişlərin vaxtının keçməsinə görə ödənilən cərimə məbləğini müəyyən etmək lazımdır.

Kreditor borclarını təhlil edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, kreditor borcları eyni zamanda debitor borclarının örtülmə mənbələri sayılır. Buna görə təhlil prosesində debitor və kreditor borcları məbləğlərini müqayisə etmək lazımdır. Əgər birinci ikincidən artıq olarsa, onda bu, debitor borclarında xüsusi kapitalın səfərbərliyə alınmasını göstərir. Həmin müəssisədə kreditor borcları məbləği ilin əvvəlinə və axırına debitorların hesabları üzrə məbləği ötür-keçir.

Beləliklə, müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşdirmə mənbələrinin səmərəli təşkili və onun bazar sabitliyini qiymətləndirmək üçün xüsusi və borc vəsaitlərinin quruluşunu təhlil etmək lazımdır. Bu, çox mühümdür: birincisi, maliyyə

riski dərəcəsinə öyrənmək xarici istehlakçılar (məsələn, banklar və digər malsaltanlar) üçün mühümdür və ikincisi, maliyyə strategiyasının işlənilməsi və maliyyə təşkilinin perspektivli variantını müəyyən etmək üçün müəssisənin özü üçün lazımdır.

§31. Müəssisənin maliyyə qoyuluşunun təhlili

Maliyyə pul fondlarının yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar meydana çıxan və dəyərlərin bölgüsündə iştirak edən münasibətlər məcmusudur. Maliyyə ümumi milli məhsulun və milli gəlirin bölgüsünü (yenidən bölgüsünü) əhatə edir. Maliyyə münasibəti imperativ xarakterli olub, dövlətlə əlaqədardır. Başqa sözlə, maliyyə dövlətin müəyyənləşdirdiyi qaydalar çərçivəsində təşəkkül tapır.

Müəssisələrin maliyyə vəziyyəti müəssisənin nominal fəaliyyət göstərməsi üçün lazımi maliyyə resursları ilə təmin olunması, onların məqsədəuyğun yerləşdirilməsi və onlardan istifadənin effektivliyi, digər fiziki və hüquqi şəxslərlə qarşılıqlı maliyyə münasibətləri, maliyyə sabitliyi və ödəmə qabiliyyəti ilə xarakterizə olunur. Maliyyə vəziyyəti sabit, qeyri-sabit və böhranlı ola bilər. Müəssisənin öz fəaliyyətini geniş miqyasda maliyyələşdirmək, öz öhdəliklərini vaxtında ödəmək qabiliyyəti onun maliyyə vəziyyətinin yaxşı olmasını göstərir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində işləyən müəssisələrin idarə olunmasında və onların maliyyə vəziyyətinin müəyyən edilməsində maliyyə hesabatı göstəricilərinin böyük rolu vardır.

Maliyyə hesabatı, hesabat dövrü ərzində müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən, müəyyən formada qruplaşdırılmış göstəricilər sistemini özündə birləşdirir. Bu göstəricilər sistemində müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətini, təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsini xarakterizə edən yekun göstəricilər aid edilir. Bu göstəricilər obyektiv və düzgün olmalıdır. Çünki bu göstəricilərin təhlili müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətini dürüst müəyyən etməyə imkan verir. Maliyyə hesabatı müəssisənin əsas və sair dövriyyədən kənar vəsaitlərinin dəyərini, müəssisənin xüsusi və borc vəsaitlərinin səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir.

Maliyyə hesabatının məlumatlarına əsasən, ehtiyat və məsrəfləri formalaşdırmaq üçün vəsait mənbələrinin artıqlığı, yaxud çatışmazlığı müəyyən edilir. Bu zaman müəssisənin xüsusi vəsaitlə, kredit və digər borc vəsaitləri ilə təmin olunmasını müəyyən etməyə imkan yaranır.

Maliyyə hesabatı müəssisənin kreditödəmə qabiliyyətli olmasını, başqa sözlə, onun götürdüyü öhdəliklər üzrə tam və vaxtında hesablaşma aparmaq imkanı olmasını müəyyən edir. Maliyyə hesabatı tez, ləng və çətin sayılan aktivləri müəyyən etməyə imkan verir. Digər tərəfdən maliyyə hesabatının məlumatlarına əsasən müəssisənin daha təcili öhdəliklərini, qısamüddətli kredit və borclarını,

eləcə də uzunmüddətli kredit və borclarını müəyyən etmək olar. Bütün bunlar bazar şəraitində və rəqib müəssisələr əhatəsində işləyən müəssisələr üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir şəraitdə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlilinin qarşısında, əsasən, aşağıdakı vəzifələr durur:

1. Müəssisə vəsaitlərinin mövcud vəziyyətini, strukturu və mənbələrini, dinamikasını öyrənmək;
2. Müəssisə vəsaitlərinin və onların əmələgəlmə mənbələrinin dəyişilməsinə təsir göstərən amilləri təyin etmək və bu amillərin təsir dərəcəsini hesablamaq;
3. Xüsusi dövriyyə vəsaitindən istifadənin vəziyyətini və buna təsir göstərən amillərin təsir dərəcəsini müəyyən edib qiymətləndirmək;
4. İstehsal ehtiyatlarının tələbata uyğun olmasını təyin etmək;
5. Borc vəsaitlərindən və bank kreditlərindən səmərəli və öz məqsədli təyinatına görə istifadə edilməsi vəziyyətini öyrənmək və qiymətləndirmək;
6. Cari aktivlərin istehsal və tədavül sferasında mövcud vəziyyətini, strukturunu və dinamikasını öyrənmək;
7. Debitor və kreditor borclarının hərəkətini və strukturunu öyrənmək;
8. Müəssisənin ödəmə qabiliyyətini və ona təsir edən amilləri öyrənmək və qiymətləndirmək;
9. Təhlilin nəticələrini ümumiləşdirmək və gələcəkdə maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər proqramını işləyib hazırlamaq.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlilində aşağıdakı informasiya mənbələrindən istifadə edilir:

1. Müəssisənin əsas istehsal fəaliyyəti haqqında mühasibat balansı (1№-li forma);
2. Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabat (2№-li forma);
3. Mühasibat balansına əlavə (5№-li forma);
4. Müəssisənin biznes planı.

Bunlardan başqa, debitor və kreditor borclarının inventarizasiya siyahılarından, hesabatlara əlavə olunan izahatlardan, müxtəlif normativ sənədlərdən, cari uçot məlumatlarından, mühasibat uçotu registrlərindən, auditor rəylərindən və digər informasiya mənbələrindən istifadə olunur.

XI MÖVZU

MÜƏSSISƏNİN MALİYYƏ VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

§32. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili anlayışı, əhəmiyyəti və vəzifələri

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti (MMV) bu subyektin maliyyə münasibətlərini, bazarın və müəyyən tarixə vəziyyət üzrə onun öz fəaliyyətini maliyyələşdirmə qabiliyyətini əks etdirən iqtisadi kateqoriyadır. Təchizat istehsalat, satış və maliyyə fəaliyyəti prosesində nəticə kimi, müəssisənin maliyyə vəziyyəti maliyyə resurslarına tələbat, onun əmələgəlmə mənbələri və vəsaitlərin strukturunun dəyişməsi, kapitalın dövriyyə prosesinin arasıkəsilmədən dəyişməsi baş verir.

Maliyyə vəziyyəti sabit, qeyri-sabit (böhranqabağı) və böhran vəziyyətində ola bilər. Müəssisənin öz vaxtında ödəmə qabiliyyəti, geniş şəkildə öz fəaliyyətini maliyyələşdirmək, əlverişli olmayan şəraitdə özünün ödəmə qabiliyyətini saxlamaq, müəssisənin yaxşı maliyyə vəziyyətinin olmasını göstərir və əksinə.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti onun istehsal, kommersiya və maliyyə fəaliyyətinin nəticələrindən asılıdır. Əgər istehsal və maliyyə planları müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilirsə, onda bu vəziyyət müəssisənin maliyyə vəziyyətinə müsbət təsir edir. Və əksinə, istehsal və məhsulların satışı üzrə planın yerinə yetirilməməsi nəticəsində məhsulların maya dəyərinin yüksəlməsi, satışdan gəlirin və mənfəət məbləğinin azalması, bir nəticə kimi, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin və onun ödəmə qabiliyyətinin pisləşməsini göstərir.

Sabit maliyyə vəziyyəti öz növbəsində istehsal planının yerinə yetirilməsinə və istehsalın lazımı resurslara olan ehtiyacının təmin edilməsinə müsbət təsir edir. Buna görə təsərrüfat fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi maliyyə fəaliyyəti pul resurslarının planauyğun daxil olması və xərclənməsinin təmin edilməsinə, hesablaşma intizamının yerinə yetirilməsinə, xüsusi və borc kapitalının səmərəli nisbətdə əldə olunmasına və onun istifadəsinin daha səmərəli olmasına yönəldilir.

Maliyyə fəaliyyətinin əsas məqsədi istehsalın səmərəli inkişafı üçün maliyyə resurslarının harada, nə vaxt və necə istifadə olunmasını və maksimum mənfəət alınmasını həll etməkdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən və müəssisənin müflisləşməsinə yol verməmək üçün maliyyə ilə necə idarə olunmasını, tərkibi və əmələgəlmə mənbələrinə görə kapitalın strukturunun necə olmasını, xüsusi vəsaitlərin və borc vəsaitlərinin hansı nisbətdə olmasını yaxşı bilmək lazımdır. Eyni zamanda işgüzar aktivlik kimi, bazar iqtisadiyyatı anlayışının, müəssisənin likvidliyini, rentabellik sərhədini, maliyyə sabitliyi ehtiyatını (təhlükəsiz zonanı),

riskin dərəcəsinə, maliyyə vasitəsinin səmərəsinə və s.-ni, eləcə də onların təhlili metodikasını bilmək lazımdır.

Təhlilin əsas vəzifələri:

1. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin və onun ödəmə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması ehtiyatlarının axtarılması və maliyyə fəaliyyətində çatışmazlığın vaxtında aşkar edilməsi və aradan qaldırılması;

2. Respublikamızın istifadəsinin müxtəlif variantlarında maliyyə vəziyyəti modelinin hazırlanması və mümkün maliyyə nəticələrinin proqnozlaşdırılması;

3. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin möhkəmləndirilməsi və maliyyə resurslarından daha səmərəli istifadə olunmasına yönəldilmiş konkret tədbirlərin hazırlanması.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti sabitliyinin qiymətləndirilməsi üçün dəyişiklikləri xarakterizə edən bir çox göstəricilər sistemindən istifadə olunur:

- a) müəssisə kapitalının quruluşu, onun yerləşməsi və əmələgəlmə mənbələri;
- b) ondan istifadənin səmərəliliyi və intensivliyi;
- c) müəssisənin ödəmə və krediti ödəmə qabiliyyəti;
- ç) onun maliyyə sabitliyi ehtiyatı.

Maliyyə vəziyyətinin təhlili əsasən nisbi göstəricilərlə əsaslandırılır, belə ki, inflyasiya şəraitində balansın nisbi göstəricilərini praktiki olaraq müqayisə şəklində gətirmək mümkün olmur.

Təhlil olunan müəssisənin nisbi göstəricilərini aşağıdakılarla müqayisə etmək olar:

– müflislik imkanlarını proqnozlaşdırmaq və risk dərəcəsinə qiymətləndirmək üçün ümumi qəbul olunmuş “normalar”la;

– digər müəssisənin eyni məlumatları ilə müqayisə aparılmalıdır ki, bu da müəssisənin güclü və zəif cəhətlərinin, onun imkanlarının aşkar edilməsinə imkan verir;

– maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, yaxud pisləşməsi təmayülünü öyrənmək üçün müqayisə əvvəlki illərin oxşar məlumatları ilə aparılmalıdır.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili ilə nəinki müəssisənin rəhbərləri və müvafiq xidmət işçiləri məşğul olur, eyni zamanda resurslardan istifadənin səmərəliliyini öyrənmək məqsədi ilə müəssisənin sahibkarları, investorlar, kreditləşmə şəraitini öyrənmək və risk dərəcəsinə müəyyən etmək üçün banklar, büdcəyə vəsaitin daxil olması planının yerinə yetirilməsi üçün vergi müfəttişliyi, ödənişlərin vaxtında alınması üçün malməndərənələr və başqaları məşğul olurlar. Bunlarla əlaqədar təhlil daxili və xarici təhlilə bölünür.

Daxili təhlil müəssisə işçiləri tərəfindən aparılır və onun nəticəsi maliyyə vəziyyətini planlaşdırmaq, nəzarət etmək və proqnozlaşdırmaq üçün istifadə edilir. Onun məqsədi pul vəsaitlərinin planauyğun şəkildə daxil olmasını təmin etməkdir. Ona görə borc vəsaitlərini elə yerləşdirmək lazımdır ki, müəssisənin

normal fəaliyyəti üçün şərait yaradılması, maksimum mənfəət alınması və müflislik riskinin aradan qaldırılması mümkün olsun.

Xarici təhlil investorlar, malgöndərənlər və dərc olunan hesabat əsasında işə nəzarətədiçi orqanlar tərəfindən aparılır. Onun məqsədi qoyulmuş vəsaitin gəlirli olması imkanını müəyyən etməkdir ki, maksimum mənfəət təmin edilsin və risk itkisinin aradan qaldırılması mümkün olsun.

§33. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili üçün informasiya mənbələri

Maliyyə vəziyyətinin təhlili üçün əsasən aşağıdakı informasiya mənbələrindən istifadə olunur:

- a) mühasibat balansı (1 №-li forma);
- b) mənfəət və zərərlər haqqında hesabat (2 №-li forma);
- c) kapitalın hərəkəti (3 №-li forma);
- ç) digər hesabat formaları;
- d) digər hesabat formaları;
- e) ilkin və mühasibat uçotunun analitik məlumatları.

Mühasibat balansında müəssisənin sərəncamında olan vəsaitlər və vəsaitlərin əmələ gəlmə mənbələri haqqında informasiya olur.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətini qiymətləndirmək və proqnozlaşdırmaq üçün balansı diqqətlə oxumaq və onun təhlili metodikasını yaxşı bilmək lazımdır.

Balansın aktivində müəssisə vəsaitləri üç bölmə üzrə qruplaşdırılır:

1. Uzunmüddətli aktivlər (qalıq dəyəri ilə vəsaitlər, uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları, bitməmiş əsaslı tikililər, müəssisə təsisçiləri ilə hesablaşmalar, icarəyə götürənlərlə hesablaşmalar və s.).

2. Qeyri-maddi aktivlər (satın alınmış patentlər, lisenziyalar, torpaq sahələrindən, təbii ehtiyatlardan (sərvətlərdən) istifadə hüquqları, broker yerləri, “nou-hau” proqram məhsulları, inhisar və imtiyaz (üstünlük) hüquqları, təşkilati xərclər, ticarət markaları, əmtəə nişanları və s.).

3. Cari aktivlər (istehsal ehtiyatları, bitməmiş istehsal üzrə məsrəflər, hazır məhsullar, mallar, debitorlarla hesablaşmalar, pul vəsaitləri və sair aktivlər).

Müəssisə vəsaitlərinin mənbələri balansın passivində əks etdirilir və iki qrupa bölünür:

1. Xüsusi vəsaitlərin mənbələri (nizamnamə kapitalı, fondlar və ehtiyatlar, bölüşdürülməmiş mənfəət və s.).

2. Hesablaşmalar və sair passivlər (uzunmüddətli və qısamüddətli maliyyə öhdəlikləri üzrə borclar, yəni uzunmüddətli bank kreditləri, bir ildən artıq müddətə olan borclar, qısamüddətli bank kreditləri, qısamüddətli borclar, əmək ödənişləri üzrə, sosial sığorta və təminat üzrə borclar, digər kreditlərə olan borclar və s.).

Balans, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin xarici təhlili üçün lazımi informasiyalar alınmasına imkan verir. Daxili təhlilin aparılması isə balansın bir çox göstəricisinin izah edilməsini tələb edir.

§34. Mühasibat balansının təhlili

Mühasibat balansı müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün indikator rolunu oynayır. Balansın yekunu balansın valyutası adlanır.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin ümumi qiymətləndirilməsi üçün icmal balans tərtib olunur. Həmin balansda eynicinsli maddələr qruplarda birləşdirilir. Bu zaman balans maddələrinin miqdarı ixtisar edilir ki, bu, onun əyaniliyini artırır və digər müəssisələrin balansları ilə müqayisə etməyə imkan verir. Yığcam balans müxtəlif üsullar vasitəsi ilə tərtib edilə bilər. Müxtəlif bölmələrin maddələrinin birləşdirilməsi mümkündür.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti vəsaitlərin (aktivlərin) yerləşdirilməsi və istifadəsi və onların yaranması mənbələri ilə (xüsusi kapital və öhdəliklər, daha doğrusu passivlər) xarakterizə olunur. Bütün bu məlumatlar müəssisənin balansında öz əksini tapmışdır.

İcmal analitik balansın variantlarından biri 1 sayılı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 28

İcmal balans (manat)

Göstəricilər	01.01.2007	01.07.2007	01.01.2008
1	2	3	4
Aktiv			
I. Əsas vəsaitlər və sair dövriyyədənəknar aktivlər			
1.1. Əsas vəsaitlər	4772598	4956400	5199308
1.2. Qeyri-maddi aktivlər	62304	59075	55745
1.3. Başa çatdırılmayan kapital qoyuluşları	-	-	-
1.4. Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları	-	-	-
1.5. Sair dövriyyədənəknar aktivlər	-	-	-
I bölmə üzrə cəmi:	4834902	5015475	5255053
II. Ehtiyatlar və məsrəflər			
2.1. İstehsal ehtiyatları	414902	371602	248924
2.2. Bitməmiş istehsal	99304	307255	596077
2.3. Hazır məhsul	276468	281600	307039
2.4. Sair dövriyyədənəknar aktivlər	116383	107825	100903
II bölmə üzrə cəmi:	906057	1068282	1252943
III. Pul vəsaitləri, hesablaşmalar və sair aktivlər			
3.1. Yüklənmiş mallar	478008	418350	340364
3.2. Debitor borcları	4716232	3806550	2609967
3.3. Pul vəsaitləri	390	2025	4061

3.4. Sair dövriyyə aktivləri	-	-	-
III bölmə üzrə cəmi:	5194630	4226925	2954392
Zərərlər	4108	-	-
Balans	10939697	10310682	9462388
Passiv			
IV. Xüsusi vəsaitlərin mənbələri			
4.1. Nizamnamə kapitalı	1009	1009	1009
4.2. Əlavə kapital	6051484	6051484	6051484
4.3. Ehtiyat kapitalı, fondlar məqsədli maliyyələşmələr və daxilolmalar	403442	591384	566518
IV bölmə üzrə cəmi:	6455935	6643877	6619011
V. Hesablaşmalar və sair passivlər			
5.1. Borc vəsaitləri	-	-	-
5.2. Kreditor borcları	4483762	3656805	2843377
5.3. Sair qısamüddətli passivlər	-	-	-
V bölmə üzrə cəmi:	4483762	3656805	2843377
Balans	10939697	10310682	9462388

28 sayılı cədvəldə verilmiş balansın materiallarından görüldüyü kimi, müəssisə ilin əvvəlində maliyyə çətinliyi çəkmişdir. Lakin ilin sonuna müəssisənin maliyyə vəziyyəti yaxşılaşsa da, onun sərəncamında olan maliyyə resurslarının dəyəri 1477309 manat və ya 13,5% azalmışdır.

Sonra təhlil olunan dövrə balansın valyutasının dəyişməsi qiymətləndirilir. Bu zaman hesabat dövrünün sonuna və əvvəlinə balansın valyutasının yekunlarının müqayisə edilməsi ilə kifayətlənmək və mütləq ifadədə artım və ya azalmanı müəyyən etmək olar. Balansın valyutasının artması, bir qayda olaraq, müəssisənin istehsal imkanlarının artmasını göstərir və müsbət qiymətləndirilir. Lakin bu zaman inflyasiya amili nəzərə alınmalıdır. Balansın valyutasının azalması mənfə hal kimi qiymətləndirilir, çünki bu, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin azalmasını (ola bilər ki, məhsula tələbat azalır, istehsal üçün xammal, materiallar, yarımfabrikatlar yoxdur) onun əmlakının azalmasını xarakterizə edir.

Göstərici	01.01.2007		01.07.2007		01.01.2008	
	manat	%-lə	manat	%-lə	manat	%-lə
1	2	3	4	5	6	7
Aktiv						
I. Əsas vəsaitlər və sair dövriy-yədənəknar aktivlər						
1.1. Əsas vəsaitlər	4772598	100	4956400	103,8	5199308	108,9
1.2. Qeyri material aktivlər	62304	100	59075	94,8	55745	89,5
1.3. Başa çatdırılmayan kapital qoyuluşları	-	-	-	-	-	-
1.4. Sair dövriyyədənəknar aktivlər	-	-	-	-	-	-
I bölmə üzrə cəmi:	4834902	100	5015475	103,7	5255053	108,7
II. Ehtiyatlar və məsrəflər						
2.1. İstehsal ehtiyatları	414902	100	371602	89,5	248924	60,0
2.2. Bitməmiş istehsal	99304	100	307255	309,4	596077	600,2
2.3. Hazır məhsul	276468	100	281600	101,8		
2.4. Sair dövriyyədənəknar aktivlər	115383	100	1068282	117,9	1252943	138,3
II bölmə üzrə cəmi:						
III. Pul vəsaitləri, hesablaşmalar və sair aktivlər						
3.1. Yüklənmiş mallar	478008	100	418350	87,5	340364	71,2
3.2. Debitor borcları	4716232	100	3806550	80,7	2609967	55,3
3.3. Pul vəsaitləri	390	100	2025	519,2	4061	1041,3
3.4. Sair dövriyyə aktivləri	-	-	-	-	-	-
III bölmə üzrə cəmi:	5194630	100	4226925	81,4	2954392	56,8
Zərərler:	4108	100	-	-	-	-
Balans	10939697	100	10310682	94,2	9462388	86,5
Passiv						
IV. Xüsusi vəsaitlərin mənbələri						
4.1. Nizamnamə kapitalı	1009	100	1009	100	1009	100
4.2. Əlavə kapital	6051484	100	6051484	100	6051484	100
4.3. Ehtiyat kapitalı, fondlar məqsədli maliyyələşmələr və daxilolmalar	403442	100	591384	146,6	566518	1404
IV bölmə üzrə cəmi:	6455935	100	6643877	102,9	6619011	102,5
V. Hesablaşmalar və sair passivlər						
5.1. Borc vəsaitləri	-	-	-	-	-	-
5.2. Kreditor borcları	4483762	100	3656805	81,5	2843377	63,4
5.3. Sair qısamüddətli passivlər	-	-	-	-	-	-
V bölmə üzrə cəmi:	4483762	100	3656805	81,5	2843377	63,4
Balans	10939697	100	10310682	94,2	9462388	86,5

Balans məbləğinin dəyişməsi ilə yanaşı, onun ayrı-ayrı maddələrinin dəyişməsinin xarakteri təhlil edilməlidir, daha doğrusu, üfüqi (zaman) və şaquli (struktur) təhlil aparılmalıdır.

Üfüqi təhlil bir və ya bir neçə analitik cədvəlin tərtib edilməsi ilə xarakterizə olunur ki, həmin cədvəllərdə mütləq balans göstəriciləri nisbi (artım və ya azalma tempi) göstəricilərlə tamamlanır. Adətən, bir neçə dövr üçün artımın bazis templəri (rüblər üzrə) nəzərdən keçirilir. Üfüqi təhlil variantlarından biri 2 saylı cədvəldə verilmişdir.

Üfüqi təhlilin əhəmiyyəti inflyasiya şəraitində azalsa da onun nəticələrindən təsərrüfatlararası müqayisə zamanı istifadə oluna bilər. Qeyd etdiyimiz kimi, üfüqi təhlilin məqsədi müəyyən dövr üçün müxtəlif balans maddələrinin həcmi-nin mütləq və nisbi dəyişikliklərini müəyyən etmək, həmin dəyişiklikləri qiymətləndirməkdir.

§35. Balansın üfüqi təhlili

Təsərrüfat fəaliyyəti nəzərdən keçirilən müəssisədə balansın valyutası 13,5% azalaraq 9462398 manat təşkil etmişdir, qeyri-dövriyyə aktivləri 8,7% və ya 420151 manat, dövriyyə aktivləri ehtiyat və məsrəflər bölməsi üzrə 38,3% və ya 346886 manat artmış, pul vəsaitləri və hesablaşmalar 43,2% azalmışdır. Hesabat dövrü ərzində debitor borclarının 44,7% və ya 2106265 manat azalması, pul vəsaitlərinin 10 dəfədən çox artması, kreditor borclarının 36,6% azalması müsbət hal kimi qiymətləndirilməlidir.

İnkişaf meylinin təhlili (trend təhlili) üfüqi təhlilin variantı olmaqla, burada hesabatın hər bir mövqeyi bir sıra əvvəlki dövrlərə nisbətən müqayisə edilir və trend müəyyən olunur, daha doğrusu, təsadüfi təsirlərdən və dövrlərin fərdi xüsusiyyətlərindən təmizlənmiş göstəricilərin dinamikasının əsas meyli müəyyən edilir. Belə təhlil perspektiv üçün oriyentir edilir, lakin nəzərdən keçirilən müəssisənin timsalında onun həyata keçirilməsi üçün informasiya kifayət deyildir.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün balansın aktiv və passivinin şaquli (struktur) təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd edildiyi kimi, şaquli təhlilin məqsədi balansın yekununda ayrı-ayrı maddələrin xüsusi çəkisinin müəyyən edilməsi və onun dəyişməsinin qiymətləndirilməsi ilə xarakterizə olunur. Şaquli təhlilin köməkliyi ilə təsərrüfatlararası müqayisə aparılır. Bundan başqa, nisbi göstəricilər inflyasiya proseslərinin neqativ təsirini yumşaldır. 3 saylı cədvəldə müəssisənin balansı yığcam maddələr nomenklaturasına müvafiq tərtib edilmişdir.

Balans passivinin quruluşunu təhlil edərkən müəssisənin maliyyə sabitliyinin müsbət faktı kimi kapital və ehtiyatların yüksək xüsusi çəkisini göstərmək lazımdır, daha doğrusu, müəssisənin xüsusi mənbələrinin xüsusi çəkisi

55,31%-dən artaraq 69,95%-i təşkil etmişdir. Müəssisənin öhdəlikləri isə 40,99%-dən 30,05%-ə enmişdir. Bu da müsbət hal kimi dəyərləndirilməlidir.

Üfüqi və şaquli təhlil bir-birini tamamlayır və onların əsasında müqayisəli analitik balans tərtib edilir.

Cədvəl 30

Balansın şaquli təhlili

Göstəricilər	01.01.2007	01.07.2007	01.01.2008
1	2	3	4
Aktiv			
I. Əsas vəsaitlər və sair dövriyyədənəknar aktivlər			
1.1. Əsas vəsaitlər	43,62	48,07	54,95
1.2. Qeyri-material aktivlər	0,57	0,57	0,59
1.3. Başa çatdırılmayan kapital qoyuluşları	-	-	-
I bölmə üzrə cəmi:	44,17	48,64	55,54
II. Ehtiyatlar və məsrəflər	-	-	-
2.1. İstehsal ehtiyatları	3,79	3,61	2,63
2.2. Bitməmiş istehsal	0,91	2,98	6,30
2.3. Hazır məhsul	2,53	2,73	3,24
2.4. Sair dövriyyədənəknar aktivlər	1,05	1,04	1,07
II bölmə üzrə cəmi:	8,28	10,36	13,24
III. Pul vəsaitləri, hesablaşmalar və sair aktivlər			
3.1. Yüklənmiş mallar	4,37	4,06	3,60
3.2. Debitor borcları	43,11	36,92	27,58
3.3. Pul vəsaitləri	-	0,02	0,04
III bölmə üzrə cəmi:	47,48	41,00	31,22
Balans	100	100	100
Passiv			
IV. Xüsusi vəsaitlərin mənbələri			
4.1. Nizamnamə kapitalı	0,01	0,01	0,01
4.2. Əlavə kapital	55,31	58,69	63,95
4.3. Ehtiyat kapitalı, fondlar məqsədli maliyyələşmələr və daxilolmalar	3,69	4,73	5,99
IV bölmə üzrə cəmi:	59,01	64,43	69,95
V. Hesablaşmalar və sair passivlər	-	-	-
5.1. Borc vəsaitləri	-	-	-
5.2. Kreditor borcları	40,99	35,47	35,47
V bölmə üzrə cəmi:	40,99	35,47	35,47
Balans	100	100	100

Müqayisəli balansın bütün göstəricilərini üç qrupa bölmək olar:

- balansın struktur göstəriciləri;
- balansın dinamik göstəriciləri;
- balansın struktur dinamikası göstəriciləri.

Maliyyə vəziyyətinin dəyişməsinin ümumi mənzərəsini yaratmaq üçün balansın struktur dinamikası göstəriciləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Balansın aktiv və passivində dəyişikliyin strukturunu müqayisə etməklə, yeni vəsait axınının əsasən hansı mənbələrdən daxil olması və həmin yeni vəsaitlərin hansı aktivlərə yönəldilməsi barədə fikir söyləmək olar.

Əgər artım borc mənbələri hesabına baş vermişdirsə, sonrakı dövrlərdə həmin mənbələr, ən azı, əvvəlki həcmdə olmaya bilər. Bu halda əmlakın mobilliyinin (çevikliyin) yüksəlməsi qeyri-stabil xarakter daşıyır. Əgər artımın əsas mənbəyi müəssisənin xüsusi vəsaitdirsə, deməli, əmlakın yüksək çevikliyi təsadüfi deyildir və müəssisənin daimi maliyyə göstəricisi kimi nəzərdən keçirilməlidir.

§36. Mühəsibat balansının likvidliyinin təhlili

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində balansın likvidliyinin təhlilinə tələbat maliyyə məhdudluğu və müəssisənin kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi zərurəti ilə bağlıdır. Balansın likvidliyi müəssisənin öhdəliklərini öz aktivləri ilə ötmə dərəcəsi ilə xarakterizə olunur. Bu zaman həmin aktivlərin pula çevrilmə müddəti öhdəliklərin ödənmə müddətinə müvafiqdir. Aktivlərin likvidliyi – aktivlərin pul vəsaitinə çevrilmə müddəti çevrilmə müddəti üzrə balansın likvidliyinin tərsinə olan kəmiyyətdir. Aktivlərin pula çevrilməsinə nə qədər az müddət tələb olunarsa, onun likvidliyi bir o qədər yüksək olacaqdır. Balansın likvidliyinin təhlili likvidlik dərəcəsinə görə qruplaşdırılmış aktiv üzrə vəsaitlərin ödənmə müddətinə və müddətlərin artımına görə qruplaşdırılmış passiv üzrə öhdəliklərlə müqayisəsinə əsaslanır.

Yuxarıda qeyd olunanlardan görüldüyü kimi, balansın likvidliyi səhmdarlar, banklar, malgöndərənlər tərəfindən müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsində mühüm meyar hesab olunur. Balansın likvidliyinin təhlili və ona nəzarət yalnız hesablasmaların cari vəziyyəti ilə deyil, eləcə də onun gələcək perspektivi ilə xarakterizə olunur.

Likvidlik dərəcəsi asılı olaraq, daha doğrusu, pul vəsaitinə çevrilmə sürətinə görə müəssisənin vəsaitləri aşağıdakı qruplara bölünür:

1) daha yüksək likvid aktivlər – müəssisənin pul vəsaitləri və qısamüddətli maliyyə qoyuluşu (qiymətli kağızlar);

2) tez realizə olunan aktivlər hazır məhsul, yüklənmiş mallar və debitor borcları;

3) yavaş realizə olunan aktivlər – balans aktivinin P, “Ehtiyatlar və xərclər” bölməsinin maddələri (“Gələcək dövrün xərcləri” maddəsi istisna olmaqla), eləcə də aktivin I bölməsinin “Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşu (digər müəssisələrin nizamnamə fonduna yönəldilmiş məbləğdə azaldılmış) və təsisçilərlə hesablasmalar”;

4) çətin realizə olunan aktivlər – balans aktivinin I bölməsinin maddələri (əvvəlki qrupa daxil edilən maddələr çıxılmaqla).

Balans passivi ödəmələrin müddətinə görə qruplaşdırılır:

1) daha təcili öhdəliklər – kreditor borcları (balans passivinin II bölməsinin maddələri), dividendlər üzrə hesablaşmalar, eləcə də vaxtında ödənilməmiş ssuda;

2) qısamüddətli passivlər – qısamüddətli kredit və borc vəsaitləri;

3) uzunmüddətli passivlər – uzunmüddətli kredit və borc vəsaitləri;

4) daimi passivlər – balans passivinin I “Xüsusi vəsaitlərin mənbələri” bölməsinin maddələri.

Üç qeyri-bərabərliyin yerinə yetirilməsi dördüncü bərabərsizliyi də həll etməyi tələb edir. Buna görə də balansın aktiv və passivin ilk üç qrupunun yekununu müqayisə etmək məqsədüeyğun hesab edilir. Dördüncü bərabərsizlik “balanslaşdırma” xarakterini daşıyır, eyni zamanda dərin iqtisadi məzmununa malikdir: onun yerinə yetirilməsi maliyyə sabitliyinin minimum şərtinin gözlənilməsini (müəssisədə xüsusi vəsaitin mövcudluğunu) əks etdirir.

Əgər bir və ya bir neçə bərabərsizlik optimal varianta zidd olarsa, balansın likvidliyi onun mütləq likvidliyindən az və ya çox fərqlənəcəkdir. Bu zaman bir qrup aktiv üzrə vəsait çatışmazlığı digər qrup aktivdə vəsait artıqlığı ilə kompensasiya olacaqdır. Balansın likvidliyinin təhlili aşağıdakı formada tərtib edilmiş cədvəl əsasında aparılır.

Cədvəl 31

Balansın likvidliyinin təhlili (man.)

Aktiv	Dövrün əvvəlinə	Dövrün sonuna	Passiv	Dövrün əvvəlinə	Dövrün sonuna	Ödəmə artıqlığı və ya çatışmazlığı	
						Dövrün əvvəlinə	Dövrün sonuna
1. Daha likvid aktivlər	390	4061	1. Təcili öhdəliklər	4483762	2843377	-	-
2. Sürətlə realizə edilən aktivlər	4716232	2609967	2. Qısamüddətli öhdəliklər	-	-	-	-
3. Zəif realizə edilən aktivlər	629589	945904	3. Uzunmüddətli öhdəliklər	-	-	-	-
4. Çətin realizə edilən aktivlər	4834902	5255053	4. Daimi passivlər	6455935	6619011	-2401	-23768
Balans	10939697	9462388	Balans	10939697	9462388	--û	û

Daha likvid vəsaitlərin və sürətli realizə edilən aktivlərin təcili öhdəliklər və qısamüddətli öhdəliklərlə müqayisəsi cari ödəmə qabiliyyətini müəyyən etməyə imkan verir. Zəif realizə edilən aktivlərin uzunmüddətli və orta təcili passivlərlə müqayisəsi perspektiv ödəmə qabiliyyətini xarakterizə edir. Cari likvidlik müəssisənin yaxın və ya nəzərdən keçirilən müddətə ödəmə qabiliyyətli olub-olma-

masını sübut edir. Perspektiv likvidlik isə gələcək daxilolmalar və ödəmələrin müqayisəsi vasitəsi ilə müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin proqnozunu əks etdirir.

Balansın likvidliyinin yuxarıda göstərilən sxem üzrə təhlili tam dəqiq deyildir. Bu, mühasibat hesabatı əsasında xarici təhlili apararı analitik üçün informasiyanın məhdudluluğu ilə şərtlənir. Təhlilin nəticələrini dəqiqləşdirmək üçün şərh edilən metodikanın göstəricilərinə düzəliş edilməsinə imkan verən xüsusi metodlardan istifadə tələb olunur.

Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin iqtisadi təhlili prosesində balans aktiv və passivinin I bölməsinin yekunlarının müqayisəsi cari ödəmə və daxilolmaların nisbətini əks etdirir. Aktiv və passivin II bölməsinin yekununun müqayisəsi yaxın gələcəkdə cari ödəmə qabiliyyətinin artım və ya azalma meylini xarakterizə edir.

Likvidlik əmsallarını hesablamaqla yanaşı, likvidlik dərəcəsinə görə müəssisənin aktivlərinin strukturunu təhlil etmək məqsədəuyğundur (bax: cədvəl).

Balansın likvidliyinin yuxarıda əks etdirilən metodikası müəssisənin qısamüddətli öhdəliklərini ödəmək imkanı haqqında tam təsəvvür yaratmır. Ona görə də müəssisənin ödəmə qabiliyyəti qısamüddətli öhdəliklərin tamamlanması kimi likvid vəsaitlər dəsti ilə fərqlənən üç nisbi likvidlik göstəricisi vasitəsi ilə qiymətləndirilir.

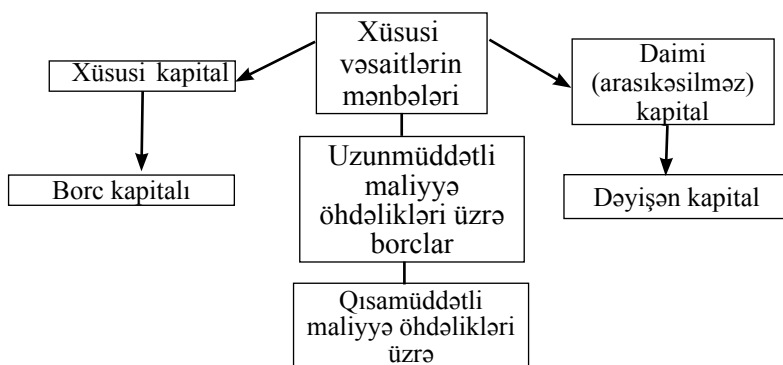
Likvidlik dərəcəsinə görə aktivlərin strukturu (man.)

Aktiv maddələrin adı	İlin əvvəlinə	İlin sonuna
I Likvidlik dərəcəsinə malik aktivlər:		
a) kassa	54	675
b) hesablaşma hesabı	336	3386
c) valyuta hesabı	-	-
ç) digər pul vəsaitləri	-	-
d) qısamüddətli maliyyə qoyuluşu	-	-
Yekunu	390	4061
II Likvidlik dərəcəsinə malik aktivlər:		
a) Debitorlarla hesablaşmalar:		
– mallara, iş və xidmətlərə görə	4589510	2596255
– alınmış veksellər üzrə	-	-
– törəmə müəssisələrlə	-	-
– büdcə ilə	-	-
– digər əməliyyatlar üzrə heyətlə	-	-
– digər debitorlarla	126722	13712
b) malgöndərənlərə və podratçılara verilmiş avans	-	-
Yekunu	4716232	2609967
III Likvidlik dərəcəsinə malik aktivlər:		
a) istehsal ehtiyatları	414902	248924
b) azqiymətli tezkarab olan əşyalar	115383	100903
c) bitməmiş istehsalat	99304	596077
ç) hazır məhsul	-	-
d) yüklənmiş mallar	276468	307039
e) digər dövrüyyə aktivləri	478008	340364
Yekunu	1384065	1593307
IV Likvidlik dərəcəsinə malik aktivlər:		
a) əsas vəsait	4772598	5199308
b) qeyri-material aktivlər	62304	55745
c) quraşdırılacaq avadanlıqlar	-	-
ç) başa çatdırılmayan kapital qoyuluşu	-	-
d) uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları	-	-
e) təsisçilərlə hesablaşmalar	-	-
ə) sair dövrüyyədənəknar aktivlər	-	-
Yekunu	4834902	5255053
Cəmi	10935589	9462388

Cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, müəssisənin aktivlərinin yekununda IV likvidlik dərəcəsinə malik olan aktivlərin xüsusi çəkisi daha yüksək – 55,5% ($5255053:9462388 \times 100$), III likvidlik dərəcəsinə malik olan aktivlər 16,8% ($1593307:9462388 \times 100$), II likvidlik dərəcəsinə malik aktivlər üzrə 27,5% ($2609967:9462388 \times 100$) təşkil etmişdir.

§37. Müəssisə kapitalının əməlgəlmə mənbələrinin quruluşunun təhlili

Balansın passivində göstərilən məlumatlar xüsusi və borc kapitalda nə kimi dəyişikliklər olmasını, müəssisənin dövrüyyəsinə nə qədər uzun və qısamüddətli borc vəsaitlərinin daxil edilməsini müəyyən etməyə imkan verir ki, vəsaitlər haradan alınıb, onlara görə müəssisə kimə borcludur (sxem 1).

Sxem 1

§38. Müəssisənin vəsait mənbələrinin təsnifatı

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti və sabitliyi bir çox amillərdən asılıdır: öz sərəncamında hansı vəsaitləri verir və onlar hara qoyulub.

Məxsusluq dərəcəsinə görə istifadə olunan kapital xüsusi kapitala (passivin I bölməsi) və borc kapitalına (passivin II bölməsi) bölünür. İstifadə müddətinə görə kapital daimi (arasıkəsilməz) kapitala (passivin I və II bölmələri) və qısamüddətli kapitala (passivin II bölməsi) bölünür.

Xüsusi kapitalda lüzum, ehtiyac müəssisənin özünün maliyyələşdirilməsi tələblərinə təsir edir. O, əsasən müstəqil olur, asılı olmur. O, uzunmüddətli kapital qoyur və daha çox riskə düşür. Deməli, ümumi kapital məbləğində xüsusi kapitalın xüsusi çəkisi nə qədər yüksəkdirsə və borc vəsaitlərinin xüsusi çəkisi nə qədər aşağıdırsa bir o qədər bufer yüksək olur, bu da kreditorları zərərçəkmədən müdafiə edir, deməli, risk itkisi azalır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, heç də həmişə xüsusi vəsait hesabına müəssisə fəaliyyətini maliyyələşdirmək onun üçün gəlirli olmur, xüsusilə də nə vaxt istehsal mövsümü xarakter daşıyır. Onda ilin bəzi vaxtlarında bankda olan hesablarda vəsait daha çox toplanır, ilin bəzi vaxtlarında bankda olan hesablarda vəsait çatışmır. Bundan başqa, qeyd etmək lazımdır ki, əgər maliyyə resurslarına olan qiymətlər yüksək deyilsə, onda cəlb olunan vəsait hesabına müəssisədə qoyulan vəsaitin daha yüksək nəticə verməsini təmin etmək, xüsusi kapitalın rentabelliğini yüksəltmək olur.

Həmin vaxt əgər müəssisə vəsaitləri əsasən qısamüddətli öhdəlik hesabına yaradılıbsa, onda onun maliyyə vəziyyəti sabit olmayacaq; belə ki, birinci növbədə kapitalı öz vaxtında qaytarmaq lazım gəlir.

Deməli, müəssisənin maliyyə vəziyyəti bir çox cəhətdən xüsusi və borc kapitalının nə qədər optimal nisbətdə olmasından asılıdır. Maliyyə strategiyasının düzgün hazırlanması bu məsələdə bir çox müəssisəyə köməyi ola bilər, öz fəaliyyətlərinin səmərəliliyini yüksəldə bilər.

Bununla əlaqədar müəssisənin bazar sabitliyini xarakterizə edən mühüm göstəricilər aşağıdakılardır:

- maliyyə sərbəstliyi əmsalı, yaxud ümumi kapital məbləğində xüsusi kapitalın xüsusi çəkisi;
- maliyyə asılılığı əmsalı (ümumi valyuta balansında borc kapitalının xüsusi çəkisi);
- maliyyə riski əmsalı (borc kapitalının xüsusi kapitalla nisbəti).

İkinci və üçüncü göstəriciyə nisbətən birinci göstəricinin səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin sabitliyi bir o qədər yüksəkdir.

Cədvəl 33

Müəssisə passivinin (öhdəliyinin) quruluşu

Göstəricilər	Göstəricinin səviyyəsi		
	İlin əvvəlinə	İlin axırına	Dəyişiklik+, -
Ümumi valyuta balansında xüsusi kapitalın xüsusi çəkisi (müəssisənin maliyyə sərbəstliyi əmsalı), %-lə	3,2	78,3	+ 43,1
Borc kapitalının xüsusi çəkisi (maliyyə asılılığı əmsalı)	64,8	21,7	- 43,1
O cümlədən:			
uzunmüddətli	-	-	-
qısamüddətli	64,8	21,7	- 43,1
maliyyə riski əmsalı	1,841	0,277	-1,564

Göstərilən misalda xüsusi kapitalın xüsusi çəkisi yüksəlməyə doğru gedir. Hesabat ili ərzində o, 43,1 % yüksəlmişdir, belə ki, borc kapitalının artım tempi yüksəkdir.

Maliyyə riski əmsalı 15,4 % aşağı düşmüşdür. Bu onu göstərir ki, müəssisənin xarici investordan maliyyə asılılığı xeyli aşağı düşmüş və onun bazar sabitliyi yüksəlmişdir.

Müəssisə və investolarla olan əlaqənin müxtəlifliyindən asılı olaraq kapitalın quruluşunda dəyişiklik ola bilər. Əgər müştərilərin xüsusi kapitalının xüsusi çəkisi yüksəkdirsə, bu vəziyyət bank və digər kreditorlar üçün daha etibarlıdır. Burada maliyyə riski çıxılır. Qayda üzrə müəssisə cəlb olunan vəsaitlərdə iki səbəblə maraqlıdır:

1. Borc kapitalına görə faizlər bir xərc kimi vergi tutulan mənfəətə daxil edilmir;

2. Adətən, faizlərin ödənilməsinə olan xərclər müəssisə dövriyyəsində borc vəsaitlərinin istifadəsindən alınan mənfəətdən aşağı olur, nəticədə xüsusi kapitalın rentabelliyyə nəyə görə yüksəlir.

Bazar iqtisadiyyatında xüsusi kapitalın xüsusi çəkisinin artımı heç də müəssisənin vəziyyətinin yaxşılaşmasını işgüzar şəraitin dəyişməsinə tez reaksiya vermək imkanlarını əks etdirmir. Əksinə, borc vəsaitindən istifadə müəssisənin çevikliyini sübut edir, götürülmüş krediti qaytarma iqtidarında olur.

Xüsusi və borc vəsaitlərinin nisbəti normativləri öz xüsusiyyətinə görə müxtəlif sahələrdə toplanır. Harada ki, kapitalın dövretmə əmsalı aşağıdır, həmin sahələrdə, maliyyə riski əmsalı 0,5-dən yuxarı olmamalıdır. Digər sahələrdə harada ki, kapitalın dövr etməsi yüksəkdir, maliyyə riski əmsalı 1-dən yuxarı ola bilər.

Maliyyə vəziyyətinin daxili təhlili zamanı bu göstəricilərdən başqa xüsusi və borc kapitalının dinamikası və quruluşunu öyrənmək, onun ayrı-ayrı tərkib hissələrinin dəyişməsinin səbəblərini aydınlaşdırmaq və hesabat dövrü ərzində bu dəyişikliklərə qiymət vermək lazımdır.

Cədvəl 34

Xüsusi kapitalın dinamikası və quruluşu

Kapitalın mənbələri	Məbləği, man.		Kapitalın quruluşu, %-lə		
	ilin əvvəlinə	ilin axırına	ilin əvvəlinə	ilin axırına	dəyişiklik
Nizamnamə kapitalı	255435	3800162	89,3	99,5	+10,2
Ehtiyat kapitalı	13075	7279	4,6	0,2	-4,4
Yığılma fondları	8717	7208	3,0	0,2	-2,8
İstehlak fondları	8717	4517	3,1	0,1	-3,0
Müəssisənin bölüşdürülməmiş mənfəəti	-	-	-	-	-
Cəmi	285944	3819166	100	100	X

2-ci cədvəldən göründüyü kimi, xüsusi kapitalın quruluşunda xeyli dəyişiklik olmuşdur, belə ki, nizamnamə kapitalının məbləği və xüsusi çəkisi xeyli artmış, ehtiyat kapitalının, yığılma fondlarının, istehlak fondlarının həcmi və xüsusi çəkisi azalmışdır.

Balansın aktiv maddələrinin əsas qruplaşma əlaməti onların likvidlik dərəcəsi (nağd pula çevrilmə sürəti) hesab olunur. Bu əlamət üzrə balansın bütün aktivləri əsas kapitala, yaxud uzunmüddətli kapitala (I bölmə) və cari (dövriyyə) aktivlərinə (II və III bölmələr) bölünür.

Müəssisə vəsaitləri onun daxili dövriyyəsində və ondan kənarında (debitor borcları, qiymətli kağızların, aksiyaların satın alınması) istifadə oluna bilər.

Dövriyyə kapitalı istehsal sferasında (ehtiyatlar, bitməmiş istehsal, gələcək dövrün xərcləri) və tədavül sferasında (anbarlarda olan hazır məhsullar, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları, kassa və bankda olan hesablarda nağd pul vəsaiti, mallar və s. ola bilər.

Kapital pul və material formasında fəaliyyət göstərə bilər. Pul formasına depozitlər, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları, hesablaşmalarda olan vəsaitlər daxildir.

Borc kapitalının quruluşunda olan dəyişikliyi aşağıdakı cədvəldən görmək olar.

Cədvəl 35

Kapitalın mənbələri	Məbləği, man.		Kapitalın quruluşu, %-lə		
	ilin əvvəlinə	ilin axırına	ilin əvvəlinə	ilin axırına	dəyişiklik+, -
Qısamüddətli bank kreditləri	15000	-	2,8	-	-2,8
Kreditor borcları:					
Əmək ödənişləri üzrə	73050	68760	13,9	6,5	-7,4
Malsatanlara	378575	721870	71,9	68,1	-3,8
Sosial sığorta orqanlarına	59928	129376	11,4	12,2	+0,8
Büdcəyə	-	139566	-	13,2	+13,2
Cəmi	526513	1059572	100	100	x

3-cü cədvəldən görünür ki, borc kapitalının quruluşunda bank kreditləri ilin əvvəlinə 2,8 % olduğu halda, ilin axırına qısamüddətli bank kreditləri ödənilmişdir.

Kreditor borclarının tərkibində mallara, iş və xidmətlərə görə malgöndərənlərə olan borcudur ki, o da ilin əvvəlinə nisbətən artmış, xüsusi çəki üzrə isə azalmışdır, ancaq sosial sığorta və təminat üzrə olan borc, büdcəyə olan borcun həcmi və xüsusi çəkisi il ərzində artmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisə borcu vaxtında qaytarmadıqda müəssisəyə cərimə hesablanır, bu da müəssisənin maliyyə vəziyyətinə təsir edir. Buna görə təhlil prosesində kreditor borcunun mövcudluğu, aşkaretmə tarixi, tərkibi, malsatanlara, əmək ödənişləri üzrə, sosial sığorta orqanlarına, büdcəyə vaxtı keçmiş borcların əmələgəlmə səbəblərini öyrənmək lazımdır, ödənişlərin vaxtının keçməsinə görə ödənilən cərimə məbləğini müəyyən etmək lazımdır.

Kreditor borclarını təhlil edərək nəzərə almaq lazımdır ki, kreditor borcları eyni zamanda debitor borclarının örtülmə mənbələri sayılır. Buna görə təhlil prosesində debitor və kreditor borcları məbləğlərini müqayisə etmək lazımdır. Əgər birinci ikincidən artıq olarsa, onda bu, debitor borclarında xüsusi kapitalın səfərbərliyə alınmasını göstərir. Həmin müəssisədə kreditor borcları məbləği ilin əvvəlinə və axırına debitorların hesabları üzrə məbləği ötüb-keçir.

Beləliklə, müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşdirmə mənbələrinin səmərəli təşkili və onun bazar sabitliyini qiymətləndirmək üçün xüsusi və borc vəsait-

lərinin quruluşunu təhlil etmək lazımdır. Bu an çox mühümdür; birincisi, maliyyə risk dərəcəsini öyrənmək üçün informasiyalar xarici istehlakçılar (məsələn, banklar və digər malsatanlar) üçün mühümdür və ikincisi-maliyyə strategiyasının işlənməsi və maliyyə təşkilinin perspektivli variantını müəyyən etmək üçün müəssisənin özü üçün lazımdır.

§39. Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin təhlili

Müəssisənin maliyyə sabitliyini xarakterizə edən göstəricilərdən biri onun ödəmə qabiliyyətidir, yəni nağd pul resursları ilə özünün öhdəliklərinin ödənilməsi imkanındır.

Ödəmə qabiliyyətinin təhlili müəssisə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması yalnız müəssisə üçün deyil, eyni zamanda xarici investorlar (banklar) üçün lazımdır. Bank kredit verməzdən əvvəl borc alanın kredit ödəmə qabiliyyətini öyrənməlidir. Həmçinin bu, müəssisədə bir-biri ilə iqtisadi münasibətdə olması kimi özünü göstərməlidir. Əgər ona kredit verilməsi, yaxud ödənişin vaxtının uzadılması haqqında məsələ meydana çıxarsa, partnyorun maliyyələşmə imkanları haqqında bilmək xüsusilə vacibdir.

Kredit ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi cari aktivlərin likvidliyinin xarakteristikası əsasında həyata keçirilir, hansı ki, pul vəsaitinə çevrilməsi üçün onların hər dənbir hesablanması lazımdır. Həmin aktivləri inkassa etmək üçün nə qədər az vaxt tələb olunursa, onun likvidliyi bir o qədər yüksək olur. Balansın likvidliyi – bu müəssisə aktivlərinin nağd pula çevrilməsi və özünün ödəmə öhdəliklərinin imkanındır, daha dəqiq, bu balansın aktivləri ilə müəssisənin borc öhdəliyinin ödənilmə dərəcəsidir, nağd pula çevrilmə vaxtı ödəmə öhdəliyinin ödənilmə vaxtına uyğundur. O, qısamüddətli borc öhdəliyinin həcmi mövcud ödəniş vəsaitinin həcminə uyğungəlmə dərəcəsindən asılıdır.

Ödəmə qabiliyyəti və likvidlik anlayışları bir-birinə çox yaxındır, lakin ikinci anlayış tutumludur. Ödəmə qabiliyyəti balansın likvidlik səviyyəsindən asılıdır. Həmin vaxtda likvidlik hesablaşmaların cari vəziyyəti kimi perspektiv üzrə hesablaşmaların vəziyyətini xarakterizə edir.

Balansın likvidliyinin təhlili passiv üzrə qısamüddətli öhdəliklərlə likvidlik dərəcəsinin azalması qruplaşdırılmış aktiv üzrə vəsaitin müqayisə edilməsi ilə qurtarır. Likvidlik dərəcəsinin cari aktivlərin qruplaşdırılması ödəniş müddətinin səviyyəsi üzrə qruplaşdırılır.

Birinci qrupa pul vəsaitləri və qısamüddətli maliyyə qoyuluşları kimi, likvid vəsaitlərinin daha çox sürətlə hərəkət edən hissəsi daxildir. İkinci qrupa hazır məhsullar, yüklənmiş mallar və debitor borcları daxildir. Bu qrupda cari aktivlərin likvidliyi – məhsulların vaxtında göndərilməsindən, bank sənədlərinin rəsmiləşdirilməsindən, banklarda ödəniş sənədlərinin dövriyyə sürətindən,

məhsullara olan tələbatdan, onun rəqabətəmə qabiliyyətindən, alıcıların ödəmə qabiliyyətindən, hesablaşmaların formasından və s.-dən asılıdır.

İstehsalat ehtiyatları və bitməmiş istehsalın hazır məhsula çevrilməsi, sonra nağd pula çevrilməsi üçün xeyli çox vaxt gərək olur. Buna görə də onlar üçüncü qrupa daxil edilir.

Cədvəl 36

Likvidlik dərəcəsi üzrə cari aktivlərin qruplaşdırılması

Cari aktivlər	Dövrün əvvəlinə	Dövrün axırına
Pul vəsaitləri	-	-
Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları	-	-
Birinci qrup üzrə yekunu	-	-
Hazır məhsullar	-	-
Böyüdülməyə və kökəldilməyə qoyulmuş heyvanlar	60800	-
Yüklənmiş mallar	-	-
Debitor borcları, ödənişi, hansı ki, 12 ay ərzində gözlənilir	350510	683515
İkinci qrup üzrə yekunu	411310	683515
Debitor borcları, hansı ki, ödənişi 12 aydan sonra gözlənilir	3750	49068
İstehsal ehtiyatları	19450	49805
Bitməmiş istehsal	122600	296236
Gələcək dövrün xərcləri	-	-
Üçüncü qrup üzrə cəmi	125800	395102
Cari aktivlərin yekunu	657110	1078624

Müəssisənin ödəmə öhdəlikləri üç qrupa bölünür:

- 1) ödəmə müddəti başa çatmış borclar;
- 2) yaxın vaxtlarda ödənilməsi lazım gələn borclar;
- 3) ödəmə vaxtı tezliklə çatmayan borclar.

Qısamüddətli perspektivlərdə ödəmə qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün balansın aşağıdakı likvidlik göstəriciləri (ümumi, aralıq və mütləq) hesablanır.

Ümumi likvidlik əmsalı (borcların örtülmə əmsalı) cari aktivlərin bütün məbləğini (ehtiyatlar və bitməmiş istehsalı da daxil etməklə), qısamüddətli öhdəliklərin ümumi məbləğinə (passivin II bölməsi) nisbəti ilə hesablanır, o, örtülmə dərəcəsinin yəni cari passivlərin cari aktivlərlə örtülmə səviyyəsini göstərir.

Cari aktivlərin cari passivlərdən artıq olması zərərini qarşılığının ödənilməsi üçün ehtiyatı təmin edir. Bu ehtiyatın həcmi nə qədər çox olarsa, kredit verənlərə bir o qədər çox inanmaq olar, çünki borclar ödəniləcəkdir. Başqa sözlə, görünməyən vəziyyətdən irəli gələn hər hansı cari aktivlərin bazar qiymətinin mümkün qədər aşağı salınması üçün təhlükəsiz hədd örtülmə əmsalını müəyyən edir, yaxud pul vəsaiti axını ixtisara düşür. Adətən, 2,0 əmsal kifayət edir. Bizim misaldə likvidlik əmsalı ilin əvvəlinə 1,1 ilin axırına isə 1,0 olmuşdur.

Aralıq likvidlik əmsalı bu müəssisənin birinci iki qrupunda likvid formasında olan vəsaitlərin qısamüddətli borcun ümumi məbləğinə olan nisbətidir. Bizim misalda bu əmsal ilin əvvəlinə 0,781, ilin axırına 0,645 təşkil edir. 0,115:0,0 nisbəti kifayət edir. Əgər likvid formasında olan vəsaitlərin çox hissəsini debitor borcları təşkil edirsə hansı ki, onun bir hissəsinin tələb olunması çətinlikdir, onda aralıq əmsalı kifayətləndirici hesab olunmur. Bu halda nisbət daha yüksək olmalıdır.

Mütləq likvidlik göstəricisi (pul ehtiyatları norması) əvvəlki göstəriciləri tamamlayır. Birinci qrupda olan likvid formasında olan vəsaitlərin müəssisənin qısamüddətli borclarının bütün məbləğinə (balansın passivinin üçüncü bölməsi) olan həcmi yüksək olarsa, bir o qədər borcun ödənilməsinə təminat vardır. Belə ki, əgər müəssisənin ləğv edilməsi halında aktivin bu qrupu üçün dəyər itkisinin təhlükəsi yoxdur.

İqtisadi ədəbiyyatlarda göstərilir ki, bu əmsalın qiyməti 0,25-0,30-dan yuxarı olduqda kifayətləndirici hesab edilir. Bu anda özünün borclarının 25-30 %-ni ödəyirsə, onun ödəmə qabiliyyəti normal hesab olunur.

Cari ödəmə qabiliyyətinin operativ təhlili, məhsul satışından vəsaitlərin daxil olmasına gündəlik nəzarət, debitor borclarının ödənilməsi və pul vəsaitlərinin digər daxilolmaları üçün, eləcə də malgöndərənlər qarşısında öhdəliyin ödənilməsinin yerinə yetirilməsinə nəzarət üçün banklar və digər kreditrlərə ödəniş təqvimini tərtib edilir.

Təqvimin bir tərəfində mövcud və gözlənilən ödəniş vəsaitləri göstərilir, digər tərəfində isə bu müddət (1-ci ayın 1, 5, 10, 15-ci günlərində) ərzində ödəniş öhdəlikləri göstərilir.

Operativ ödəniş təqvimini məhsulların yüklənməsi və satışı haqqında, istehsal vəsaitlərinin satın alınması haqqında məlumatların, əməyin ödənişi üzrə hesablaşmalar işçilərə avansın verilməsi haqqında sahələrin bankın hesablarından çıxarışın və s.-nin əsasında tərtib edilir.

10.01-ə operativ ödəniş təqvimini

Ödəniş vəsaitləri	Məbləği, min man.
Pul vəsaitlərinin qalığı:	
Kassada	
Banklarda olan hesablarda	200
10.01 aya qədər ödəniş müddətində qiymətli kağızlar	50
10.01 aya qədər pul vəsaitlərinin daxil olması:	
– məhsul satışından	5250
– sair satışdan	185
– maliyyə fəaliyyətindən	-
– alıcılardan alınmış avanslar	500
– kreditlər, borclar	-
Vaxtı keçmiş debitor borclarının ödənişi	120
Sair	30
Balans	8135
Ödəmə öhdəlikləri	Məbləği, min man.
Əmək haqqının ödənilməsi	550
Sosial müdafiə fonduna ayırmalar	138
Büdcəyə və büdcədən kənar fondlara ayırmalar	1120
Mal göndərən və podratçıların hesabının ödənişi	4850
Bank kreditinə görə faizin ödənişi	170
Kreditin qaytarılması	860
Sair kredit borcunun ödənişləri	24,7
Cəmi	7235
Ödəniş vəsaitlərinin öhdəliklərdən çox olması	900
Balans	8135

Cari ödəmə qabiliyyətini müəyyən etmək üçün tarixə ödəniş vəsaitlərini həmin tarixə öhdəlikləri ilə müqayisə etmək lazımdır. Əgər əmsal 1, yaxud 1-dən yuxarı olarsa, yaxşı variant hesab edilir. Bizim misalda o, 1,1 təşkil edir.

Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin vəziyyətini təhlil edərkən maliyyə çətinliklərinin səbəblərini, onların tez-tez əmələ gəlməsini və vaxtı keçmiş borcların müddətini nəzərdən keçirmək lazımdır. Ödəmə qabiliyyətinin olmamasının səbəbləri bunlardır: məhsul istehsalı və satışı üzrə planın yerinə yetirilməsi, onların maya dəyərinin yüksək olması, mənfəət planının yerinə yetirilməməsi və nəticə kimi, müəssisənin özünümaliyyələşdirməsini çatışmaması, verginin yüksək faizli olması. Ödəmə qabiliyyətinin aşağı olma səbəblərindən biri dövrüyyə kapitalından (debitor borclarında vəsaitlərin yayılması, plandan artıq ehtiyatlara və müvəqqəti olaraq maliyyələşmə mənbəyi olmayan digər məqsədlərə olan qoyuluşlar) düzgün istifadə olunmaması ola bilər.

Ödəmə qabiliyyəti göstəricilərinin dəyişmə səbəblərini aydınlaşdırmaq üçün gəlirlər və xərclər üzrə maliyyə planının yerinə yetirilməsinin təhlilinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Bunun üçün pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın məlumatları, eləcə də maliyyə nəticələri haqqında hesabatın məlumatları maliyyə planının məlumatları ilə müqayisə edilir. Təhlil zamanı birinci növbədə pul vəsaitlərinin daxil olması üzrə planın yerinə yetirilməsini, xüsusilə məhsulların, iş və xidmətlərin, əmlakın satışından olan gəlirləri müəyyən etmək lazımdır, gəlirlərin dəyişmə səbəblərini aydınlaşdırmaq və onların artırılma ehtiyatlarını aşkar etmək lazımdır. Pul vəsaitindən istifadəyə xüsusilə diqqət yetirmək lazımdır, belə ki, hətta maliyyə planının gəlirlər hissəsi yerinə yetirildikdə belə pul vəsaitlərində səmərəli istifadə olunmama və artıq xərcə yol verilmə maliyyə çətinliklərinə gətirib çıxarır.

Maliyyə planının xərclər hissəsi hər bir maddə üzrə təhlil edilir, artıq xərcin səbəbləri aydınlaşdırılır, ola bilər ki, artıq xərcə yol verilməsi özünü doğrultsun, ya da doğrultmasın. Maliyyə planının təhlilinin yekunları üzrə gələcəkdə müəssisənin sabit ödəmə qabiliyyətinin təminatı üçün pul vəsaitlərinin plana uyğun axınının artırılması ehtiyatları aşkar edilməlidir.

Təhlil zamanı ödəmə öhdəliyinin bir manatına düşən plan üzrə və faktiki müəyyənləşdirilir. Ödəmə öhdəliyinin bir manatına düşən plan üzrə 1,03 man. (ilin əvvəlinə qalıq 14554, il ərzində daxil olan 67350) : (il ərzində nəzərdə tutulan məsariflər 66685), faktiki 1,0355 + 77580) : 76085 olmuşdur. Nəticədə sərbəst pul vəsaiti ehtiyatı 2,2 dəfə artmışdır (ilin axırına qalıq 3150 : ilin əvvəlinə olan qalıq 1455) ki, bu da gələcəkdə müəssisənin maliyyə sabitliyi vəziyyətinin yüksəldilməsinə imkan verəcəkdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. “Mühasibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”, Bakı, 2004.
2. “Auditor xidməti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”, Bakı, 1994.
3. Mahmudov İ.M., Zeynalov T.S., Quliyev F.M. “İqtisadi təhlil” (dərslük), Bakı, 2003.
4. Mahmudov İ.M., Zeynalov T.S., Mahmudov R.İ. “Maliyyə vəziyyətinin təhlili”, Bakı, 2000.
5. Əliyev R. “İqtisadi təhlilin nəzəriyyəsi” (dərslük). Bakı, 2007, II nəşr.
6. İsgəndərov R.Ə. “Müəssisənin maliyyəsi” (dərslük). Bakı, 2007.
7. Hüseynov T. “Müəssisənin iqtisadiyyatı”. Bakı, 2005.
8. Rzayev Q. “Mühasibat uçotu və audit”. Bakı, 2008.
9. Abbasov İ. “Audit”, Bakı, 2007.
10. Əliyev R. “İqtisadi təhlilin nəzəriyyəsi”. Bakı, 2002.
11. Namazəliyev H. “Sənaye müəssisələri təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi təhlili”.
12. Cəfərli H.A. “İqtisadi təhlil nəzəriyyəsi”. Bakı, 2009.
13. Seyfullayev S.M., Abbasov İ.M. “Bazar münasibətlərində iqtisadi təhlil.” Bakı, Ergün, 1993.
14. Səbzəliyev S.M. Beynəlxalq və milli uçot terminlərinin izahlı lüğəti. ”Elm və təhsil” nəşriyyatı, Bakı, 2010.
15. Баканов М.И., Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. М., Финансы и статистика, 1996.
16. Казинец Л.С. Теория индексов. М., Госстатиздат., 1963.
17. Ковалев В.В. “Финансовый анализ; методы и процедуры”, М., Финансы и статистика, 2001.
18. Савицкая Г.В. “Методика комплексного анализа хозяйственной деятельности”, М., Новое знание, 2003
19. Савицкая Г.В. “Анализ хозяйственной деятельности предприятия”, М., Новое знание, 2003.

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
------------	---

I MÖVZU

TƏSƏRRÜFAT FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ HAQQINDA

§1. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili haqqında ümumi məlumat.....	5
§2. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin növləri.....	7
§3. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin predmeti.....	12
§4. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin obyektləri.....	13
§5. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin prinsipləri.....	13
§6. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin vəzifələri.....	14
§7. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin digər iqtisad elmləri ilə əlaqəsi.....	16
§8. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin metodları.....	17
§9. Təhlilin aparılması üçün informasiya mənbələri.....	18

II MÖVZU

MÜƏSSİSƏNİN EHTİYATLARI VƏ ONLARIN TƏHLİLİ

§10. İstehsal ehtiyatlarının təhlili.....	21
§11. Müəssisənin material ehtiyatları ilə təminatının təhlili.....	24
§12. Material ehtiyatlarının istifadəsinin təhlili.....	34

III MÖVZU

ƏSAS VƏSAİTLƏR VƏ KAPİTAL QOYULUŞLARI

§13. Əsas vəsaitlərin və onların vəziyyətinin təhlili.....	36
§14. Kapital qoyuluşlarının təhlili.....	47

IV MÖVZU

PUL VƏSAİTLƏRİNİN TƏHLİLİ

§15. Pul vəsaitlərinin təhlili.....	50
-------------------------------------	----

V MÖVZU
MÜƏSSİSƏNİN İŞÇİ QÜVVƏSİNİN TƏHLİLİ

§16. Müəssisənin işçi qüvvəsinin təhlili	54
--	----

VI MÖVZU
İŞ VAXTININ TƏHLİLİ

§17. İş vaxtının təhlili	62
§18. İş vaxtından istifadə edilməsinə təsir edən amillərin təhlili.....	67

VII MÖVZU
ƏMƏK MƏHSULDARLIĞI VƏ ƏMƏK HAQQININ TƏHLİLİ

§19. Əmək məhsuldarlığının təhlili	73
§20. Əmək haqqı fondunun təhlili	76
§21. Əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadənin təhlili	78

VIII MÖVZU
MƏHSUL İSTEHSALI, XƏRCLƏR VƏ MƏNFƏƏT ARASINDAKI
ƏLAQƏNİN TƏHLİLİ

§22. Təhlilin məzmunu, vəzifələri və informasiya mənbələri	82
§23. Məhsul buraxılışının həcmnin, strukturunun və dinamikasının təhlili	84
§24. Məhsul buraxılışı ahəngdarlığının təhlili	85
§25. Məhsulun keyfiyyətinin təhlili	87
§26. Məhsul buraxılışına təsir edən amillərin təhlili	90
§27. İş (xidmət) satışı üzrə müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin təhlili.....	92

IX MÖVZU
MƏNFƏƏT (ZƏRƏR), ONUN BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ

§28. Mənfəət və zərərin təhlili	93
§29. Mənfəətin bölüşdürülməsinin təhlili	95

X MÖVZU
MÜƏSSİSƏNİN KAPİTALININ TƏHLİLİ

§30. Müəssisənin kapitalı və əmələgəlmə mənbələrinin təhlili	97
§31. Maliyyə qoyuluşlarının təhlili	101

XI MÖVZU
MÜƏSSİSƏNİN MALİYYƏ VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

§32. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili anlayışı, əhəmiyyəti və vəzifələri.....	103
§33. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili üçün informasiya mənbələri	105
§34. Mühəsibat balansının təhlili	106
§35. Balansın üfüqi təhlili	109
§36. Mühəsibat balansının likvidliyinin təhlili	111
§37. Müəssisə kapitalının əmələgəlmə mənbələrinin quruluşunun təhlili	115
§38. Müəssisənin vəsait mənbələrinin təsnifatı	115
§39. Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin təhlili	119

İlk peşə-ixtisas təhsili

TƏSƏRRÜFAT FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

Müəllif:
QƏHRƏMAN ƏLİ oğlu HACİYEV

Şərq East
Qərb West
1986-cı ildən since 1986

“Şərq-Qərb” Nəşriyyat Evinin məsuludur

www.eastwest.az
www.fb.com/eastwest.az

Buraxılışa məsul SEVİL İSMAYILOVA
Redaktor GÜLTƏKİN YUSİFOVA
Səhifələyici SƏADƏT HƏSƏNOVA
Dizayner ELŞƏN QURBANOV
Korrektor PƏRİNƏZ SƏMƏDOVA
Nəşriyyat direktoru RASİM MÜZƏFFƏRLİ

Çapa imzalanmışdır: 29.12.2012. Format 70x100 1/16. Ofset çapı.
Fiziki çap vərəqi 8,0. Sifariş 12 071. Tiraj 1000

“Şərq-Qərb” Nəşriyyat Evinin mətbəəsində çap olunmuşdur.
AZ1123, Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17
Tel.: (+99412) 374 83 43, Faks: (+99412) 370 18 49

Nəşriyyat Evinin bütün kitablarının toplusu:
<http://www.eastwest.az/az/books/> ünvanda